

Dr Veselin Mitrović radi kao naučni saradnik na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Pored brojnih stručnih članaka, objavio je i knjige **Džez kao socio-kulturna improvizacija – kvalitativno istraživanje društvene pokretljivosti** (2012) i **Iskorak bioetike – nove biotehnologije i društveni aspekti „poboljšanja“ zdravih** (2012).

Iako se bavi prvenstveno problemima društvene pokretljivosti, knjiga Veselina Mitrovića se kreće na terenu koji iz središta sociologije ulazi u polje sociologije nauke, sociologije saznanja, bioetike i teorije katastrofa, i tako postiže značajnu multidisciplinarnost. Ozbiljnost sa kojom se prilazi nekim od najvažnijih pitanja života, pre svega u društvenom kontekstu, preporučuje ovu knjigu kompetentnom čitaocu, onom čitaocu koji se neće predati pomodnim shemama dozvoljenog mišljenja, koje zapravo nije mišljenje već bezanje od njega i od one odgovornosti koju ozbiljno mišljenje zahteva.

Druga velika vrednost knjige je beskompromisno suočavanje sa zapostavljenim a životno kardinalno važnim pitanjima života savremenog čoveka, kao što je pitanje očaja, apatije, samozataje, onih činilaca koji direktno sprečavaju izlazak iz društvene i životne krize sa kojom se susreće naše društvo u ovom, šire shvaćenom, trenutku.

Prof. dr Jovan Babić
Filozofski fakultet u Beogradu

Delo dr Veselina Mitrovića pod nazivom „Bezvoljno društvo“ predstavlja značajan doprinos savremenoj sociologiji i bioetici u Srbiji. Integrišući različite aspekte tekućih promena, autor nas vodi ka osnovnoj ideji – suštinskoj ranjivosti svih društvenih grupa i društva u celini koje može biti pogubno u uslovima moguće katastrofe. Ovo delo otvara još nekoliko relevantnih pitanja, a jedno od njih je koliko je ova ranjivost specifična za Srbiju i da li se slični modeli sreću i van našeg najbližeg okruženja. Pluriperspektivistički pristup omogućava autoru povezivanje društvenih položaja i karakterističnih akcija aktera, sa jedne strane, i specifičnih tipova opstanka, s druge strane. Stoga, anticipirajući domete i mogućnost opstanka društva, u kome prevladuje besperspektivnost u uslovima moguće katastrofe, dr Mitrović nam šalje jasno upozorenje.

Prof. dr Zoran Todorović
Medicinski fakultet u Beogradu

BEZVOLJNO DRUŠTVO

VESELIN MITROVIĆ

Čigoja
S T A M P A

Izdavači
ČIGOJA ŠTAMPA
INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKOG FAKULTETA U BEOGRADU

Za izdavača
Žarko Čigoja
Prof. dr Dušan Mojić

Recenzenti
Prof. dr Jovan Babić
Prof. dr Zoran Todorović

Priprema i štampa

Čigoja
S T A M P A

e-mail: office@cigoja.com

Tiraž
500

ISBN 978-86-531-0167-1

Izdavanje ove monografije finansijski je pomoglo
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Veselin Mitrović

BEZVOLJNO
DRUŠTVO

Beograd
2015

*Ova knjiga posvećena je generaciji
koju je umesto studentske i radne knjižice
dočekaao rat.*

SADRŽAJ

BEZVOLJNO DRUŠTVO.....	9
Institucionalna i društvena pozadina knjige.....	9
Kratak opis delova knjige.....	12
Opšti teorijsko-metodološki okvir studije.....	14
MARGINALNI SLOJEVI I MIZERNI OPSTANAK U SRBIJI.....	18
Uvod: društveni mozaik besperspektivnosti.....	18
Zajednica nezaposlenih i životna perspektiva.....	20
Operacionalizacija perspektive: Buduće prošlo vreme.....	22
Fenomenologija „besperspektivnosti”.....	22
1. Redukcija mogućnosti.....	23
1.1. Standard života.....	24
1.1.1. Indikator materijalnog stanja i planova nezaposlenih.....	24
1.1.2. Indikator imovinskog stanja i planova nezaposlenih.....	25
1.1.3. Indikator stepena obrazovanja i perspektive nezaposlenih.....	25
1.1.4. Indikator godina starosti i planiranja.....	26
1.1.5. Indikator distribucije besperspektivnosti prema regionima.....	28
1.2. Odgovor na deprivaciju.....	30
1.2.1. Indikator veze gubitka posla i planiranja.....	30
1.2.2. Ekonomski odgovor.....	33
1.2.3. Zanimljivost razlika u načinu života i planovi.....	34
1.2.4. Indikator „nezainteresovanost” za bližnje.....	35
2. Redukcija aspiracija.....	36
2.1. Karijerne aspiracije.....	37
2.1.1. Indikator poslovnih aspiracija.....	37
2.1.2. Indikator aspiracija u pogledu obrazovanja.....	38
2.2. Porodične aspiracije.....	40
2.2.1. Indikator stambenih aspiracija.....	40
2.2.2. Indikator porodičnih aspiracija.....	41
3. Katalizatori interakcije.....	43
3.1. Potencijal razočaranja.....	43
3.2. Akcioni potencijal.....	44
4. Očuvanost osnovnih anticipacijskih kapaciteta.....	45
4.1. Očuvanost (porodičnog) pukog preživljavanja.....	45
4.1.1. Indikator proizvodnje i korišćenja sopstvenih prehrambenih resursa.....	46

4.1.2. Indikator tehničkog (samo)održavanja domaćinstva	46
4.1.3. Indikator racionalisanja budžetom za nabavku odeće i obuće	47
4.2. Očuvanost osnovne profesionalne (kohezije) solidarnosti	48
Zaključna razmatranja	49
MOĆNE GRUPE I NEODGOVORNI OPSTANAK	53
Definisanje osnovnih dilema: opasni manevar	53
Etos elite	55
Analitičko-metodološke postavke istraživanja	58
Socio-demografske osobine elite	62
1. Prošlost: poreklo	63
1.1. Obrazovni profil ispitanikovog roditelja	63
1.2. Bračna pokretljivost ispitanikovih roditelja	64
1.3. Društveno poreklo ekonomske elite u Srbiji (2012)	65
2. Sadašnjost: ispitanik	66
2.1. Karijera ispitanika	66
2.1.1. Obrazovni profil pripadnika ekonomske elite	66
2.1.2. Unutargeneracijska pokretljivost	68
2.2. Brak	69
2.2.1. Obrazovni profil ispitanikovog supružnika	69
2.2.2. Profesionalni profil supružnika i bračna pokretljivost	69
2.2.3. Standard života i klasna pripadnost	70
2.2.3.1. Materijalni položaj i subjektivna slika klasne pripadnosti	70
2.2.3.2. Godišnji odmor	70
2.2.3.3. Najbolji prijatelj	72
3. Budućnost: potomstvo	73
3.1. Formiranje životnog stila potomaka ekonomske elite	73
Može li opasan manevar imati evolucijsko-egzistencijalni značaj: mozgati ili misliti?	76
Zaključna razmatranja	78
NESAMOSTALNE GRUPE I IDEALAN OPSTANAK	81
Put u „dobar život“	84
Analitičko-metodološki pristup	88
Profil učesnika u istraživanju i način prikupljanja i analize podataka	91
Kvalitativni podaci	93
1. Iskustvo pre započinjanja vantelesne oplodnje	93
1.1. Stremljenje roditeljstvu i samostalne inicijative	93
1.2. Iskustvo sa pobačajem i/ili abortusom	95

1.3. Konzistentnost predstave o polnoj reprodukciji imajući u vidu podelu na prirodnu i veštačku	97
2. Roditeljski izbori u procesu vantelesne oplodnje	98
2.1. Izbor klinike i čuvanja genetskog materijala	98
2.2. Informisani pristanak i opseg prihvatanja medicinskih informacija	101
2.3. Spremnost da se prihvate donirane reproduktivne ćelije	103
3. Tehnologije za asistiranu reprodukciju i ideja o širem i užem okviru altruističkog ponašanja	104
3.1. Informisanost o PGD i potencijalni genetski inženjering.	104
3.2. Stav oko genetskog određivanja altruizma budućeg deteta	105
3.3. Društvena solidarnost i roditeljski altruizam u predstavi o tuđem dobrom (suverenom) životu.	107
Zaključak	108
1. Stremljenje roditeljstvu	109
2. Autonomija i poštovanje osobe – pacijenta – u toku vantelesne oplodnje	109
3. Šira i uža slika altruizma učesnika istraživanja	110
 ZAKLJUČAK: BEZVOLJNO I OPASNO	 112
Primena dobijenih rezultata: sociologija katastrofa.	112
Primeri slabljenja rezilijencije kroz indikatore besperspektivnosti	119
Značaj starosnih osobina populacije u sprečavanju i upravljanju rizikom	119
Potencijal razočaranja kao upozorenje i nada	120
Značaj društvene brige u jačanju rezilijencije	121
Primena nalaza detektovanog očaja u modeliranju sprečavanja rizika .	122
 LITERATURA I IZVORI	 127
Summary	133
About the Author	137
Izrazi zahvalnosti	138

BEZVOLJNO DRUŠTVO

„... smjenjuje se na njima jedna po jedna država,
čovjek je sve plašljiviji i mekši, a dokle će to tako.“

Branko Ćopić

Institucionalna i društvena pozadina knjige

Ova knjiga se sastoji iz tri glavna dela koji predstavljaju rezultate empirijskih istraživanja sprovedenih u Srbiji od 2012. do 2015. godine. Ipak, koreni ideje sežu barem još nekoliko godina unazad, u vreme završetka rada na tekstu „Studiranje“, za monografiju „Sociologija u Srbiji 1959–2009: institucionalni razvoj“. Gotovo u isto vreme, sa mentorkom profesorkom Marijom Bogdanović, odbranio sam predlog moje doktorske teze, koja se bavila društvenim aspektima upotrebe medicinskih tehnologija na zdravim ljudima, i izazovima opstanka i održanja biološke i kulturne raznovrsnosti ljudi i biosfere. Imajući u vidu naš prethodni zajednički rad na proučavanju društvene pokretljivosti putem džeza u američkom društvu tokom jednog veka, i odabir sociološkog proučavanja jedne relativno nove i kod nas ne toliko zastupljene naučne discipline – bioetike – došlo se i do ideje za ovu studiju.

Uključivanje na projekat Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, „Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri“ (br. 17095), pod rukovodstvom profesora Mladena Lazića, na Filozofskom fakultetu (Institut za sociološka istraživanja 2010/11–2015), i angažovanje na međunarodnom naučnom projektu koji se bavi istraživanjem katastrofa od 2013. godine, još više je učvrstilo volju i pružilo podatke potrebne da se ova knjiga napiše.

Pored ove takoreći institucionalne pozadine, tekst koji je pred nama nastaje u jednom specifičnom društvenom okruženju – kada „očaj“ postaje verniji i od same senke.

Složenost situacije iskazane u potonjoj rečenici odnosi se na kombinaciju društvenih i ekonomskih činilaca koji su postepeno ali sigurno lomili, razarali i interesno segmentirali društvo (Bogdanović, 2009: 8–14; Bolčić, 2013: 24–25; Lazić, 1994), stvarajući tako i izvestan rizik opstanka u okviru jednog takvog društva. Društvena zabrinutost se odnosi na projektovanu tačku u budućnosti, koja nastaje sučeljavanjem opisanih pojava iz studije koja je

pred čitaocem. To je trenutak u kome se „bezvoljno društvo“ sreće sa „neželjenom situacijom“, bez obzira da li se radi o prirodnim rizicima, ratovima, ekstremnom siromaštvu, bolestima i epidemijama itd. Upravo stoga u nekoliko odvojenih delova ove knjige pratimo nastanak takvih uslova kroz socio-ekonomske položaje i akciju različitih društvenih grupa.

Pre kratkog upoznavanja sa delovima i ciljevima ove studije, opišimo ukratko „rizično“ društveno okruženje u Srbiji. Polazeći od godina sukoba i bolnog rasparčavanja bivše Jugoslavije, Srbija je predmet učestalih poplava, klizišta, šumskih požara i povremenih zemljotresa.¹ Shodno tome, takozvano rizično okruženje u Srbiji ukratko može biti opisano kao kombinacija sledećih situacija „kolektivnog stresa“²: (a) „Osetljivost odnosno podložnost“ (*susceptibility*)³ – hronična izloženost društvenoj deprivaciji i ekonomskoj devastaciji posebno u marginalnim grupama, kao što su stari, deca, nezaposleni, ratni veterani/invalidi, domaćice, Romi i izbeglice iz ratom zahvaćenih područja (poslednje dve kategorije uglavnom su prostorno skoncentrisane). (b) „Ranjivost“ (*vulnerability*)⁴ – „postepeno” i strukturalno ukorenjeno redukovanje društvenih mogućnosti, zdravstvene zaštite, propast osnovnih industrijskih grana, zagađenje okoline i posebno zabrinjavajuće ozbiljno zagađenje izvora (potencijalno) pijaće vode u zapadnoj Srbiji, koja je istorijski smatrana ekološkim biserom (Mitrović, 2012). Sve ove osobine uglavnom su posledica (posle)ratnih dejstava i ekonomskih sankcija tokom poslednje deka-de dvadesetog veka. (c) „Iznenadni rizik” (*sudden risk*)⁵, kao što su na primer zemljotresi, velike poplave i klizišta, šumski požari, itd.

¹ Više o vrstama nesreća, učestalosti, proceni štete i merama koje su sprovedene nakon tih događaja moguće je pronaći u DAI Final Report 2006–2011 (2011). “Preparedness, planning and economic security program”, *Development Alternatives Inc*, Serbia.

² O konceptu i istraživanjima veza između situacija kolektivnog stresa i katastrofe videti u Allen H. Barton, 2005. “Disaster And Collective Stress”. In Perry, R.W. and Quarantelli, E.L. (Eds.), *What is a Disaster. New Answers to Old Question*, International Research Committee on Disasters, USA, p. 129.

³ Više o konceptu „osetljivosti“ (*susceptibility*) videti u James Lewis, 2014. “The susceptibility of the vulnerable: some realities reassessed”, *Disaster Prevention and Management*, 23 (1): 2–11.

⁴ Više o konceptu „ranjivost“ (*vulnerability*) iz perspektive katastrofa videti u A. H. Barton, op. cit., pp. 125–152; Disaster risk reduction-a development concern: A scoping study on links between disaster risk reduction, poverty and development (2004), Overseas Development Group, School of Development Studies, University of East Anglia, Norwich; Jean-Christophe Gaillard. 2010. “Vulnerability, Capacity and Resilience: Perspectives for Climate and Development Policy”, *Journal of International Development*, 22: 218–232; Naomi Zack, 2006. “Philosophy and Disaster”, *Homeland security Affairs*, 2 (1): 1–13; Naomi Zack, 2012. “Violence, Poverty, and Disaster: New Orleans, Haiti, and Chile”, *Radical Philosophy Review*, 15, (1): 53–65.

⁵ A. H. Barton, op. cit.

Iako su ratovi u regionu završeni, opisano rizično okruženje, skupa sa gorkim iskustvom, otvara mogućnost takozvane „kompleksne vanredne situacije“ (*complex emergencies*) (WHO, 2002). Promene konfiguracije terena (klizišta, disperzija tla nakon šumskih požara i sl.) mogle bi da reaktiviraju i rasprše radioaktivnost iz municije sa osiromašenim uranijumom, kao i konvencionalna eksplozivna sredstva zaostala iz prethodnih ratova, odnosno NATO bombardovanja 1999. godine. Ovakvi efekti kontaminacije mogu biti dugotrajni ili stalni sa tendencijom da postanu sveprisutni.

Iz finansijske perspektive, a prema poslednjem izveštaju EU o stanju životne sredine, Srbiji je potrebno oko 10,6 milijardi evra za dostizanje evropskih ekoloških standarda.⁶ U ove visoke troškove nisu uračunata enormna novčana i materijalna sredstva potrebna za pravilnu dekontaminaciju vode i zemljišta, koja bi podrazumevala čišćenje reka i zemljišta od neeksplozivnih projektila, i uklanjanje ne samo radioaktivne municije, nego odstranjivanje površinskog sloja zagađenog (ozračenog) zemljišta i njegov transport i skladištenje u specijalnim uslovima.

Na političkom planu, Vlada Republike Srbije odredila je ministra bez portfelja da upravlja vanrednim situacijama i elementarnim nepogodama bez obzira što njegova društveno-politička platforma i kompetencije nemaju gotovo nikakvih dodirnih tačaka sa opisanim rizičnim okruženjem.⁷ Ovakva situacija se reflektuje i u Narodnoj skupštini, u kojoj čak pedeset odsto zastupljenih političkih partija ne poznaje navedene kategorije.⁸ Baš kao i u relevantnim studijama koje upućuju na jaz između vladajućih/državnih struktura (*Government*) i vladanja situacijom (*governance*) na terenu tokom vanrednih situacija (Hur, 2012: 292), i kod nas se pokazalo da su srpski zvaničnici iz nedavno oformljenog Sektora za vanredne situacije, policija, vojska, kao i pojedinačni volonteri odigrali veoma značajnu ulogu u upravljanju, odnosno vladanju situacijom u nedavnim katastrofama.

Sledeći poznati Mertonov „pristup“ o konceptualizaciji empirijske građe, jedna od namera bila je da se izbalansira između rigorozne potrebe da se novonastale i do sada, na ovakav način, malo proučavane pojave po svaku

⁶ Više u novinskom članku Biljana Čpajak, 2014. „Trebamo nam 10,6 milijardi eura za dostizanje ekoloških standarda EU“, *Politika* online 01.07.2014, <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Treba-nam-10,6-milijardi-evra-za-dostizanje-ekoloskih-standarda-EU.lt.html> (Pristupljeno 15. 07. 2014).

⁷ Više videti u programu političke stranke „Nova Srbija“, čiji je osnivač ministar Velimir Ilić zadužen za vanredne situacije. Na primer, na strani broj 4 u navedenom programu spominje se životna sredina i to u sledećem smislu: „Verujemo u ekonomski napredak u uslovima slobode i socijalne pravde uz očuvanje životne sredine.“, <http://www.nova-srbija.org/index1.htm> (Pristupljeno 10. 06. 2014/23. 01. 2015).

⁸ Narodna skupština Republike Srbije, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина.1.html> (Pristupljeno 10. 06. 2014/23. 01. 2015).

cenu stave u jedan strogo propisani sociološki aparat, s jedne strane, i profesionalno-moralne potrebe objašnjavanja karaktera varijabli i njihovih relacija kroz sociološki relevantne koncepte, s druge. Stoga je ova studija nastala povezujući sociologiju i bioetiku na jedan, nadamo se, plodan način (kao doprinos sociologiji katastrofa), pružajući objektivnu sliku i objašnjenje potencijalne opasnosti čiji iznenadni pojavni oblici, poput nesreća, epidemija i ratova, imaju sigurnu i tihu istoriju izgrađenu kombinacijom hroničnih i postepenih faktora urušavanja društvenog života. S tim u vezi, nastavak opisanog „balansiranja“ implicirao bi da ovakva sintetička, odnosno promenjena konceptualna slika istraživaču pruža mogućnost da sagleda i tumači različite posledice na osnovu istih podataka navedenog empirijskog istraživanja Instituta za sociološka istraživanja.

Kratak opis delova knjige

Imajući pomenutu složenost u vidu, u tematskim celinama bavimo se socijalnom strukturom apatije, odnosno besperspektivnosti koja, po nama, čini upravo jedan od unutrašnjih procesa slabljenja rezilijencije. Ovo praktično znači da ćemo kroz fenomenologiju specifičnih sfera društvenog života i akcije, kao i društvene pokretljivosti marginalnog dela stručnjačkog i elitnog sloja pokušati da objasnimo bezvoljnost društva i neke relevantne posledice.

U prvom delu se, na reprezentativnom nacionalnom uzorku od N=2542 ispitanika, kvantitativnom metodologijom, bavimo vezom između izvesnih dimenzija društvenog položaja i društvene akcije kod nezaposlenih, koji se uopšteno smatraju jednom od najranjivijih društvenih grupa. Ipak, naše istraživanje postaviće pitanje da li je stopa nezaposlenosti ujedno i pokazatelj najranjivijih u nekom društvu, odnosno objasnićemo na koji način se može proučavati unutrašnji proces ranjivosti kako bi se došlo do rezultata koji se mogu upotrebiti za pravedno spašavanje svih onih koji mogu biti spaseni, pravilnu distribuciju eventualne pomoći i, uopšteno govoreći, pravljenje planova i mapa koji bi omogućili specifične akcije osnaživanja za aktere različite ekonomske snage u jednoj društvenoj grupi i društvu u celini.

Drugi deo knjige odnosi se na istraživanje društvene pokretljivosti ekonomske elite sprovedeno, kvantitativnom metodologijom, na poduzorku od 163 učesnika. Istraživanje je obuhvatilo i objašnjenje generacijskog obrazovnog profila njihovih roditelja ali i naslednika. Ova studija na izvestan način kritikuje „gubljenje vere“ u suštinski značaj obrazovanja. U tom smislu, ovde upućujemo na izraženo vrednovanje sportskih i zabavnih aktivnosti mlade dece u odnosu na školske i kulturne aktivnosti u toku tri generacije: roditelji

elite, elita i deca iz elitnih slojeva. Ipak, čini se da ovakav zaokret od vere do neverice u obrazovno-kulturni sistem u toku jednog životnog veka (ispitivanih direktora), pored „vrednosnih disonanci“ vezanih za promenu društvenog sistema⁹, otvara još neke dileme. Vrednosna disonanca, u smislu vrednosne nedoslednosti, omogućava nam da ne moramo opovrgnuti nešto što zaista smatramo vrednim, odnosno na taj način izbegavamo definitivne izbore, dok se istovremeno ne isključuje akcija u pravcu ostvarivanja određenog cilja, kao što je to lepo opisao Kolakovski. Izvesne vrednosti istovremeno mogu biti usmerene u dva potpuno različita smera, prihvatanje jedne ne mora voditi u odbacivanje druge. Međutim, ono što čini zaista dobro i loše je stvar univerzalnog i unutrašnjeg moralnog kompasa, a ne naših očekivanja u određenoj situaciji (Kolakovski, 1964: 129). U tom smislu, definisanje onog što je vredno, iz evolucijske odnosno univerzalne perspektive, podrazumeva akciju usmerenu ka ostvarivanju cilja, dok ono što ne definišemo kao vredno, odnosno ono što je u dalekoj prošlosti bilo opasno ili beskorisno za preživljavanje, vodi izbegavanju (Edelman, 2006). Postavlja se pitanje, na koji način jedna moćna društvena grupa, poput elite, formira moralni putokaz ne samo svojoj deci nego i široj zajednici. Da li je suština obrazovanja – znanje, i šire posmatrano kultura, postalo gotovo beskorisno, pa samim tim i nešto čemu se ne mora nužno stremiti da bi se opstalo i udobno živelo? Ako takav putokaz zaista postoji, i ako je on zaokret od shvatanja morala kao univerzalne zaštitne društvene funkcije ka moralnoj komodifikaciji pojedinca (moral koji zavisi od naših očekivanja), šta možemo očekivati i da li takvu grupu na duže staze možemo smatrati snažnom i vodećom?

U trećem delu knjige, na poduzorku od deset ispitanika, kvalitativnom metodologijom, istraživačku pažnju usmeravamo na specifičnu grupu mladih stručnjaka za koje iz više razloga verujemo da poseduju izuzetno jaku volju za uspehom. Prvo, njihova volja za uspehom, uopšteno posmatrajući, proističe iz izvesnog odricanja u toku stručnog školovanja da bi se omogućila društvena i ekonomska samostalnost. Drugo, i što je specifično za proučavanu grupu, jeste, s jedne, izvesna biološka karakteristika, odnosno neplodnost definisana i prepoznata kao bolest u okviru srpskog zdravstvenog sistema¹⁰ i jaka volja da se takva redukcija prevaziđe kroz dobijanje potomstva uz pomoć potpomognute veštačke oplodnje (ART), s druge strane. Na ovaj način uglavnom

⁹ O ispitivanju i definisanju „vrednosnih disonanci“ kao istovremenom postojanju novih vrednosti u odnosu na stari vrednosno-normativni političko/ekonomski sistem, više videti u Mladen Lazić, 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik; Mladen Lazić i Jelena Pešić, 2013. *Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji*, navedeni zbornik, str. 283.

¹⁰ *Službeni glasnik RS*, br. 72/2009, „Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplodjenja“, 03.09. 2009.

neželjena medicinska karakteristika vezana za roditeljstvo biva dovedena u vezu sa društveno propagiranom i često lično željenom ulogom roditelja. Kako srpsko društvo već nekoliko godina unazad propagira altruističku sliku (slika brižnog društva) o sebi, kroz besplatne pokušaje vantelesne oplodnje, u ovom delu studije ispitujemo odnos slobode i volje stručnjaka, s jedne strane, i ideje altruizma i altruističkog očekivanja i ponašanja, sa druge. Tenzija između kulturnog ideala dobrog života i onoga što je stvarno dobro je, gledajući u vremenu dugog i srednjeg trajanja, poput dilema iz prethodna dva dela, presudna činjenica u definisanju relevantnih osobina različitih društvenih slojeva i tipa preživljavanja.

Zajednička crta svim proučavanim stratumima je specifičan mentalni stav, karakter ili etos. Taj karakter iako, ili baš zbog toga što ima različite fenomenologije, oslikava izvestan mozaik društvene paralize i bezvoljnosti. Zamislimo ovu kompleksnu situaciju kroz jedan zanimljiv primer točka i sliku nama istorijski i kulturno bliske vodenice. Iako kotač može biti različite strukture (napravljen od različitog materijala), on ima izvesnu—kružnu—formu, a njegova osnovna funkcija je kotrljanje. U radu vodenice postaje sasvim jasno da kotači različite veličine i strukture (od drveta do kamena), postavljeni u različitim položajima (vertikalno odnosno horizontalno), ne gubeći ništa od svoje osnovne funkcije (kotrljanja), proizvode trenje, odnosno ispunjavaju funkciju mlina. Upravo tako je i sa proučavanim različitim strukturama i proizvodnjom apatijske. U mozaiku društvenih položaja i akcija reflektovanih u funkcijama ne treba nikada izgubiti iz vida da izvesna funkcija ne mora nužno zavisiti od strukture, nego češće izvesna forma, odnosno fenomenologija (dobrim delom mislimo na moralni kvalitet homogenosti strukture), utiče na njenu funkciju. S tim u vezi, mi smo se i upustili u izučavanje fenomenologije bezvoljnosti kroz različite slojeve društvene strukture i akcije, želeći da prikažemo da u izvesnoj konstelaciji pojavnih oblika tih akcija ugrožavaju funkciju društva, odnosno opstanak u njemu čine neprihvatljivim. Stoga u zaključnom delu, umesto uobičajenog rezimea knjige, predstavljamo mogućnost društvenih i praktičnih implikacija dobijenih rezultata kroz teorijski okvir sociologije katastrofa.

Opšti teorijsko-metodološki okvir studije

Na kratke i donekle srednje staze nefunkcionalnost ne povlači pitanje da li će to društvo ili država opstati nego postavlja pitanje ima li boljeg, dobrog, pa čak da li će i u kom obimu biti prihvatljivi nivo života. Izraz „dobar život“ može imati različito značenje, za različite pojedince u istoj ili različitoj sredini ili situaciji. Međutim, isto tako je tačno da uz posredovanje

kulture, u širem smislu, saglasnost oko toga šta je dobar život mogu deliti veoma različite osobe u sličnoj situaciji. Upravo takva zajednička, posredstvom kulture uokvirena, slika dobrog života ono je što društvo nameće kao cilj koji vremenom postaje internalizovana slika dobrog života, tako da više nismo u stanju da razlikujemo šta je to kulturni ideal dobrog života a šta naš suvereni izraz života, nastao na osnovu našeg ličnog moralnog kompasa (Mitrović, 2012(b): 97–100).

U knjizi *Etički zahtev (The Ethical Demand, 1956/1997)*, danski teolog i filozof Knut Logstrup (Knud Løgstrup), u duhu fenomenološke etike, ističe da je samostalni uvid iznutra u dobro i loše upravo mali pomak kojim se naš pozitivni izraz suverenog (dobrog) života konfrontira neprikosnovenom (kulturno-društvenom) autoritetu. Tek pri takvom promišljanju, smatra Logstrup, naš pozitivni izraz suverenog života u nekoj konkretnoj situaciji može konvergirati sa karakternim crtama ličnosti, bez mogućnosti da prepoznamo šta je naš izraz života a šta lične osobine (Løgstrup, 1997).

U vezi sa izrazom „dobar život“, Potter razlikuje nekoliko tipova ljudskih zajednica u odnosu na okolnosti u kojima žive. Polazeći od opstanka, bilo da se radi o individualnom ili civilizacijskom, ne precizira se o kakvom kvalitetu života se radi i da li je puki opstanak ljudi bez morala nešto što može biti prihvatljivo. S jedne strane, niko od nas ne zna koliko će živeti, s druge, jeste mogućnost života za pripadnike naše vrste barem onoliko dugo koliko bi uopšte postojao i život na planeti Zemlji (Van Ransselaer Potter, 1988: 42). Pored ove dimenzije izražene u broju pripadnika jedne vrste i mogućoj vremenskoj projekciji dužine trajanja našeg opstanka (*od individualnog, koji uključuje i naslednike: decu, unuke, praunike, itd, do opstanka vrste – kurziv dodat*), ostaje nejasno o kakvom preživljavanju se radi. Imajući u vidu nejasnoće o kvalitetu opstanka, Potter razvija nekoliko kategorija kojima pokušava da opiše ne samo kvalitet preživljavanja individue, nego i plemena, zajednica, korporacija, vlada, itd (Isto: 43). U ranijim radovima V. R. Potter je izdvojio pet kategorija, ili vrsta opstanka. To su: „puki“, „mizerni“ ili „jadni“, „idealistički“, „neodgovorni“ i „prihvatljivi“.

Osnovni okvir Globalne bioetike može biti iskazan kroz izvesnu fenomenologiju preživljavanja ljudske vrste i biosfere (tabela 1). Jedna od važnih karakteristika takvog globalnog preživljavanja je shvatanje odnosa vremena i etike u društvu, odnosno moć reflektivnog mišljenja o postupcima grupa i pojedinaca; mogućnost da efekte ljudskih akcija sagledamo u kraćem i/ili dužem periodu, što predstavlja jednu od glavnih karakteristika svesnosti. Današnje društvo je, prema Poteru, okrenuto razmišljanju u kratkim terminima, odnosno reč je o etici bliske budućnosti, umesto planiranja na duge staze. Ovakvo kratkoročno razmišljanje, po mišljenju ovog autora, vodi nas u stanje mizernog opstanka (Potter and Potter, 1995).

Tabela 1. Tabelarni prikaz fenomenologije Poterove (globalne) bioetike

Okvir	Osobine
Vreme/etika	Razmišljanje u kratkim terminima, odnosno etika bliske budućnosti – umesto planiranja u dugotrajnim terminima, odnosno etika daleke budućnosti – vodilo bi u stanje mizernog opstanka i istrebljenje.
Zajednica/etika	Etika malih grupa rezultuje u kvalitativno siromašnijem tipu preživljavanja, koji pod uticajem novih tehnologija i neodgovornog opstanka klizi u jadni opstanak.
Aktuelni tip odgovornosti	Neodgovorni opstanak; obezbeđuje posao sa visokim zaradama za nekolicinu, dok milioni drugih žive ispod nivoa siromaštva. Ovakav način opstanka je neprihvatljiv i ne može opstati na duže staze.
Ciljevi	Globalni odgovorni opstanak sproveden putem prosvetljenog antropocentrizma (obavezna biološka i kulturološka raznolikost) je ono što je prihvatljivo u dugom vremenu trajanja.
Način sprovođenja ciljeva	Globalni opstanak deli viziju budućnosti koja uključuje preživljavanje ljudskih bića. Etika preživljavanja zasnovana je na globalnom opstanku koji je projektovan u daleku budućnost.

Sledeći okvir je odnos između veličine zajednice i etike preživljavanja. Moral i sistem vrednosti većine dosadašnjih civilizacija stvoren je kako bi obezbedio tip preživljavanja u relativno malim zajednicama koje su povezane u širi kulturni sistem, ali primena novih tehnologija svakako prevazilazi okvire njihovih granica, te utiče i na kvalitet i oblik života ne samo drugih zajednica nego i različitih vrsta i eko-sistema.

Današnja nacionalna društva karakteriše takozvani tip neodgovornog opstanka. Takav tip preživljavanja najbolje se očitava u aktuelnom ekonomskom modelu kako u okvirima nacionalnih društava tako i na globalnom nivou. Ovakav model obezbeđuje posao sa visokim zaradama za nekolicinu, dok milioni drugih žive ispod nivoa siromaštva. Ovakav način opstanka je, prema rečima Potera, neprihvatljiv i ne može opstati na duže staze (Potter and Potter, 1995). Ono što je prihvatljivo u dugom vremenu trajanja jeste opstanak biosfere i ljudske vrste. Ovako definisano preživljavanje, uz očuvanje kulturološke i biološke raznolikosti, predstavlja osnovni cilj bioetike. Put za ostvarivanje ovakvog cilja brojni autori, koji potiču iz najrazličitijih etičkih škola, već decenijama pokušavaju da pretoče u izvesne etičke ali i političke programe. Takvi programi se kreću od prihvatljivih do potpuno neprihvatljivih, poput neprihvatljivosti moralnog poboljšanja ljudi uz pomoć medicinskih sredstava (Dobrijević, 2012; Mitrović, 2012(a), 2014), koji bi važili na globalnom nivou u vremenu koje prevazilazi ovaj milenijum.

Sintezom ovih teorijskih pristupa opstanku i kvalitetu života opredeljujemo se da u operacionalizaciji empirijskih rezultata sledimo kompatibilnu Šicovu fenomenologiju društvene akcije (Schütz, 1967). Takva akcija ili

delanje orijentisano je ka prošlom, sadašnjem i (ili) budućem ponašanju druge osobe ili osoba. Potrebno je naglasiti da je modus ove orijentacije subjektivno mišljenje aktera o odnosu društva, odnosno drugih prema njima. Stoga i delovi ove knjige u naslovima i tekstu nose osnovne sociološke i bioetičke imaginacije društvenog položaja i akcije, sa jedne strane, i rizika opstanka i etike grupe, sa druge, u globalnom okruženju.

MARGINALNI SLOJEVI I MIZERNI OPSTANAK U SRBIJI

Uvod: društveni mozaik besperspektivnosti

Višedecenijska istraživanja Instituta za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta u Beogradu, posvećena stratifikacijskim promenama u društvu, nastavila su se i tokom projekta „Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri“ (2010/11–2015. godine). Počevši od sedamdesetih godina dvadesetog veka ova istraživanja sistematski prate osnovne pojave vezane za promenu klasne strukture, ekonomskog položaja domaćinstava i društvenih grupa, obrazaca i kanala klasno-slojne regrutacije, načina života pojedinaca i grupa, njihovih vrednosnih orijentacija, kao i celog niza drugih pojava i procesa koji prate sistemsku promenu društva u Srbiji. Tokom 2012. sprovedeno je anketno istraživanje na proporcionalnom reprezentativnom (nacionalnom) uzorku stanovništva (N=2542).¹¹

Tokom rada na kreiranju baze podataka primećen je značajan broj negativnih (čak i autodestruktivnih) odgovora učesnika na postavljeno otvoreno pitanje o planovima na osnovu kojih bi se popravili uslovi njihovog života. Ukupan broj onih koji *imaju planove* kako da poboljšaju svoju životnu situaciju u naredne *godinu ili dve* je 50,3%, odnosno 1,108. Onih *bez plana* je 1,094 ili 49,7 odsto. Od ukupnog broja ispitanika, gledajući prema polu, broj žena *bez plana* je 52,5%, dok je muškaraca 46,6 odsto. Testiranjem pitanja da li pol ispitanika utiče na njegove kratkoročne planove, ispostavilo se da su pol i „nepostojanje plana” u statistički značajnoj, ali veoma slaboj korelaciji u našem uzorku.¹²

Pored ove zabrinjavajuće statističke slike besperspektivnosti uzorka, posebnu pažnju privukli su brojni specifični odgovori. Ujedno, oni su nas motivisali da detaljnije ispitamo potencijal bezvoljnosti. Dakle, na otvoreno pitanje „Šta Vi lično konkretno nameravate da uradite u sledećih godinu-dve da biste živeli bolje“ dobijeni su indikativni odgovori u formi crnog humora,

¹¹ Na osnovu iste baze podataka objavljen je veći broj radova u zborniku tekstova koji su uredili Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, 2013. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI i Čigoja štampa. Navedena veličina uzorka (2542) dobijena je nakon ponderisanja početnog uzorka od 2558 ispitanika, u okviru koga se nalazilo i 59 pripadnika ekonomske elite. U narednim delovima knjige ispitivanje nastavljamo na potpunom poduzorku elita (163) i stručnjaka u procesu vantelesne oplodnje (10).

¹² $\chi^2(2201,1) = 7,458$; $p = 0,006$; Cramer's $V = 0,059$. Uslov značajnosti je zadovoljen pri vrednosti Sigma (p) manjoj ili jednakoj 0.05. Slabom vezom smatra se vrednost Kramero-
vog koeficijenta (Cramer's V) u rasponu od 0,10 do 0,30.

poput onih „da kupim konopče“, „da skočim u Dunav“ i sl. Kao i kod pacijenata sa asimptomatskom boli, koji su se prilikom izlaganja bolnim podražajima osmehivali istraživaču izjavljujući da ne osećaju bol (Grahek, 2002: 58), tako i naši ispitanici daju ovakve, na prvi pogled šaljive, odgovore pokušavajući da u društveno prihvatljivoj formi izraze autodestrukciju sadržanu u srži njihove bezvoljnosti.

Posmatrajući suštinu postavljenog pitanja uočavamo da se ono odnosi na jednu od tri komponente definicije zdravlja; stanje kompletnog fizičkog, mentalnog i opšteg dobrog društvenog života¹³ (*The President's Council on Bioethics: Beyond Therapy*, 2003: 15). Ugrožavanje jedne od tri komponente ne ostaje bez uticaja na ostale. Navedeni autodestruktivni odgovori izgleda da najbolje izražavaju egzistencijalnu važnost ovog pitanja. Čini se da odnos prema zdravlju i opstanak, koji bi trebalo da budu vrhovna vrednost i predmet pravedne društvene distribucije, u smislu lečenja i prihvatljivog života, postaju dimenzija društvenog razdvajanja. Sociološki posmatrano, to bi praktično značilo da je različite društveno-ekonomske slojeve moguće razvrstati i grupisati i na osnovu njihovog odnosa prema sopstvenom zdravlju i životu. Dakle, bilo bi moguće pretpostaviti da se od delova do sada postojećih najniže rangiranih društveno-ekonomskih stratuma može formirati jedan homogeni sloj depriviranih ili marginalnih aktera koji se, na osnovu odnosa prema drugim članovima društva i obrnuto, nalaze u stanju apatije. Najočigledniji indikator te apatije, odnosno bezvoljnosti jeste nepostojanje kratkoročnih planova kojima bi se popravila njihova životna situacija. Stoga se pred nama otvorilo pitanje, koliko i šta znamo o prirodi, efektima i vezama između pojedinih društvenih grupa (nezaposlenih, penzionera, domaćica, itd), besperspektivnosti i bezvoljnosti u društvenom životu zajednice?

U grupi „besperspektivnih“ prema društveno-ekonomskom kriterijumu dominantni su oni koji inače čine oko polovine uzorka: penzioneri *bez plana* 47,7% (odnosno 14,7% od njih *ima plan*), nezaposleni *bez plana* 14,7% (28,6% *ima plan*), domaćice *bez plana* 8,0% (3,3% *ima plan*). Ovo praktično znači da od 1,094 ispitanika koji nemaju planove, 70,4% *besperspektivnih* potiče iz navedene tri grupe. Pošto će u fokusu našeg rada biti zajednica nezaposlenih, za sada besperspektivnost domaćica možemo smatrati posrednom,

¹³ Stariji oblik norme zdravlja možemo pronaći u osnivačkom aktu Svetske zdravstvene organizacije (Constitution of the WHO“, p3, from *Chronicle of the World Health Organization* 1: 29–43, 1947). U toj definiciji zdravlje je kvalitet, koji proizlazi iz ukupnog funkcionisanja individue, koji joj omogućava da postigne lično i društveno koristan život. Pored toga, u studiji „Zdravlje za efektivno življenje“ (Edward B. John, Wilfred C. Sutton, Lloyd E. Webster, 1962. *Health for effective living*, McGraw-Hill Book Company, INC) zdravlje se definiše kao stanje dobrobiti, prevladavajuće pozitivne ili povoljne adaptacije, proizvedene iz interakcije pojedinca i njegove okoline.

odnosno prouzrokovanom izvesnim načinom života u bračnoj zajednici (oko 92% živi u zajednici). Uglavnom je reč o ženama sa ili bez završene osnovne škole (oko 82%), dok je, na primer, bračnom pokretljivošću na najviši društveni položaj došla tek jedna od 84 domaćice iz uzorka.

Nepostojanje životnih planova u narednih nekoliko godina kod penzionera, s jedne strane, možemo tumačiti načelnim stavom da relativno redovna ali i uglavnom niska primanja kod većine u ovoj kategoriji dovode do redukcije mogućnosti ne samo u upražnjavanju bogatijih životnih sadržaja, nego često i u ostvarivanju osnovnih potreba iz oblasti lečenja i očuvanja zdravlja. S druge strane, problemi vezani za pozno životno doba i redukcija u zadovoljavanju osnovnim potrebama uslovljavaju izvesno stanje rezignacije, odnosno predaju koju karakteriše puko preživljavanje.

Zajednica nezaposlenih i životna perspektiva

Istraživanje nezaposlenosti i njenih osobina pokazalo je da uticaj pola i bračni status ispitanika značajno utiču na njihovu aktivnost; žene imaju gotovo dva i po puta veći rizik da budu isključene sa tržišta rada, a među nezaposlenima češće se javljaju ispitanici koji nisu u braku u odnosu na one koji to jesu. Pored toga, isto istraživanje pokazuje da žene koje su u braku imaju tri puta veće šanse da budu nezaposlene od muškaraca koji žive u (bračnoj) zajednici (Petrović, 2013: 167–171).

Međutim, istraživanje bezvoljnosti nezaposlenih pokazalo je da, kada se ispitanici jednom nađu u stanju nezaposlenosti, veza između pola i perspektive nezaposlenih nije od značaja ($p=0,669$), a njena jačina je slabija ($Cr'V=0,024$) nego u ukupnom uzorku. Isto važi i za bračni status; život sa partnerom kod nezaposlenih ne utiče na njihovu životnu perspektivu. Ovaj podatak dubinski problematizuje potencijal uzdanja u bračnog partnera kao primarnog hranioca koji se, oslanjajući se na Hakima, navodi u prethodno spomenutom istraživanju (Petrović, 171). Slično je i sa pitanjima koja se tiču veze između stope nezaposlenosti i bezvoljnosti nezaposlenih posmatrajući po regionima u Srbiji. Naime, naša pretpostavka je da stopa nezaposlenosti nije u vezi sa apatijom nezaposlenih u pojedinom regionu ili na nekom užem prostoru.

Takođe, registracija u Nacionalnoj službi za zapošljavanje ne predstavlja indikator razlikovanja između grupe nezaposlenih sa i bez plana. Prisustvo u *Nacionalnom registru* može imati dvostruki efekat: razočaravajući efekat zbog dugotrajnog neuspeha službe da pronađe posao, ali i motivacioni efekat izražen pokrivenim troškovima lečenja ili dohotkom od socijalne pomoći.

Imajući prethodne nalaze u vidu, naše dalje ispitivanje koncentrisaće se samo na nezaposlene koji su još uvek radno „sposobni”, čine jednu petinu uzorka, a od toga je jedna trećina nezaposlenih *bez planova*. Dakle, predmet ovog dela istraživanja nije nezaposlenost kao entitet, niti je fokus na nezaposlenom pojedincu. Predmet našeg rada je analiza veze između životnih prilika i bezvoljnosti u zajednici nezaposlenih.

S obzirom na predmet ovog dela studije, cilj nam je da ispitamo ostale indikatore razlikovanja i sličnosti u pogledu *životne perspektive* među nezaposlenima; fenomenologija *društvene akcije*. Viđeno sociološkom optikom, kategorije nepostojanja planova za budućnost i pasivnosti mogu se posmatrati kao stanje ali i kao akcija (Schütz, 2011: 76). Međutim, razdvajati ih kao subjektivno besmislene od subjektivno smislenih čini se sasvim pogrešnim. Svako od njih je smisljeno na određeni način (Schütz, 1967: 18–20). Naime, veza između društvene akcije, s jedne strane, i stanja koje smo definisali kao bezvoljnost (apatija), s druge, nalazi se u nemogućnosti definisanja sopstvene budućnosti, na osnovu sadašnjeg i prošlog društveno-ekonomskog položaja (Lazardsfeld et al, 1972: 2, 72, 97).

Značajnost ovog istraživanja bi se, između ostalog, ogledala i u identifikovanju i klasifikaciji dimenzija od kojih se sastoji pasivnost ove zajednice. Takva analitička razlučenost mogla bi biti od vitalne koristi ne samo za određeni društveni angažman i (delimično) prevazilaženje stanja pasivnosti, nego i za očitavanje stanja društvene (profesionalne) homogenosti i solidarnosti. Značajnost se ogleda i u osvetljavanju društvenog odnosa prema zajednici nezaposlenih, zasnovana na mišljenju, odnosno osećaju samih aktera koji potiču iz proučavane grupe.

Pored toga, navedena klasifikacija i analiza dimenzija „besperspektivnosti“ nezaposlenih omogućila bi uočavanje potencijala za, sa jedne strane, očuvanje ljudskih anticipacijskih potencijala, dok bi, sa druge, ukazalo na podložnost zajednice totalitarnim ideologijama usled nemogućnosti da ličnim zalaganjem utilitarizuju potencijalne šanse za posao i time obezbede sigurnu egzistenciju.¹⁴

Ovde je potrebno podsetiti i na potrebu refleksije saznanja do kojih dolazimo u istraživanjima ovakvog tipa. Bez obzira na veće ili manje pogodnosti koje globalni činioци stvaraju, društvena pokretljivost, u izvesnoj meri, zavisi

¹⁴ Potrebno je naglasiti da dugotrajna apatija i percepcija besperspektivnosti, koju takav osećaj proizvodi, sprečava uzlaznu društvenu pokretljivost. Ovako izazvana petrifikacija društvene strukture u dužem vremenu mogla bi proizvesti specifičan društveni tip zajednice; sindrom Lazardsfeldove „umorne zajednice“. (Više videti u Paul Lazardsfeld et al., 1972. *Marienthal. The Sociology of an Unemployed Community*, Great Britain (London): Tavistock Publications Limited, pp. 36–45) koja, uz egzistencijalnu nesigurnost i moralni konformizam, razvija potrebu za pojačanim autoritetom i paternalizmom države.

i od specifičnih lokalnih, grupnih i individualnih uslova. Ovi uslovi se znatno razlikuju, i to kako u različitim geografskim i društvenim sredinama tako i među različitim pojedincima u istim geografskim i društvenim okvirima.

Operacionalizacija perspektive: Buduće prošlo vreme

Na osnovu Šicove *fenomenologije društvenog sveta*, društvena akcija (koja u proučavanoj društvenoj grupi izostaje) predstavlja akciju ili delanje koje je orijentisano ka prošlom, sadašnjem i (ili) budućem ponašanju druge osobe ili osoba. Potrebno je naglasiti da je modus ove orijentacije subjektivno mišljenje aktera o odnosu društva, odnosno drugih prema njima.

Dakle, iz Šicove perspektive, pogled u budućnost vitalan je za koncept *akcije*. Akcija je ponašanje usmereno u pravcu realizacije „određenog budućeg cilja“. Ali slika „određenosti“ (perspektive) u potpunosti je definisana, odnosno mora posedovati elemente prošlosti. Cilj akcije mora posedovati komponentu prošlosti, bilo da se slika budućnosti i sadašnja akcija gradi na osnovu iskustva prošlosti ili se prošlost želi prevazići ili zaboraviti. Po Šicu, akteri svoje akcije (delanje) vide u „budućem prošlom vremenu“¹⁵. Najkraće rečeno, slika akcije u takvom vremenu predstavlja „projekt akcije“. Projekt je akt koji predstavlja ne samo cilj nego istovremeno i pokreće akciju (motiv). On predstavlja kompleks mišljenja ili kontekst mišljenja u kome svaka faza tekuće akcije pronalazi značajnost (Schutz, 1967: xxiv; 60). Za sada nećemo ulaziti u dalje, izuzetno korisno ali za ovaj rad ne preko potrebno, analitičko razlaganje i usitnjavanje ovih Šicovih kategorija, već ćemo se zadržati na nama zanimljivom fenomenu – nepostojanju, odnosno postojanju projekta kod nezaposlenih aktera i prirodi takvog stanja. Stanje nepostojanja projekta (*besperspektivnost*) u konkretno posmatranom slučaju može se očitati iz seta pitanja (V047–V054) koja ispituju spremnost i oblik angažmana ispitanika da u budućnosti učine nešto za sebe ili svoje bližnje kako bi živeli bolje.

Fenomenologija „besperspektivnosti“

Imajući u vidu predmet i cilj rada i polazeći od teorijskih pretpostavki koje se odnose na vezu između odnosa prema sadašnjosti (prošlosti) i budućnosti aktera, stvorili smo okvir koji ima za cilj da kroz razlike i sličnosti izme-

¹⁵ Najindikativniji primeri Šicovog viđenja akcije aktera u *budućem prošlom vremenu* (*modo futuri exacti*) u svakodnevnom životu jesu osveta ili kredit.

đu grupe *sa planom* i *bez plana* odredi dimenzije i još specifičnije indikatore kojima će se ispitati fenomenologija besperspektivnosti među nezaposlenima. Zbog sistematičnosti ovaj okvir dajemo u tabeli 2.

U nastavku rada analiziraćemo redom navedene dimenzije preko odgovarajućih indikatora, odnosno testiranjem veza između adekvatnih varijabli i životne perspektive nezaposlenih u naredne godinu ili dve. Za te potrebe stvorili smo novu varijablu koja ima vrednosti: *ima plan*=1, odnosno *nema plan*=0.

Prvo ćemo krenuti od analize razlika u pogledu postojanja perspektive unutar grupe nezaposlenih. Ove razlike ispitujemo preko utvrđivanja statističke značajnosti i jačine veze između određenih varijabli i postojanja planova kod nezaposlenih.

Suprotno tome, sličnosti se oslikavaju kroz nepostojanje statističke značajnosti u korelacijama između karakterističnih varijabli i ovih grupa koje se razlikuju na osnovu pogleda u budućnost. Postupke testiranja hipoteza, odnosno veza, sprovodimo Hi kvadrat testom.

Tabela 2. Fenomenologija besperspektivnosti

Razlike			Sličnosti	
Redukcija mogućnosti	Katalizator interakcije	Redukcija aspiracija	Katalizator interakcije	Očuvanost osnovnih anticipacijskih kapaciteta
Standard života	Potencijal razočaranja	Porodične aspiracije	Akcioni potencijal	Očuvanost <i>pukog</i> (porodičnog) preživljavanja
Odgovor na deprivaciju		Karijerne aspiracije		Očuvanost osnovne profesionalne (kohezije) solidarnosti

1. Redukcija mogućnosti

Ova grupa različitosti oslikana je kroz dva aspekta. Prvi, standard života nezaposlenih, i drugi aspekt, njihov odgovor na deprivaciju nastalu usled uskraćivanja mogućnosti boljeg života. Prvi skup obeležja karakteriše sadašnje uslove života nezaposlenih. Drugi aspekt oslikava njihov sadašnji odnos prema prošlosti i budućnosti; veza između razloga gubitka posla i perspektive, vrsta odgovora viđena kroz način života, briga za bližnje, itd.

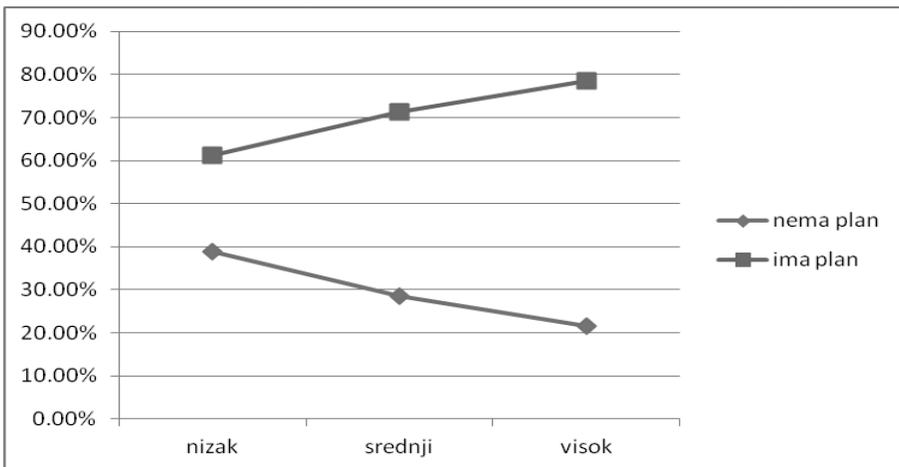
1.1. Standard života

Ova dimenzija uokvirena je socio-ekonomskim, demografskim i regionalnim osobinama zajednice nezaposlenih.

1.1.1. Indikator materijalnog stanja i planova nezaposlenih

Iako je pitanje izučavanja i tumačenja materijalnog, imovinskog i obrazovnog statusa i nejednakosti u savremenoj privredi i društvu veoma složeno, i to pre svega zbog raznovrsnosti oblika imovine i njene reprodukcije (Cvejić, 2011: 125–7), čini se ipak sasvim logičnim da prvo ispitamo da li postoji veza između materijalnog indeksa i postojanja planova u godinu-dve kojima bi nezaposleni popravili svoju životnu situaciju? Nakon analize ovog indikatora ustanovili smo da postoji statistički značajna ($p=0,011$), slaba korelacija (Cramer's $V = 0,138$) između varijabli materijalnog indeksa i postojanja planova kod nezaposlenih. Dakle, smanjivanjem materijalnog indeksa uočava se rast besperspektivnosti kod nezaposlenih. Takođe se zapaža da 60% nezaposlenih sa niskim materijalnim indeksom još uvek ima planove kojima bi popravili svoj život u kratkoročnoj budućnosti. Pored toga, među nezaposlenima sa visokim materijalnim indeksom je oko jedne petine onih koji nemaju planove za popravljjanje uslova života u naredne godinu-dve. To nas navodi da ispitamo i druge indikatore.

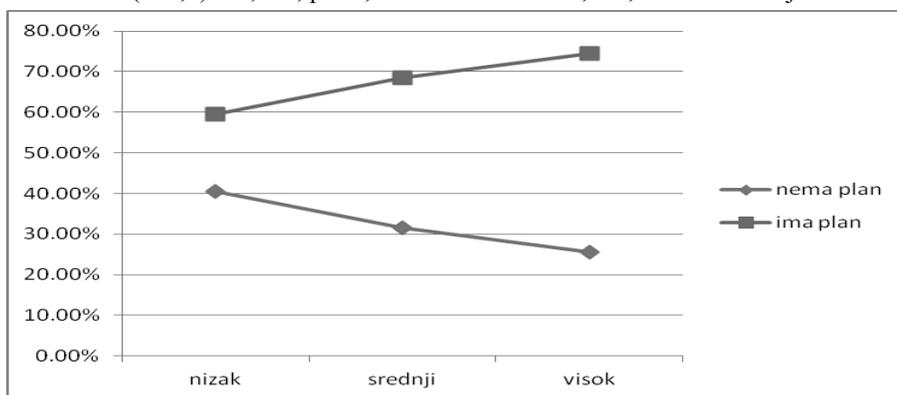
Grafikon 1. Veza između materijalnog stanja i planova nezaposlenih
 $\chi^2(478,2) = 9,060$, $p = 0,011$, Cramer's $V = 0,138$, slaba korelacija

1.1.2. Indikator imovinskog stanja i planova nezaposlenih

U vezi sa tim postavlja se pitanje da li postoji veza između indeksa imovine i perspektive nezaposlenih? Analiza ovog indikatora upućuje na zaključak gotovo identičan prethodnom. Što ukazuje ne samo na podatak da se kod nezaposlenih ova dva indikatora poklapaju jedan sa drugim, odnosno da materijalno stanje prati imovinsko, nego i da je sasvim moguće da naši ispitanici iz ove grupe pomenuta obeležja doživljavaju kao komplementarna. Taj podatak upozorava da potencijalna šansa za eventualno korišćenje jednih u reprodukciji drugih može biti značajno smanjena upravo zbog takvog doživljaja i apatije.

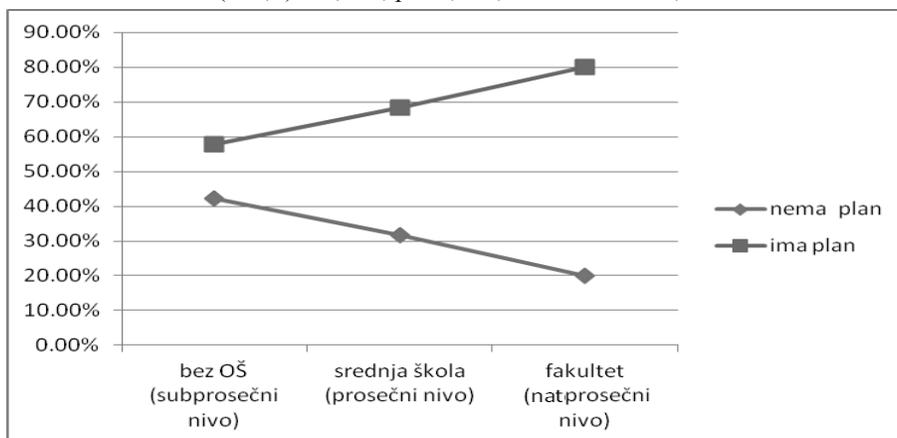
Grafikon 2. Veza između imovinskog stanja i planova nezaposlenih
 $X^2(477,2) = 8,968$, $p = 0,011$ Cramer's $V = 0,137$, slaba korelacija

1.1.3. Indikator stepena obrazovanja i perspektive nezaposlenih

Pošto se obrazovanje shvata kao glavni kanal društvenog napredovanja, trebalo bi da nezaposleni koji raspolažu višim stepenom obrazovanja imaju veće mogućnosti planiranja kako da poprave svoj život u kratkom periodu. Analizom veze između obrazovanja (predstavljeno u tri kategorije na grafikonu 3) i planiranja budućnosti pokazalo se da je reč o statistički značajnoj ali i slaboj vezi ovih varijabli. Uočavamo da su ispitanici koji imaju visoko obrazovanje najmanje podložni apatiji, odnosno gubitku volje da samostalno preduzmu akciju u cilju popravljavanja uslova života. Tu grupu čini 80% ispitanika sa planom i 20% onih koji nemaju plan u godinu-dve. Pokazuje se da sa nižim obrazovanjem opadaju i aspiracije nezaposlenih.

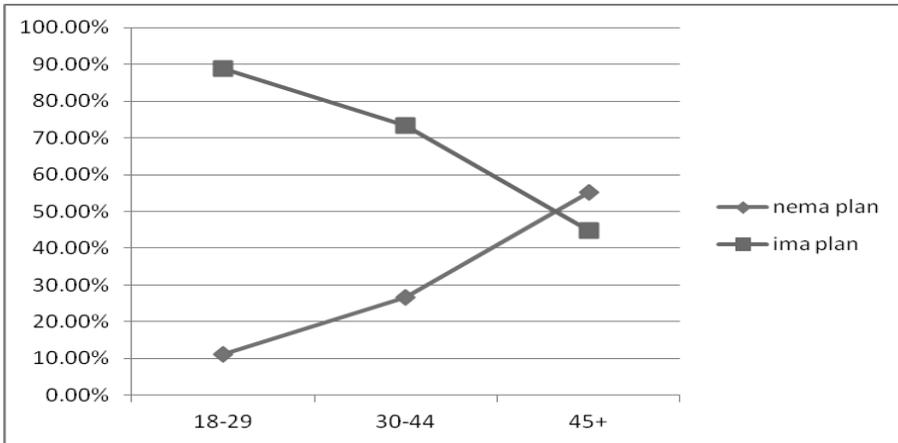
Grafikon 3. Veza između stepena obrazovanja i perspektive nezaposlenih
 $\chi^2(477,2) = 8,481$, $p = 0,014$, Cramer's $V = 0,133$

1.1.4. Indikator godina starosti i planiranja

Do sada smo videli da postoje značajne društvene i ekonomske razlike koje karakterišu perspektivu kod nezaposlenih u Srbiji. Takođe smo videli da su veze između datih varijabli i planiranja slabe jačine. Utvrdili smo da život u braku, odnosno sa partnerom, kao jedna od značajnijih demografskih osobina zajednice ne utiče na planiranje kod proučavane grupe, ali se postavlja pitanje da li starenje, kao bitna demografska osobina, utiče na smanjivanje volje za planiranjem kod nezaposlenih? Analizom veze varijable starosti, koju smo predstavili kroz tri kategorije date na grafikonu 4, i planiranja uočavamo da su godine života i perspektiva nezaposlenih u statistički značajnoj i nešto jačoj vezi od prethodnih indikatora. Najzanimljiviji detalji ovog indikatora odnose se, između ostalog, na podatak da je u najmlađoj kategoriji nezaposlenih sa planovima čak 90%, da sa godinama starosti opada planiranje boljeg života, dok se čini da su pedesete godine života starosna granica od koje aspiracije nezaposlenih počinju značajno da se smanjuju.

Grafikon 4. Veza između starosti i životnih planova za popravljjanje uslova života u naredne godinu-dve $\chi^2(477,2) = 70,179$, $p = 0,000$, Cramer's $V = 0,384$, umereno jaka srednja korelacija

Podaci koji se odnose na ovo ispitivanje besperspektivnosti nezaposlenih u odnosu na njihove godine u obrnutoj su proporciji sa nalazima novijih ispitivanja nezaposlenosti kao entiteta u odnosu na starost ispitanika, koje pokazuje da najslabije šanse da se uključe u tržište rada imaju ispitanici iz najmlađe starosne kohorte (Petrović, isto). Slične rezultate o teškom položaju mladih na tržištu rada nalazimo još u istraživanjima koja su sprovedena početkom osamdesetih godina dvadesetog veka na području SFRJ. Pozivajući se na veći broj autora (Malenica, 1988; Mihailović, 1988; Milić, 1987; Obradović, 1986; Vrcan, 1986, itd), Mojić ističe teškoće u zapošljavanju i uopšte društvenom položaju mladih u Jugoslaviji tokom poslednje dve dekade dvadesetog veka, koje se kreću u rasponu od klasno-slojnog porekla, preko obrazovanja, do specifičnih diskreciono-diskriminatorских principa zapošljavanja i napredovanja (Mojić, 2012). Jedan od najopasnijih trendova koji se uočava jeste slabljenje značaja obrazovanja kao kanala društvenog napredovanja, i uvođenje pomenutog diskrecionog principa zapošljavanja koji karakteriše sferu rada i stručnog usavršavanja. O ovome će biti više reči u sledećem delu knjige, u kome generacijski pratimo društveno-obrazovni profil elite i usmeravanje njihove mlade dece, očitavajući njihov etos koji može biti jedan od značajnih faktora pojačavanja opšte besperspektivnosti ovog društva upravo kroz slabljenje značaja obrazovanja, s jedne strane, i osnaživanja diskreciono-diskriminatorског principa regrutovanja, sa druge.

1.1.5. Indikator distribucije besperspektivnosti prema regionima

Imajući u vidu redukciju mogućnosti u uslovima života, vezanim za mesto stanovanja, ispitali smo i vezu između života u različitim regionima Srbije i postojanja planova kod zajednice nezaposlenih. Pokazuje se da život u Beogradu predstavlja najizraženiju regionalnu različitost po pitanju planiranja, odnosno da se struktura perspektive nezaposlenih Beograđana sastoji od 80% onih sa planom i 20% nezaposlenih bez plana.

Grafikon 5. Veza između regiona stanovanja i životne perspektive
 $\chi^2(478,3) = 8,936$, $p = 0,030$, Cramer's $V = 0,137$, slaba jačina veze

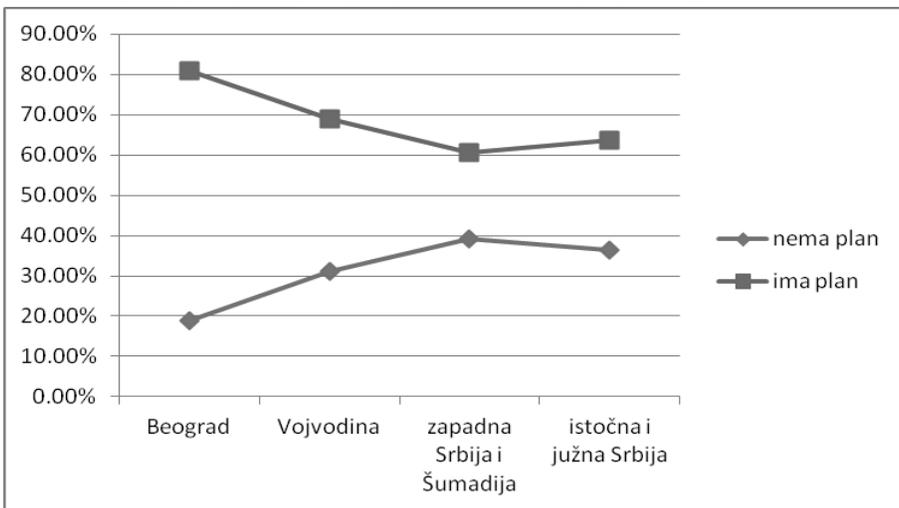

Tabela 3. Regionalni raspored zaposlenosti i nezaposlenosti (u %)

Oblast	Srbija	Beograd	Vojvodina	Z. Srbija i Šumadija	Istočna i južna Srbija
Stopa nezaposlenosti	28,7	19,3	28,3	26,8	39,4
Stopa zaposlenosti	52	59,2	50,1	52,3	45,8

U regionu Beograda procenat *bezvoljnosti nezaposlenih* i *stope nezaposlenih* gotovo je identičan, oko 20%. U regionu Vojvodine je takođe uočena slična ujednačenost navedenih varijabli (oko 30 odsto).

Poređenjem nalaza sa grafikona 5 i tabele 3 dolazimo do zanimljivih opažanja. Naime, taj nalaz je izražen kroz obrnuto proporcionalan odnos između stope nezaposlenosti i procenta bezvoljnosti nezaposlenih u regionima istočne i južne Srbije (stopa nezaposlenosti 39,4%, a bezvoljnost je oko 37%) u odnosu na stopu nezaposlenosti od 26,8% u zapadnoj Srbiji i Šumadiji (ispod republičkog proseka od 29%), u kojoj je bezvoljnost izražena kod 40% nezaposlenih. Nezaposleni zapadne Srbije i Šumadije u 60% slučajeva imaju

plan kako da poprave svoj život u godinu-dve, dok ih je u regionu istočne i južne Srbije oko 63 odsto (grafikon 5).

Ovi podaci govore nam barem o dve karakteristike ovakvih istraživanja. Prva osobina vezana za predmet našeg istraživanja govori da postoje značajne razlike u istraživanju nezaposlenosti kao entiteta i istraživanja osobina zajednice nezaposlenih. Drugo, ukazuje na mogućnost povezivanja rezultata tih istraživanja, odnosno upućuju da bi trebalo ispitati prirodu (ponude) poslova i socio-demografske specifičnosti ove zajednice u navedenim regionima. Upravo poređenjem procenta *stope zaposlenosti* u poslednja dva regiona dobija se slika o mogućem uticaju prirode posla na perspektivu nezaposlenih. U regionu zapadne Srbije i Šumadije, veća je zaposlenost (52,3%) u odnosu na istočnu i južnu Srbiju (45,8%), pa i u odnosu na Vojvodinu (50,1%). Skupa sa izraženom apatijom kod nezaposlenih u Šumadiji i zapadnoj Srbiji, prethodni podatak o stopi zaposlenosti govori da: (a) postojeća ponuda (priroda) poslova ne motiviše u dovoljnoj meri nezaposlene tog regiona da se zaposle, ili je reč o (b) gubitku sposobnosti nezaposlenih da ostvare potencijalne šanse za posao.

Prva pretpostavka se može delom objasniti mogućim, značajnim, učešćem *ranjive zaposlenosti*¹⁶ u opštoj stopi zaposlenosti u regionu zapadne Srbije i Šumadije. Dakle, besperspektivnost i ujedno nemotivisanost nezaposlenih u tom regionu može se vezati za njihovu predstavu o potencijalnom poslu koji bi mogao biti upravo iz grupe navedenih delatnosti sa visokim rizikom gubitka posla. Drugu pretpostavku je, delom, moguće objasniti preko regionalnog rasporeda dugoročne i veoma duge nezaposlenosti (tabela 4).

Uočava se da je stopa nezaposlenosti od dve i više godina (veoma duga nezaposlenost) najviša upravo u regionu zapadne Srbije i Šumadije (72,3 odsto).

Tabela 4. Regionalni raspored dugoročne i veoma duge nezaposlenosti (u %)

Oblast	Srbija	Beograd	Vojvodina	Z. Srbija i Šumadija	Istočna i južna Srbija
Dugoročna nezaposlenost	77,5	63,3	78,5	82	79
Veoma duga	64,3	44,8	67	72,3	63,3

¹⁶ Više videti u Gorana Krstić, Mihail Arandarenko, Aleksandra Nojković, Marko Vladisavljević, Marina Petrović, 2010. *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije*, Foundation for the Advancement of Economics, str. 3. „Ranjiva zaposlenost treba da ukaže na zaposlenost na nesigurnim poslovima, najčešće u neformalnom sektoru, sa niskim zaradama i niskom produktivnošću, niskim nivoom zaštite na radu, lošim radnim uslovima, a vrlo često su u pitanju i poslovi bez plaćenog osnovnog zdravstvenog i socijalnog osiguranja.“

1.2. Odgovor na deprivaciju

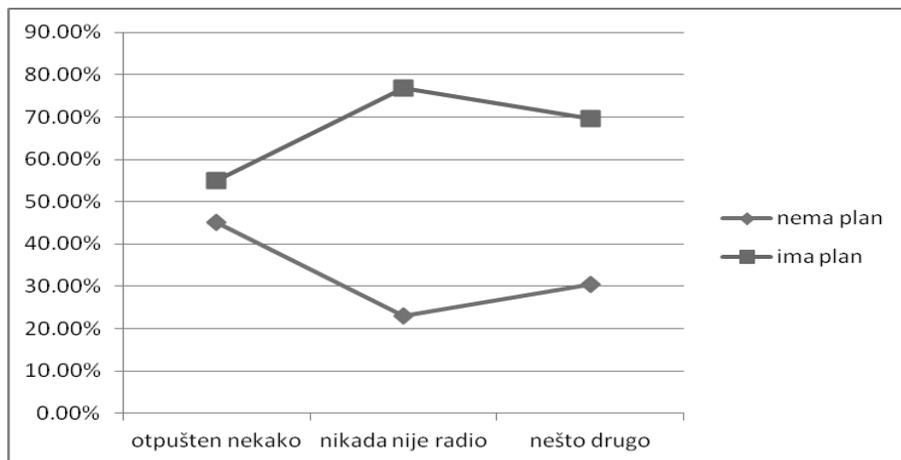
Drugi aspekt redukcije mogućnosti, a oslikava se kroz izvestan slom proizašao iz nemogućnosti ostvarivanja očekivanja i nemogućnosti da se nose sa značajnom razlikom prošlosti i sadašnjosti. Ova dimenzija, odnosno aspekt može se ispitati kroz ekonomske indikatore koji se odnose na potrošnju, razloge gubitka posla i uopšte nezaposlenosti, nezainteresovanost za zdravlje bližnjih i uticaj načina života u odgovoru na deprivaciju.

1.2.1. Indikator veze gubitka posla i planiranja

Ovu analizu započinjemo ispitivanjem podataka o razlozima gubitka posla i podataka o tome da li je ispitanik ikada bio zaposlen. U tom smislu, pokušali smo da odgovorimo na pitanje da li postoji veza između „razloga“ nezaposlenosti i planova nezaposlenih kojima bi popravili svoju životnu situaciju u naredne godinu-dve? Ukrštanjem ovih varijabli ispostavilo se da je veza između njih statistički značajna ($p=0,000$) i umereno slaba (Cramer's $V = 0,191$). Na grafikonu 6 jasnije se uočavaju neke od pravilnosti ove veze. Izraženo postojanje planova kod nezaposlenih koji nikada nisu radili (skoro 80%) može se tumačiti i činjenicom da upravo oni koji nikada nisu radili nisu ni bili u situaciji da izgube posao, pa se njihova agilnost i volja za planiranjem može tražiti u nepostojanju razočaranja koje nastaje, često višestrukim, gubitkom posla. Međutim, postavlja se i pitanje tumačenja veze između onih koji su izgubili posao (*recidiv nezaposlenih*) i očuvanosti njihovih planova za poboljšanje života. Uočavamo da je životna perspektiva kod njih smanjena na više od pola u odnosu na one koji nikada nisu izgubili posao.

Relativno mala razlika u grupi „otpušten nekako“ između onih koji imaju planove (55%) i onih koji nemaju planove (45%) verovatno može biti objašnjena kroz ostale osobine, poput godina starosti i mesta stanovanja. Ova mala razlika ukazuje takođe na značaj ranjive zaposlenosti, jer, uopšteno govoreći, pravi razliku između onih koji češće gube posao zbog ranjivih radnih mesta i onih koji su posao izgubili prvi put te time zadržali agilnost u planiranju poboljšanja životnih prilika.

Grafikon 6. Veza između (razloga) gubitka posla i životne perspektive
 $X^2(477,2) = 17,409$, $p = 0,000$, Cramer's $V = 0,191$,
 značajna, umereno slaba korelacija

Veoma važan aspekt ovog indikatora, kome na ovom mestu nažalost ne možemo posvetiti više pažnje, jeste bezvoljnost nezaposlenih koji su bili mobilisani (*nolens–volens*) tokom proteklih ratnih godina na području bivše Jugoslavije (1991–95, te ponovo 1999). Imajući u vidu teške okolnosti pomenutog vremena (ekonomske sankcije, mogućnost gubitka sopstvenog ili oduzimanje tuđeg života, itd), vojna mobilizacija se može razumeti kao privremeni ili stalni slučaj nezaposlenosti ili prekida, odnosno napuštanja visokog obrazovanja.

Završetak rata ili neke druge katastrofe ne znači automatski kraj muka za stanovništvo, privredu, ekologiju i uopšte društvo, nego takvi događaji proizvode dugotrajne negativne efekte tokom perioda oporavka u životima ljudi i zemlje.¹⁷ Kako bi, barem delimično, oslikali kako jedna takva situacija u vremenu trajanja života nekoliko generacija može izmeniti ne samo živote pojedinaca, nego uticati na potpunu promenu tokova formiranja izvesnih grupa zanimanja, a time i šire delovati na planu zapošljavanja i reprodukcije društvenog života ovde dajemo nekoliko ilustracija. Naime, pre nekoliko godina za vreme skupljanja građe za monografiju o institucionalnom razvoju sociologije u Srbiji tokom pedeset godina postojanja, prikupili smo podatke i izneli dinamiku upisa i završetka školovanja sociologa u Srbiji (Mitrović, 2009: 65). Međutim, podaci koji su tada, iz objektivnih razloga (cilj istraživanja), ostali u senci na ovom mestu pronalaze svoju svrhu. Naime, početkom devedesetih

¹⁷ Više o takvim efektima videti u studiji o katastrofama, Naomi Zack, 2012. "Violence, Poverty and Disaster: New Orleans, Haiti, and Chile". *Radical Philosophy Review*, 15 (1): 56.

godina dvadesetog veka postojalo je pravilo da samo školovanje za takozvana strateška zanimanja, odnosno fakulteti (Medicinski, Mašinski, Elektrotehnički i sl), odlažu odlazak na obavezno služenje vojnog roka, što je uglavnom značilo i odlazak u rat, pogotovo za nekoga ko je bio rođen u Bosni i Hercegovini ili Hrvatskoj i tih godina stasavao za studiranje. Na osnovu ličnog i generacijskog iskustva iz tog vremena, beležio sam i pratio polnu strukturu za vreme upisa u početku i tokom ratnih sukoba na prostoru bivše SFRJ, s jedne strane, i datum eventualnog diplomiranja studenata koji su upisali studije sociologije 1990/91, zatim 1991/92. itd. Zbog preglednosti rezultata dajemo jednostavan tabelarni prikaz brojnosti studenata prema polu imajući u vidu godinu upisa, i njihov eventualni završetak studija koji smo pratili do 2009. godine.

Tabela 5. Dinamika studiranja i izgled profila sociologa upisanih tokom ratnih godina na Odeljenju za sociologiju u Beogradu

Godina upisa	Broj upisanih studenata prema polu		Broj diplomiranih studenata iz date godine upisa prema polu praćeno do 2009. godine	
	Muški	Ženski	Muški	Ženski
1990/1991	25	55	0	6
1991/1992	40	74	4	9
1992/1993	31	65	3	7
1993/1994	26	93	2	17
1994/1995	20	70	4	7
Ukupno	142	357	13	46

Tabela 5 daje izvesnu sliku o uticaju navedenih efekata na živote ljudi i jedne profesije. Vidimo da se višedecenijski odnos od 40 na prema 60% muškaraca u odnosu na žene prilikom upisa (i diplomiranja) na studijama sociologije u Beogradu (Mitrović, 65–70) znatno izmenio. Izvesne manje varijacije u broju upisanih/diplomiranih studenata u datom periodu dešavaju se i zbog upisa ili prelaska studenata iz ratom zahvaćenih područja na studije u Srbiju. Uočljivo je da „poremećaj“ polne strukture prilikom upisa sociologa, od odnosa 40 prema 60 do odnosa 30 prema 70, ni izdaleka ne oslikava odnos u kome muškarci i žene iz tih generacija kreiraju profil i strukturu zanimanja sociolog tokom narednih dvadesetak godina (20 prema 80% u korist ženske populacije).

Međutim, šta je jedan od relevantnih aspekata ovih podataka. Pre svega, ova polna struktura profesije znači da se zbog umanjenog broja muških sociologa u tih dvadesetak godina otvarala veća mogućnost zapošljavanja za malobrojne muške sociologe iz tog perioda. Na primer, iako je na Odeljenju za sociologiju tokom pedeset godina bilo predmeta na kojima je doskora opstajala

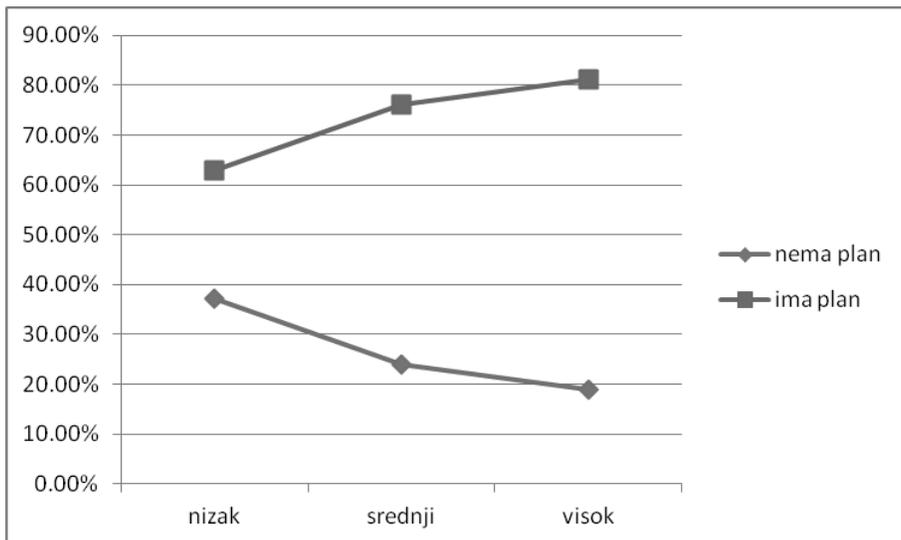
polna uniformnost, polna struktura celokupnog Odeljenja odavala je utisak proporcionalnog i ravnopravnog odnosa muškaraca i žena pri zapošljavanju.

Zatim, posmatrajući širi plan, ženskoj populaciji diplomiranih sociologa otvaraju se veće šanse zapošljavanja i napredovanja. Stoga je najvažnija i za sada najskrivljenija, delimično zbog primenjenog istraživačkog pristupa, priča o onim mladim ljudima koji su 1990/91. i nekoliko narednih godina hteli ili tek upisali ne samo studije sociologije nego i druge srodne discipline i koji su zbog dramatičnih godina delimično, a možda i trajno, promenili fakultete, ili, još gore, izgubili život. Reflektujući ovu sliku na širi društveni plan postavlja se pitanje, da li su svi oni koji su preživeli, ikada i u kojoj meri, smogli snage i naišli na razumevanje sredine da se vrate svojim idealima i izborima iz mladosti i da ih ostvare u svojoj domovini?

1.2.2. Ekonomski odgovor

Pošto je utvrđena veza između imovinskog i materijalnog indeksa i besperspektivnosti, ostaje da analiziramo da li postoji veza između indeksa potrošnje i planova vezanih za popravljjanje uslova života kod nezaposlenih? Ukrštajući varijable indeksa potrošnje i postojanja planova, uočavamo značajnu ali slabu vezu. Vidimo da preko 80% nezaposlenih, koje karakteriše visok stepen potrošnje, ima planova za popravljjanje uslova života.

Grafikon 7. Veza između indeksa potrošnje i životne perspektive
 $X^2(477,2) = 9,327$, $p = 0,009$, Cramer's $V = 0,140$, slaba veza

Posrednim zaključivanjem može se pretpostaviti da je reč o nekom vidu „iracionalne potrošnje“, kojom ova grupa obezbeđuje vezu sa prošlim vremenom (*boljim životom*) u kome su bili zaposleni (primedba autora: ili imaju viziju takvog života ukoliko nisu bili zaposleni) i mogli da priušte i izvesna luksuzna dobra (Lazarsfeld et al, 1972: 54–55). Ipak, posmatrajući grafikon 7 uočava se da, što je indeks potrošnje niži, smanjuju se i aspiracije nezaposlenih. Od grupe sa visokim, do grupe sa srednjim indeksom potrošnje uočen je blagi pad volje za planiranjem u naredne godinu ili dve (oko 5%). Od srednjeg indeksa potrošnje uočeno je izraženije očitavanje apatije; volja za planiranjem opada sa 78 na 62 odsto.

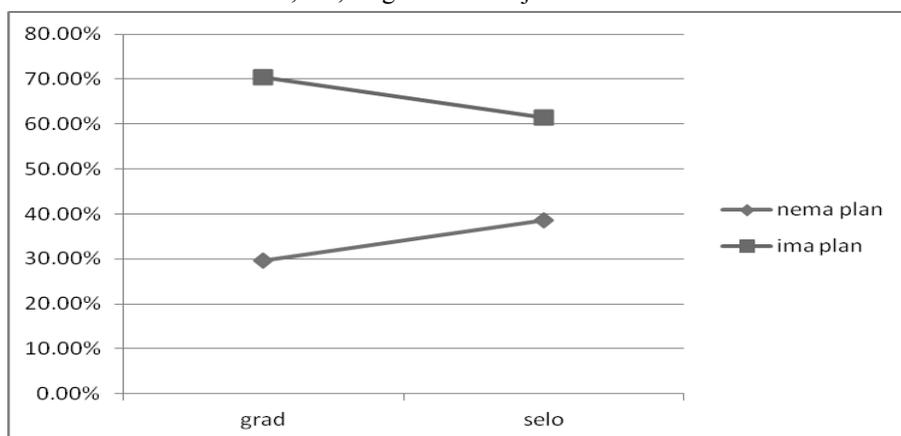
1.2.3. Zanemarljivost razlika u načinu života i planovi

Na osnovu ranijih istraživanja¹⁸ očekivali smo da odgovor na redukovane uslove života na selu u odnosu na život u gradu bude značajno različit. Dakle, polazeći od takve pretpostavke, analizirali smo da li postoji veza između gradskog i seoskog načina života i postojanja planova za poboljšanje života kod nezaposlenih. Ukrštanjem varijabli mesta stanovanja i postojanja planova ispostavilo se da se radi o vezi koja je na granici značajnosti i ispod donje granice koja označava slabu vezu¹⁹. Taj podatak govori nam da, i pored toga što se sa razlikovanjem mesta stanovanja (prelazak iz grada u selo) broj besperspektivnih povećava (od 30 do 40%), veza između gradskog i seoskog načina života i odgovora zajednice kroz postojanje planova ima tek minimalni značaj i jačinu.

¹⁸ Lazarsfeld et al, 1972. *Marienthal. The Sociography of an Unemployed Community*, Tavistock Publications Limited, London, Great Britain, pp. 2–3. Autori se u uvodu studije oprezno ogradaju od mogućih generalizacija u istraživanju ponašanja nezaposlenih i efekata nezaposlenosti u odnosu na mesto stanovanja (grad–selo), vreme istraživanja itd.

¹⁹ $p = 0,048$; značajna veza za $p < 0,05$; Cr's V = 0,095; donja granica slabe veze Cr's V = 0,10.

Grafikon 8. Veza između načina života i perspektive $X^2(478,1) = 3.899$, $p = 0,048$, Cramer's $V = 0,095$, na granici značajnosti i veoma slaba veza

Odstupanje našeg nalaza od očekivane pretpostavke je značajan podatak koji upućuje da se apatija i besperspektivnost društvenih grupa može procavati na nivou globalnog društva, te tako prethodni indikator, koji govori o postojanju bezvoljnosti na osnovu regionalnih razlika, ne mora zavisiti od toga da li u datom regionu preovlađuje urbana ili ruralna populacija nezaposlenih. Ovaj podatak se donekle podudara, ali u nekim aspektima i razlikuje sa trendovima istraživanja radnih strategija među mladima na selu i u gradu (Mojić, 2012: 106–7). Međutim, te razlike na relaciji selo–grad pri biranju radne strategije kod mladih, u kombinaciji sa sticanjem kvalifikacija, čine se očekivanim jer se veća mobilnost mladih sa sela može očekivati imajući u vidu infrastrukturne pogodnosti stanovanja u gradu. Takođe, teže odricanje od stečenih kvalifikacija kod mladih sa sela da bi se radio niže kvalifikovani posao može se tražiti upravo u istom podatku, jeftinijim troškovima stanovanja prilikom školovanja u gradu, odnosno kod roditelja, u odnosu na dodatni trošak stanovanja tokom školovanja za omladinu sa sela. S tim u vezi, kvalifikacija viđena kao „resurs“ čini se da biva vrednija za seosku u odnosu na gradsku omladinu.²⁰

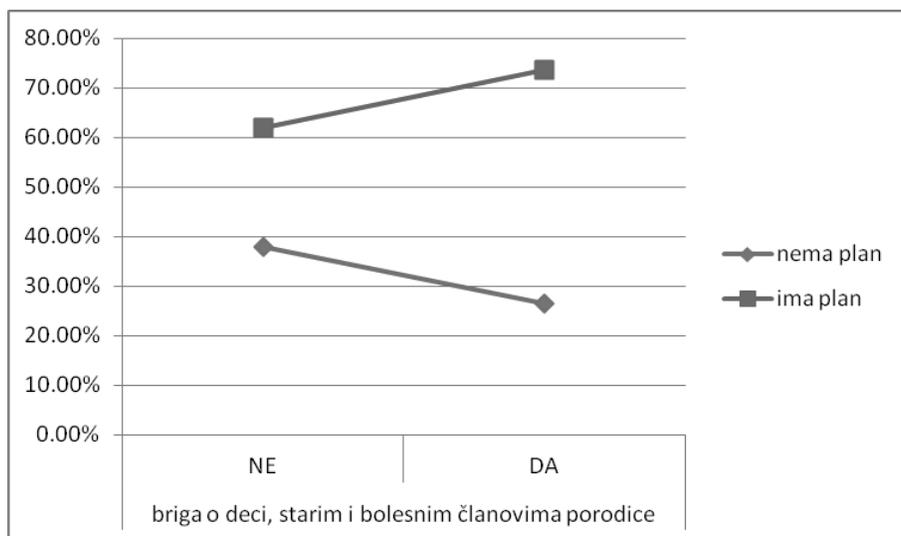
1.2.4. Indikator „nezainteresovanost” za bližnje

Imajući u vidu da je usled nezaposlenosti ispitanika dobar deo dana koji su (ili bi) zauzimale radne obaveze ostao upražnjen, zapitali smo se da

²⁰ O takvim primerima više videti u Daniel Bertaux and Isabelle Bertaux-Wiane, 1981. “Life Stories in the Baker’s trade“, in: D. Bertaux (ed.), *Biography and Society*, pp. 169–189, London and Beverly Hills: Sage Publications.

li postoji veza između strukture njihovog dana i besperspektivnosti. S tim u vezi, analizirali smo vezu između njihovog angažovanja u aktivnostima čuvanja dece, nege starih i bolesnih, s jedne strane, i postojanja planova, s druge? Pokazalo se da postoji statistički značajna, ali slaba veza između strukture dana i besperspektivnosti kod zajednice nezaposlenih. Uočava se da strukturu nezaposlenih čije se dnevne aktivnosti delom odnose na *brigu o bližnjima* čini oko 75% onih koji imaju i izvesnu životnu perspektivu. Dakle, uočavamo da postoji veza između rasta očuvanosti planiranja i upražnjavanja poslova vezanih za brigu o bližnjima (od oko 60% do 73%). Suprotno tome uočeno je da se besperspektivnost nezaposlenih kreće paralelno sa razaranjem strukture njihovog dana od oko 27 do blizu 40 odsto.

Grafikon 9. Veza između brige o članovima porodice i životnih planova
 $\chi^2(470,1) = 5,693$, $p = 0,013$, Cramer's $V = 0,115$, statistički značajna, slaba veza

2. Redukcija aspiracija

Ova dimenzija operacionalizovana je kroz dva aspekta. Prvi se odnosi na opadanje težnji za pronalaženje posla i smanjivanje volje nezaposlenih da se (do)školuju. Drugi aspekt se odnosi kako na smanjenu volju u pogledu stvaranja i proširivanja porodice, tako i na pasivnost u obezbeđivanju novog i proširivanju postojećeg stambenog prostora. Značajnost ove dimenzije je barem dvostruke prirode. Prvo, ona pokazuje postojanje odnosno nepostojanje aspiracija u narednih pet godina kod dve grupe nezaposlenih; sa i bez kratkoročnih

planova. Drugo, posmatrajući tzv. „unutrašnju bezvoljnost“²¹ među navedenim grupama možemo indukovati dinamiku apatije; ukazati na veličinu grupe nezaposlenih kod kojih postoji mogućnost topljenja konkretnih petogodišnjih projekata. Imajući u vidu da se pitanje o karijernim i porodičnim aspiracijama odnosi na vreme od pet godina, možemo pretpostaviti da petogodišnje aspiracije kod izvesnog broja onih sa očuvanom voljom za planiranje u bližoj perspektivi ne bi izdržale test istrajnosti ukoliko se vreme realizacije jednogodišnjih ili dvogodišnjih planova prolongira ili oni propadnu. Pretpostavljamo da bi značajan uticaj na ovu dinamiku mogli imati i katalizatori interakcije koje ćemo analizirati u nastavku rada.

2.1. Karijerne aspiracije

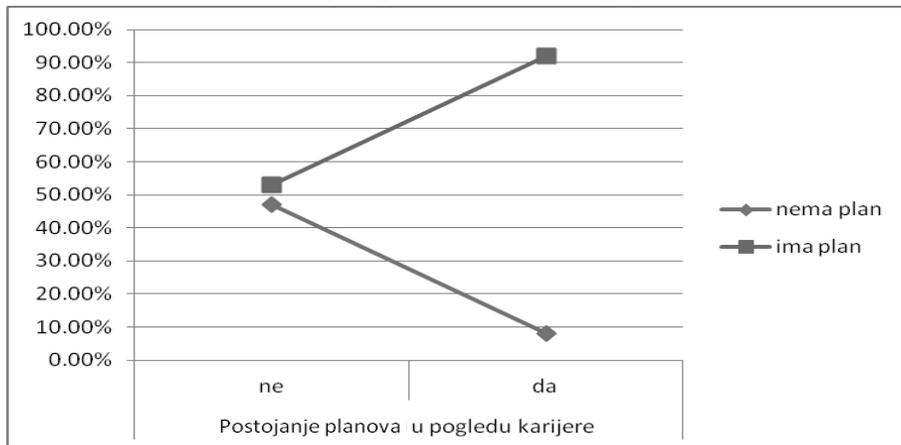
Ovaj tip aspiracija podelili smo na volju u pogledu pravljenja poslovnih planova i planiranja u pogledu dokvalifikacije u narednih pet godina.

2.1.1. Indikator poslovnih aspiracija

Analiziranje petogodišnjih planova nezaposlenih započinjemo preko ispitivanja značajnosti veze između nezaposlenih sa i bez kratkoročne perspektive i petogodišnjeg planiranja u pogledu poslovne karijere. Analiza je pokazala da je reč o statistički značajnoj i prilično snažnoj srednjoj jačini korelacije između navedenih varijabli. Osnovne karakteristike ove veze detaljnije se iščitavaju iz grafikona 10. Vidimo da u grupi nezaposlenih kod kojih postoje petogodišnji poslovni planovi dominira grupa koja ima i kratkoročne planove (oko 92%), odnosno da u grupu nezaposlenih sa petogodišnjim poslovnim planom ulazi oko 8% onih koji nemaju kratkoročnu perspektivu. Situacija je nešto drugačija ako posmatramo izostanak ovih petogodišnjih planova. Tu grupu gotovo u podjednakom procentu čine oni bez plana (47%) i oni sa kratkoročnim planom (53%). Ovo bi moglo da znači da se sa opadanjem dugoročnih poslovnih aspiracija smanjuje i broj onih sa kratkoročnom perspektivom, odnosno dolazi do porasta broja nezaposlenih bez kratkoročne perspektive. Ovaj nalaz nas navodi da detaljnije ispitamo dinamiku ove veze kroz nalaze tabele 6.

²¹ „Unutrašnja bezvoljnost“ predstavlja potencijal gubitka petogodišnjih aspiracija nezaposlenih, kod kojih ne dođe do realizacije opštih jedno(dvo)godišnjih planova za popravljanje uslova života.

Grafikon 10. Veza između petogodišnjih aspiracija u pogledu pronalaženja posla i kratkoročne perspektive $X^2(474,1) = 70,180$, $p = 0,000$, Cramer's $V = 0,3895$, statistički značajna i prilično snažna srednja jačina veze

Ako analiziramo dinamiku apatije, odnosno efekte „unutrašnje bezvoljnosti“ (tabela 6), dolazimo do zaključka da u grupi sa kratkoročnim planovima polovina nezaposlenih nema petogodišnje poslovne planove, dok u grupi bez kratkoročne perspektive broj onih bez dugoročnih planova iznosi čak 91,9 odsto. Imajući u vidu prethodno opisanu pravilnost odnosa između opadanja petogodišnjih i jednogodišnjih planova (grafikon 10), postavlja se pitanje koliko će dugo 47,1% nezaposlenih sa kratkoročnom perspektivom uspeti da očuva volju za dugoročnim karijernim planiranjem, ukoliko ne dođe do ostvarivanja očekivanih jednogodišnjih ili dvogodišnjih planova.

Tabela 6. Postojanje planova u narednih pet godina u pogledu karijere

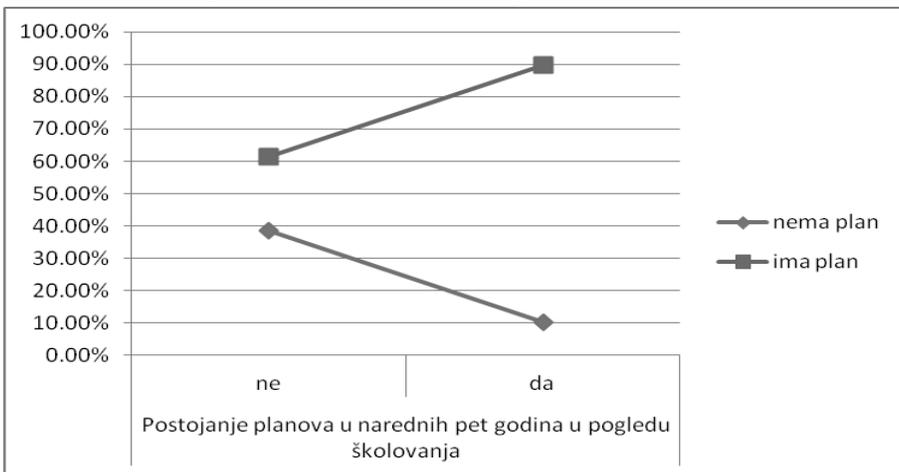
Plan u godinu, dve	Postojanje planova u narednih pet godina u pogledu karijere		Total
	ne	da	
Nema plan	147 91,9%	13 8,1%	160 100%
Ima plan	166 52,9%	148 47,1%	314 100%

2.1.2. Indikator aspiracija u pogledu obrazovanja

Ovim indikatorom dajemo odgovor na pitanje da li postoji veza između kratkoročnih i planova u narednih pet godina u pogledu obrazovanja. Pokazalo se da je reč o statistički značajnoj, ali umereno slaboj korelaciji između navedenih varijabli. Na grafikonu 11 uočavamo da grupu nezaposlenih sa

petogodišnjim planom u pogledu škole čini 90% ispitanika koji imaju i kratkoročne planove, dok preostalih 10% pripada nezaposlenim bez kratkoročne perspektive. Grupa bez petogodišnjih planova sastoji se od oko 40% nezaposlenih koji nemaju jednogodišnji ili plan u naredne dve godine. Preostalih 60% pripada grupi koja poseduje ove kratkoročne planove. Posmatrajući postojanje odnosno nepostojanje petogodišnjih planova kod nezaposlenih kao izvesnu skalu (od 0 do 1), primećujemo da opadanje petogodišnjih aspiracija utiče na gašenje volje za kratkoročnim planovima.

Grafikon 11. Veza između petogodišnjih aspiracija u pogledu školovanja i postojanja kratkoročnih planova $X^2(474,1) = 22,419$, $p = 0,000$, Cramer's $V = 0,223$

Analizom tabele 7 uočavamo da u grupi sa kratkoročnim planovima broj onih sa petogodišnjim planom je oko 23% a onih bez dugoročnije perspektive oko 77 odsto. U grupi koja nema kratkoročne planove broj onih bez petogodišnjeg plana je čak 95 odsto. Proporcionalno opadanje dugoročnih i kratkoročnih planova skupa sa podacima o visokoj unutrašnjoj petogodišnjoj bezvoljnosti unutar obe grupe nezaposlenih dovodi u pitanje postojanost dugoročnih planova kod oko 23% nezaposlenih sa jednogodišnjim planovima.

Tabela 7. Postojanje planova u narednih pet godina u pogledu školovanja

Plan u godinu, dve	Postojanje planova u narednih pet godina u pogledu školovanja		Total
	ne	da	
Nema plan	152 95%	8 5%	160 100%
Ima plan	243 77,4%	71 22,6%	314 100%

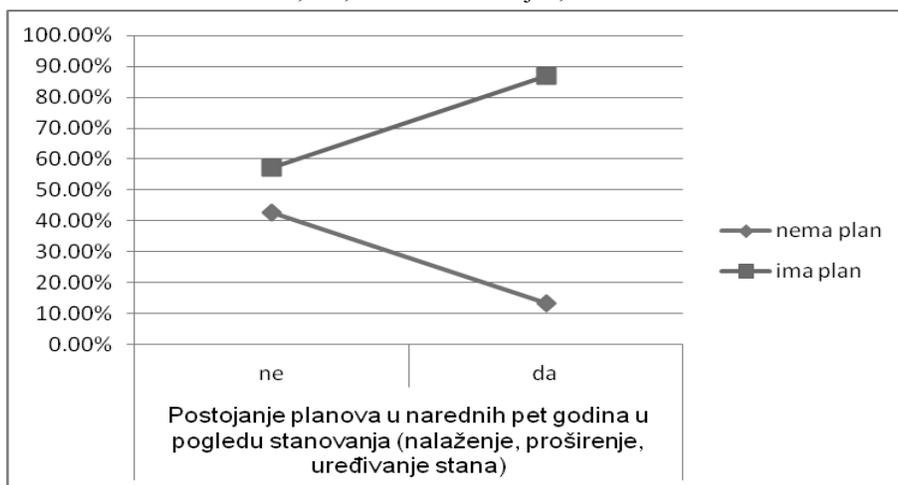
2.2. Porodične aspiracije

Ova dimenzija se ogleda u spremnosti da se u narednih pet godina zasnuje, odnosno proširi porodica, kao i da se obezbede ili unaprede uslovi stanovanja.

2.2.1. Indikator stambenih aspiracija

Analizom veze između grupe nezaposlenih sa i bez plana u godinu ili dve, i njihovom petogodišnjom perspektivom po pitanju pronalaženja i unapređenja stambenog prostora (grafikon 12) uočavamo da je reč o statistički značajnoj i umereno slaboj jačini veze. Nezaposleni koji poseduju petogodišnji plan vezan za indikator stanovanja u gotovo 90% slučajeva imaju i kratkoročne planove za popravljjanje uslova života. Gotovo 60% nezaposlenih bez petogodišnjih planova ipak ima kratkoročne planove, dok preko 40% nezaposlenih nema ni kratkoročne opšte ni petogodišnje konkretne planove za unapređenje sopstvenog života. Ako postojanje petogodišnjih planova posmatramo kao binarnu skalu snižavanja odnosno porasta petogodišnjih aspiracija u pogledu stanovanja, uočava se da opadanje petogodišnjih aspiracija utiče i na gašenje volje za kratkoročnim planovima.

Grafikon 12. Veza između petogodišnjih aspiracija u pogledu popravljjanja stambenih prilika i kratkoročne perspektive $\chi^2(474,1) = 37,794$, $p = 0,000$, Cramer's $V = 0,287$, statistički značajna, umereno slaba veza

Analiza dinamike apatije preko podataka iz table 8 pokazuje da je u grupi nezaposlenih sa kratkoročnim planovima petogodišnja perspektiva u pogledu unapređenja uslova stanovanja očuvana u 40% slučajeva. Čak dvo-

struko veći procenat nezaposlenih bez kratkoročnih planova (12%) menjao bi uslove stanovanja u odnosu na promene u pogledu karijere (5%, odnosno 8%). U grupi nezaposlenih bez kratkoročnih planova gotovo 90% nema ni petogodišnje stambene-konkretne planove, a oko 60% nezaposlenih sa jednogodišnjom ili dvogodišnjom životnom perspektivom nema dugoročnije planove po pitanju unapređenja uslova stanovanja. Dakle, u slučaju da se period ostvarivanja kratkoročnih planova prolongira ili da planovi propadnu, postavlja se pitanje da li će 125 (40%) ispitanika očuvati i volju za konkretnim petogodišnjim planiranjem koje bi im unapredilo uslove stanovanja.

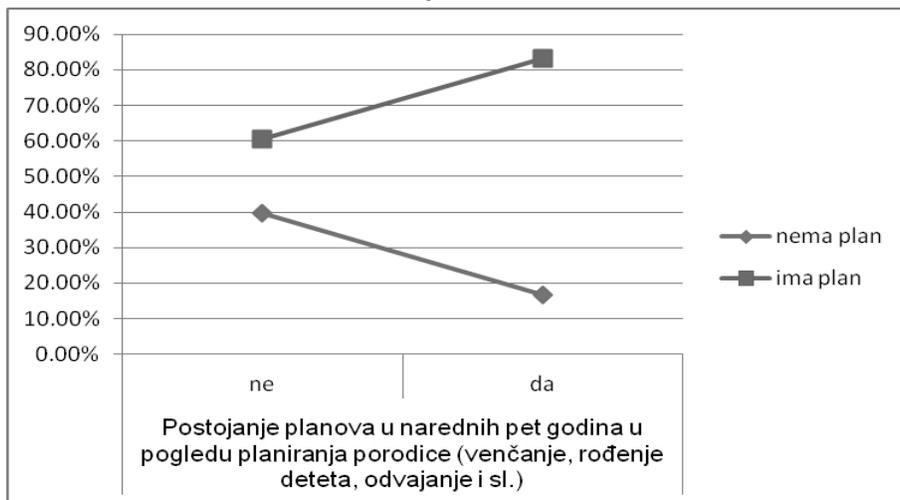
Tabela 8. Postojanje planova u narednih pet godina u pogledu stanovanja

Plan u godinu, dve	Postojanje planova u narednih pet godina u pogledu stanovanja		Total
	ne	da	
Nema plan	141 88,1%	19 11,9%	160 100%
Ima plan	189 60,2%	125 39,8%	314 100%

2.2.2. Indikator porodičnih aspiracija

Testiranjem veze između postojanja porodičnih aspiracija i kratkoročnih životnih planova utvrdili smo da je reč o statistički značajnoj i umereno slaboj korelaciji. Ukoliko ovu vezu, čije su pravilnosti prikazane grafikonom 13, posmatramo kao skalu uviđamo da sa opadanjem petogodišnjih porodičnih planova opadaju i kratkoročni planovi za popravljajanjem životnih okolnosti; grupa nezaposlenih sa petogodišnjim aspiracijama sačinjena je od oko 83% nezaposlenih sa kratkoročnim planovima. Sa opadanjem, odnosno kod nepostojanja petogodišnjih planova dolazi do promene u očuvanosti kratkoročnih planova, gde sa početnih 83% dolazimo do 60% nezaposlenih sa kratkoročnim planom. Suprotno tome, uočljivo je da kod nezaposlenih sa porastom petogodišnjih aspiracija u pogledu stvaranja porodice dolazi do smanjivanja onih koji nemaju jednogodišnje ili dvogodišnje planove za unapređenje života (grafikon 13).

Grafikon 13. Veza između petogodišnjih aspiracija u pogledu zasnivanja i/ili proširenja porodice i kratkoročni planovi za popravljanje životnih prilika $X^2(472,1) = 18.776, p = 0,000, \text{Cramer's } V = 0,205$, statistički značajna srednje slaba jačina veze

Poredeći ove rezultate sa nalazima iz tabele 9 vidimo da u grupi koja je *bez plana* u godinu-dve, oko 88% ispitanika ne bi ništa menjalo po pitanju stvaranja ili proširenja porodice (sada nešto manje u odnosu na ostale petogodišnje aspiracije). U grupi *sa planom* procenat onih koji ništa ne bi menjali u odnosu na one koji su spremni na angažovanje oko porodice je približno 70% prema 30%. Ovo upućuje da, kada su u pitanju planovi za stvaranje porodice i potomstva, grupa koja *ima planove* u godinu-dve se (poput teškog odlučivanja za planiranje školovanja) više opredeljuje na odlaganje stvaranja porodice. Zanimljivo je da se u grupi *bez planova* za nijansu povećao (u odnosu na karijerne petogodišnje planove) broj onih koji bi menjali svoje porodično stanje.

Ovaj pomalo kontradiktorni nalaz upućuje nas da bi trebalo dalje ispitati da li slika o porodici u istoj grupi nezaposlenih ima različitu društvenu funkciju? Uočavamo da tamo gde je apatija već prisutna (*bez plana*) čini se da perspektiva porodice kod malog broja u toj grupi može izgledati kao faktor zaštite ili neke emotivne potrebe. Dok nas drugi nalaz upućuje da razmišljamo da li izvestan broj nezaposlenih koji još uvek imaju očuvanu kratkoročnu perspektivu smatra da bi u datim okolnostima porodica ili njeno proširenje predstavljalo teret.

Tabela 9. Postojanje planova u narednih pet godina u pogledu planiranja porodice

Plan u godinu, dve	Postojanje planova u narednih pet godina u pogledu planiranja porodice		Total
	ne	da	
Nema plan	142 88,2%	18 11,8%	160 100%
Ima plan	217 69,8%	94 30,2%	314 100%

3. Katalizatori interakcije

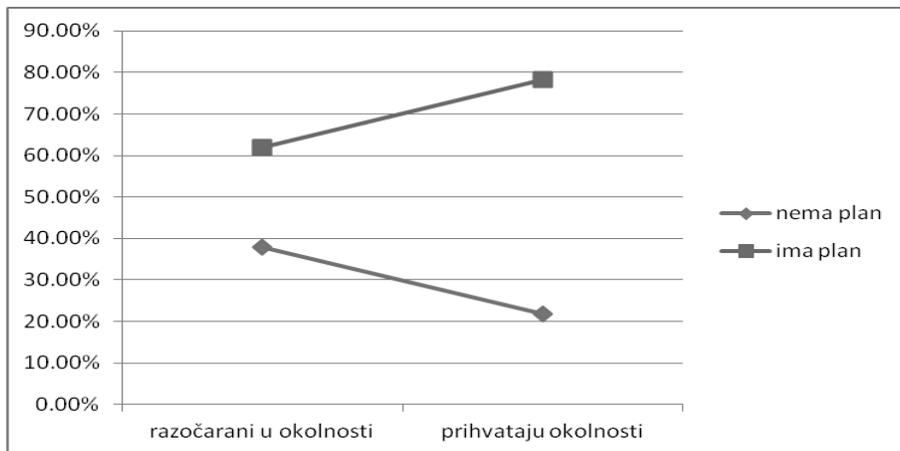
Podaci koji pokazuju da bi izvesne okolnosti i potencijalni planovi mogli uticati i na gubitak postojeće volje za dugoročnim planovima (redukcija aspiracija) naveli su nas da istražimo uticaj motivacionih i potencijala razočaranja, koji u svakodnevnim interakcijama deluju kao izvesni katalizatori. Pre svega, potražili smo indikatore koji bi mogli predstavljati razlikovne specifičnosti, odnosno potencijal razočaranja između grupe sa i bez plana.

3.1. Potencijal razočaranja

Za testiranje hipoteze o tome da li postoji veza između očuvanosti volje za planiranjem u godinu-dve i razloga neispunjenja planova upotrebili smo pitanje o razlozima zbog kojih je neki važniji životni plan ispitanika propao (V049). Zbog veoma raštrkanog broja odgovora na pojedina podpitanja, izvršili smo njihovu sintezu koja je rezultirala stvaranjem indikatora koji beleži razočaravanje ili prihvatanje okolnosti koje dovode do neispunjenja planova. Tako dobijeni indikator poslužio je da postavimo hipotetičko pitanje da li postoji veza između razloga neispunjenja planova i životne perspektive kod nezaposlenih? Navedenom metodom testiranja značajnosti i intenziteta veze došli smo do podatka da je ta veza statistički značajna i slabog intenziteta. Gledajući dobijeni rezultat kao izvesnu skalu (grafikon 14) uočavamo da, sa razočaravanjem u okolnostima koje, po ispitanicima, i dovode do neispunjenja aspiracija, opada i volja za planiranjem u narednih godinu-dve. U grupi nezaposlenih koja prihvata izvesne okolnosti koje bi mogle ili dovode do propadanja planova nalazi se gotovo 80% ispitanika koji imaju planove u naredne godinu-dve, dok je u grupi koja je razočarana datim okolnostima kapacitet planiranja smanjen na oko 60 odsto.

Takođe se vidi da kalkulisanje sa okolnostima koje (potencijalno) prete ispunjenju planova dovodi do opadanja broja bezvoljnih u godinu-dve za 50%; sa početnih 40% na približno 20% (grafikon 14).

Grafikon 14. Veza između društvenih okolnosti koje dovode do neispunjenja planova i kratkoročne perspektive $X^2(462,1) = 9,140$, $p = 0,003$, Cramer's $V = 0,141$, statistički značajna slaba veza

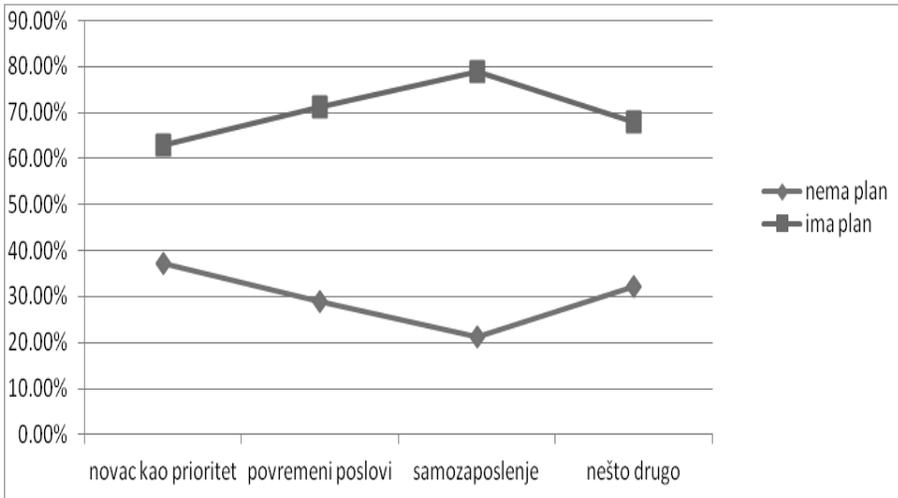

3.2. Akcioni potencijal

Utvrđivanje akcionog potencijala kod nezaposlenih zahtevalo je da se pronađe motivaciona sličnost između obe grupe (sa i bez plana); nepostojanje statistički značajne veze pojedinih varijabli i životnih perspektiva. U te svrhe smo (na osnovu pitanja V050) testirali vezu između različitih oblika spremnosti da sebi i sopstvenoj porodici osiguraju potrebna sredstva za život, s jedne strane, i njihove kratkoročne perspektive, s druge. Pošto frekvencija ponuđenih odgovora na pitanje V050 nije omogućavala relevantnu analizu, ovu varijablu sintetizovali smo u tri odnosno četiri opcije koje su prikazane na horizontalnoj osi grafikona 15. Hi kvadrat test je pokazao da ne postoji statistički značajna veza između testiranih varijabli. Drugim rečima, test je pokazao da postoji sličnost u odabiru oblika akcije kada je u pitanju lični i opstanak porodice kod dve grupe nezaposlenih koje se razlikuju na osnovu planova u godinu ili dve. Iz grafikona 15 se jasno vidi da je razlika između dve grupe procentualno najmanja kod spremnosti koja je primarno stimulisana zaradom. Naime, ovaj podatak upućuje da, polazeći od kvalifikovanih radnika pa sve do visokokvalifikovanih stručnjaka, ovakav vid motiva izvesno ostavlja efekte koji se oslikavaju kroz gubitak veze sa vokacijom. Kao što je poznato, profesionalna kohezija je od izuzetnog značaja za klasnu analizu, te podatak o

mogućem gubitku profesionalnog identiteta upućuje na početnu zabrinutost o formiranju društvenih slojeva na osnovu odnosa različitih aktera i zajednica prema jednom od tri aspekta zdravlja i opstanka, perspektivi boljeg života.

Grafikon 15. Veza između različitih oblika spremnosti da se poboljša lični i porodični život i kratkoročna perspektiva $\chi^2(416,3) = 7,721$, $p = 0,052$, veza nije statistički značajna, Cramer's $V = 0,136$, slaba veza

4. Očuvanost osnovnih anticipacijskih kapaciteta

Podaci o izvesnoj spremnosti aktera da sebi i sopstvenoj porodici osiguraju potrebna sredstva za život naveli su nas da detaljnije istražimo korelacije između njihovih konkretnih akcija usmerenih u pravcu opstanka, s jedne strane, i postojanja planova, s druge.

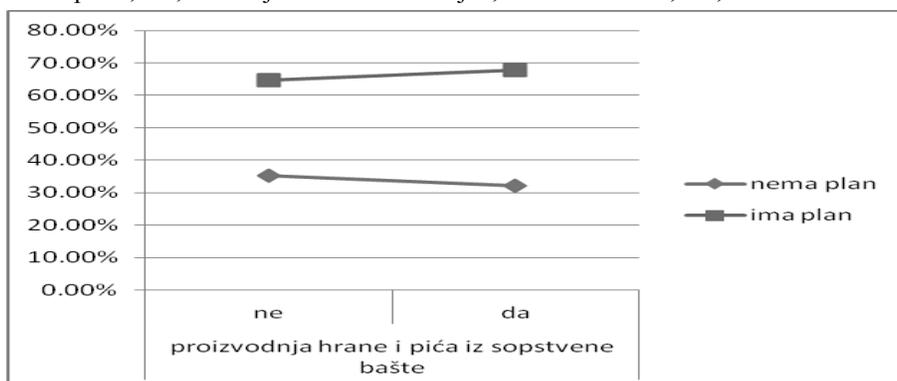
4.1. Očuvanost (porodičnog) pukog preživljavanja

Ovu dimenziju testiramo preko aktivnosti koje su vezane za prostu egzistencijalnu reprodukciju jednog domaćinstva: samostalne, sitne, kućne popravke ili upotreba sopstvenih bašti za uzgajanje useva i životinja i proizvodnja hrane i pića.

4.1.1. Indikator proizvodnje i korišćenja sopstvenih prehrambenih resursa

Analiza veze između aktivnosti vezanih za uzgajanje i proizvodnju hrane i pića iz sopstvenih izvora i postojanja planova kod nezaposlenih nije statistički značajna. To praktično znači da se dve grupe, različite na osnovu životne perspektive, ne razlikuju kada je u pitanju očuvanost osnovne volje za preživljavanjem. Oko 69% onih koji imaju planove pribegava prostoj samoreprodukciji domaćinstva: samostalna proizvodnja resursa za opstanak (grafikon 16). Nešto manji procenat (oko 65%) nezaposlenih sa planom nije u mogućnosti ili ne koristi ovakav vid preživljavanja. Kod nezaposlenih bez kratkoročne perspektive je takođe reč o ujednačenim procentima po pitanju korišćenja sopstvenih prehrambenih resursa za opstanak domaćinstva (31% koristi, dok 35% ne koristi).

Grafikon 16. Veza između proizvodnje hrane i pića iz sopstvenih bašti i kratkoročni planovi za popravljjanje životnih okolnosti $\chi^2(474,1) = 0,379$, $p = 0,538$, veza nije statistički značajna, Cramer's $V = 0,033$, slaba veza

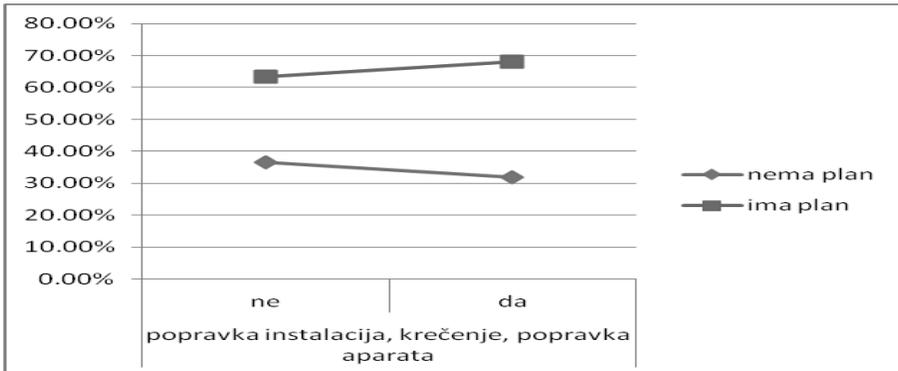

4.1.2. Indikator tehničkog (samo)održavanja domaćinstva

U vezi sa ovim postavljeno je pitanje da li postoji veza između obavljanja kućnih popravki i postojanja planova nezaposlenih? Test je pokazao da korelacija između ovih varijabli nije statistički značajna. Sa grafikona 17 uočavamo da se procentualno učešće nezaposlenih iz dve osnovne razlikovne grupe gotovo podudara sa pravilnostima prethodnog indikatora, vezanim za očuvanost osnovne volje za preživljavanje (grafikon 16). Ovaj nalaz praktično govori da je, bez obzira na postojanje ili nepostojanje životne perspektive kod nezaposlenih, na nivou čitave zajednice očuvana barem jedna dimenzija osnovnog anticipacijskog potencijala – lični i opstanak domaćinstva. Činjenica da se u grupi koja ne pribegava ovakvim oblicima samoodržanja nalazi oko

60% nezaposlenih sa planom i oko 40% bez plana pokreće zabrinutost koja se sastoji u pitanju, koliki je broj aktera unutar ovih procenata u mogućnosti da sebi i svom domaćinstvu pomogne, ali ipak to ne čini zbog potpunog očaja i predaje usled okolnosti u kojima se našao?

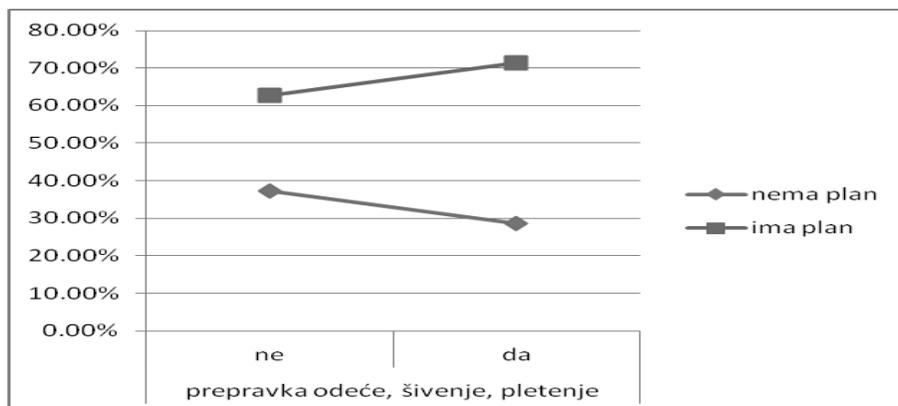
Grafikon 17. Veza između kućnih popravki/tehničkog održavanja domaćinstva i kratkoročna perspektiva $\chi^2(474,1) = 0,861$, $p = 0,353$, veza nije statistički značajna, Cramer's V = 0,047, slaba veza

4.1.3. Indikator racionalisanja budžetom za nabavku odeće i obuće

Imajući u vidu ovaj vid redukcije u budžetu domaćinstva zapitali smo se da li postoji veza između popravke ili prepravke odeće i postojanja planova kod nezaposlenih. Pokazalo se da ne postoji statistički značajna veza između navedenih varijabli, odnosno da se zajednica nezaposlenih bez obzira na razlike u postojanju kratkoročnih planova za poboljšanje života ne razlikuje kada je u pitanju prepravka ili popravka odevnih predmeta. Grafikon 18 pokazuje da u zajednici nezaposlenih važe iste pravilnosti kao i za prethodne indikatore očuvanosti osnovnih anticipacijskih potencijala. Grupa koja pribegava ovim merama sačinjena je od oko 70% sa planom, odnosno 30% nezaposlenih bez plana. Grupa koja ne upotrebljava popravljenju ili prepravljenu odeću sastoji se od oko 62% nezaposlenih sa planom i 38% bez plana. Upravo poslednji podatak navodi nas da se zapitamo koliko nezaposlenih u okviru grupa koje ne pribegavaju popravkama odeće pristupa kupovini nove odeće i obuće motivisano željom da se barem u toj sferi svakodnevnog života poistoveti sa stilom života zaposlenih kako bi se dobio osećaj samopoštovanja u sadašnjosti i ostvarila veza sa budućnošću, predstava o boljem životu.

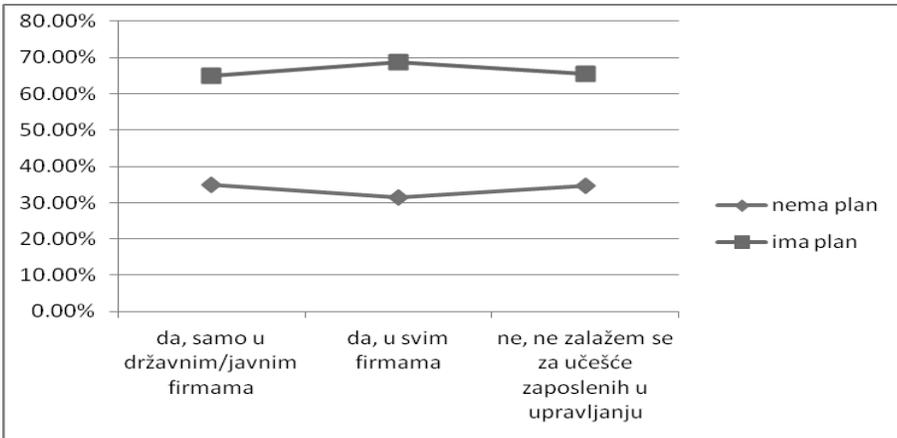
Grafikon 18. Veza između sitnih popravki odeće i obuće i kratkoročne perspektive
 $\chi^2(475,1) = 3,342$, $p = 0,068$, veza nije statistički značajna, Cramer's $V = 0,088$,
 slaba veza

4.2. Očuvanost osnovne profesionalne (kohezije) solidarnosti

Ova dimenzija predstavlja aktivnost vezanu za profesionalnu sferu. Testiranje veze između ličnog zalaganja za učestvovanje zaposlenih u upravljanju firmama i postojanja planova kod nezaposlenih pokazalo je da ta korelacija nije statistički značajna. Odnosno da zajednica nezaposlenih ima prilično sličan stav o upravljačkoj homogenosti u uslovima zaposlenosti. Iz priloženog grafikona 19 uočavaju se karakteristične pravilnosti. Posebno su interesantni sastavi grupa koje podržavaju odnosno ne podržavaju „samoupravljanje“ u preduzećima (oko 67% sa, i oko 33% bez plana). Zanimljivo je da akcioni potencijal (takođe sličnost na nivou zajednice), kome je glavni motiv zarada, može da indukuje potencijalni gubitak veze sa profesijom u procesu potrage za poslom. Međutim, isto tako je izvesno da je moguća vizija o poslu kod onih koji nikada nisu radili ili iskustvo kod onih koji su izgubili posao nešto što može da očuva ili ugasi osnovnu profesionalno-upravljačku solidarnost.

Grafikon 19. Veza između ličnog zalaganja za „samoupravljanje“ zaposlenih i kratkoročne perspektive $X^2(465,2) = 0,537$, $p = 0,746$, veza nije statistički značajna. Cramer's V = 0,034, slaba veza

Zaključna razmatranja

U ovom istraživanju utvrdili smo da postoji značajna veza između redukcije mogućnosti u vidu socio-ekonomskih, demografskih i drugih obeležja, kao i odgovora različite vrste (potrošnja, „briga o bližnjima“...) na takvu deprivaciju nezaposlenih, s jedne strane, i njihovih planova kojim bi popravili svoj život u godinu ili dve, s druge.

Pored toga, utvrđeno je da postoje i izvesne sličnosti između dve grupe nezaposlenih koje deli odnos prema boljem životu u bližoj budućnosti. Te sličnosti ogledaju se u očuvanosti osnovnih ljudskih anticipacijskih kapaciteta; lični i opstanak domaćinstva, vizija o profesionalnoj solidarnosti u uslovima zaposlenosti.

Jedna od veoma značajnih sličnosti između navedenih grupa jeste i akcioni potencijal. Naime, ovaj katalizator interakcije ispitivanih veza pokazuje oblik spremnosti aktera da sebi i sopstvenoj porodici obezbedi sredstva potrebna za život. Najveća sličnost među nezaposlenima kod ovog indikatora jeste spremnost motivisana zaradom. Posmatrano iz klasne perspektive, ovaj motivacioni potencijal, pogotovo kod stručnjaka, može dovesti i do gubitka veze sa vokacijom, što na duže staze može imati značajne implikacije u klasnoj analizi.

Pozitivna slika o potencijalnom zaposlenju posebno je uočljiva kod grupe nezaposlenih koja nikada nije radila, odnosno koja nikada i nije izgubila posao. Tu grupu, shodno tom nalazu, karakteriše i očuvanost životne

perspektive. S druge strane, isti pokazatelj, veze između razloga gubitka posla i perspektive nezaposlenih, upućuje na moguće privikavanje na redukovane uslove života kod onih koji su tokom radnog veka jednom ili više puta izgubili posao (*recidiv nezaposlenosti*).

Neki oblici potencijala razočaranja mogu delovati i kao „motivacioni“ faktor u slučaju prihvatanja okolnosti i daljeg planiranja. Na primer, prihvatanje činjenice da registracija u *Nacionalnom registru nezaposlenih* ne donosi očekivane rezultate, da učestalo konkurisanje na konkurse ne obezbeđuje adekvatan odgovor. U vezi sa tim moguće je da potencijal razočaranja, pogotovo u slučaju mladih i obrazovanih koji još uvek nisu ušli u ovakav sistem reprodukcije rezignacije, postaje potencijal ukalkuliranih okolnosti (prihvatanje okolnosti) prilikom odlučivanja o odlasku iz zemlje. Dakle, shvatanje odnosa društva prema nezaposlenima, viđeno kroz navedene indikatore uskraćivanja i razočaranja, utiče na formiranje nečega što bi se moglo nazvati *emigracionim projektom* mladih stručnjaka.²² Imajući to u vidu, istovremeno se postavlja pitanje i rađa opravdana zabrinutost, da li ovakva rešenja (odlazak iz zemlje kao vid lične borbe za bolje uslove života) srpskom društvu na duže staze obezbeđuju bolju budućnost.

Utvrđeno je da u pogledu aspiracija takođe dolazi do karijernih i redukcija u smislu stvaranja ili proširenja porodice. Vezu između aspiracija na kraći i duži rok karakteriše umereno slaba i prilično jaka srednja veza. Uočava se da je ova kontrakcija u aspiracijama usmerena ka unutrašnjoj solidarnosti bilo da je reč o očuvanju lične i porodične ili poslovno upravljačke, što je jedna od karakteristika koja obeležava čitavu zajednicu nezaposlenih.

Ako uporedno analiziramo indikatore očuvanosti osnovnog ličnog i porodičnog preživljavanja (npr. proizvodnja hrane i pića iz sopstvenih bašti) i indikator petogodišnjih planova u pogledu dodatnog školovanja ili karijernih aspiracija, vidimo da je u većem delu zajednice nezaposlenih koja nema kratkoročne planove reč o pukom opstanku ili o prostom samoobnavljanju ličnog ili života domaćinstva; uporedni odnos petogodišnjih aspiracija u po-

²² Više videti u istraživanju Valić-Nedeljković Dubravka, Marko Kmezić, 2012. „Položaj mladih istraživača u Srbiji 2012“. *Istraživanja u oblasti društvenih nauka u Srbiji: pregled stanja, karakteristični problemi i preporuke*, Regional Research, Western Balkans, Beograd, str. 109. Autori ističu: „Pored pitanja vezanih za doktorske studije, doktorantima su postavljena i pitanja da li postoji perspektiva za mlade naučnike u Srbiji, da li planiraju da napuste Srbiju i zašto, da li imaju zaposlenja i ako ga nemaju da li misle da će uspeti da se zaposle posle studija. Rezultati ovih odgovora su veoma poražavajući. Više od 64% doktoranada smatra da nema perspektive u Srbiji. Više od 36% ozbiljno planira da napusti Srbiju. Skoro polovina anketiranih nema posao i smatra da će ga teško i pronaći. Ako se realno pogleda trenutna situacija na tržištu rada u Srbiji, danas sem državnih univerziteta i instituta doktori nauka u znatnijem broju rade još jedino na privatnim univerzitetima i fakultetima, a i to tržište je već zasićeno.“

gledu školovanja (5%) i porodičnih aspiracija (12%) u delu grupe koja nema kratkoročnu perspektivu.

Opisani uslovi života nezaposlenih i odnos drugih aktera prema njima vode do postojanja takozvane „unutrašnje bezvoljnosti“ koja se javlja kao upozorenje i motiv daljeg istraživanja. Takva situacija predstavlja dinamiku apatije i, između ostalog, očitava se kod indikatora koji ispituju redukovanje aspiracija. Grupu *bez planova za poboljšanje života u naredne godinu do dve* sačinjavaju uglavnom oni koji nemaju konkretne planove ni u dužem vremenskom periodu (od na primer pet godina). Posebno je zabrinjavajuće da je u grupi nezaposlenih *sa planom* za popravljanje uslova života u naredne godinu ili dve sasvim izvesno gubljenje petogodišnjih aspiracija ukoliko bi im bili ugroženi i njihovi kratkoročni planovi. Da je ova zabrinutost opravdana potvrđuje uporedno poređenje efekta dinamike apatije (tabele 6–9) kod nezaposlenih i prisutne dugoročne i veoma duge nezaposlenosti u Srbiji (tabela 4).

Stoga se postavlja pitanje da li će se osnovni i postojeći anticipacijski kapaciteti kod nezaposlenih, usled dejstva takve unutrašnje dinamike besperspektivnosti, istopiti ili će se i koliko dugo očuvati? U tom smislu moguće je govoriti o *potencijalu zamora*, kao u slučaju Lazarsfeldove „umorne zajednice“. Taj zamor, umesto revolta zbog navedenih redukcija, dovodi do rezignacije. Otvaranje novih mogućnosti nije dovoljno, potrebno je ponovo „naučiti“ bezvoljne da utilitarizuju njihove šanse. Na primer, u zapadnoj Srbiji i Šumadiji (grafikon 5) nalazimo najviši stepen bezvoljnosti (oko 40%), dok, istovremeno, u tom regionu vlada stopa nezaposlenosti (tabela 3) koja je niža od prosečne (26,8%) i jedino viša od stope nezaposlenosti u regionu Beograda.

Ipak, ovo istraživanje je, za razliku od na primer Lazarsfeldovog, koje se ograđivalo od mogućih generalizacija u odgovoru na deprivaciju po pitanju lokacije selo–grad, pokazalo minimalne različitosti tog odgovora. Ovaj nalaz može biti uslovljen pretpostavkama: (a) razvojem sredstava masovnog komuniciranja i saobraćaja, pa samim tim i ujednačavanjem stila života kod seoske i gradske populacije; (b) Mogućnost pukog opstanka nezaposlenih na osnovu upotrebe sopstvenih izvora za proizvodnju hrane i pića. Ukrštanjem ovih pretpostavki dobijamo novu mogućnost koja može rezultovati povratkom na porodični posed u cilju pukog preživljavanja domaćinstva. Ova pretpostavka je delimično potvrđena našim ispitivanjem očuvanosti osnovnih anticipacijskih kapaciteta. Ipak, ostaje zabrinutost proistekla iz pitanja, koliki procenat nezaposlenih, i pored mogućnosti da stvara sopstvenu hranu i piće, ili da aplicira na ponuđeni posao, to ne koristi usled navedenog efekta unutrašnje bezvoljnosti (dinamike apatije), potpunog gubitka volje usled propadanja ili prolongiranja životnih perspektiva nezaposlenih.

Minimalna razlika odgovora na deprivaciju na osnovu mesta stanovanja (selo/grad) ukazuje da je zajednicu nezaposlenih i njihov odnos prema per-

spektivi moguće proučavati na nivou globalnog društva. Takođe je pokazano da stopa nezaposlenosti ne mora biti u proporcionalnom odnosu sa bezvoljnošću nezaposlenih.

Imajući u vidu teorijski okvir i prethodne navode u razlici između proučavanja nezaposlenosti kao entiteta i proučavanja zajednice nezaposlenih, bezvoljnost kod nezaposlenih može biti viđena i kao akcija usmerena ka drugim akterima; vid iskazivanja bespomoćnosti i očekivanja pojačanog institucionalnog paternalizma. Drugim rečima, dolazi do stvaranja slike o takozvanom „brižnom društvu“. Međutim, predstava o društvu koje je altruistično ne obavezuje njegove članove na solidarnost i čini ih apatičnim po pitanju nepravde sa marginalnim grupama. Transformacija u osnovnim društvenim vrednostima, poput zamene solidarnosti sa takozvanim „društvenim altruizmom“, je, na kraju krajeva, transformacija vrednosti zajednice u nešto što i pored prefiksa društveni ne može biti vrednost koju deli jedan kolektiv – društveni altruizam.

Ovim istraživanjem su, dobrim delom, objašnjeni društveno-ekonomski i drugi relevantni uzročnici bezvoljnosti kod nezaposlenih. Međutim, zapaženo učešće i drugih društveno-ekonomskih grupa u bezvoljnosti proučavanog uzorka navodi nas da radi potpunije slike o *bezvoljnom društvu* u narednim delovima studije nastavimo u pravcu ispitivanja oblika pasivnosti u okviru drugih relevantnih slojeva i grupa, imajući u vidu njihovu konstelaciju u mogućem susretu sa neželjenom situacijom.

MOĆNE GRUPE I NEODGOVORNI OPSTANAK

Definisanje osnovnih dilema: opasni manevar

U stručnoj literaturi shvatanju elite poklonjeno je dosta prostora. Ne ulazeći u rasprave koje tumačenje je najbliže stvarnosti, navodimo nekoliko osobina oko kojih postoji najšire slaganje. To je, pre svega, u jednom tumačenju izvrsnost osobina, dok u drugom značenju predstavlja muškarce i žene koji se u nekom drugom pogledu izdvajaju iz celine. U svakom slučaju, takva grupa se razlikuje od mase. Međutim, izvrsnost i istaknutost u odnosu na druge mogu biti obojene potpuno različitim i često suprotstavljenim pojavnim oblicima. Obrazovanju, stručnosti i kulturi možemo tako suprotstaviti svojstva kao što su snalažljivost, pokvarenost, dvoličnost ili konformizam: sve ono u čemu se neko može istaknuti iznad drugih (Iter, 2004: 5). Ako sa izvesnim otklonom od Paretovog zoomorfnog opisa različitih tipova elita razmotrimo njegovo uopšteno shvatanje značenja i karaktera elite videćemo da, u prvih, elitu definiše, koristeći reč aristokratija (*aristocrazia*), polazeći od njenog etimološkog značenja, što znači najjači, najenergičniji i najsposobniji za dobro ali i za loše. Ipak, u nastavku njegove studije o usponu i padu elita on sužava značenje na podvlačenje nekih karakteristika, poput praktične misli, visokih moralnih standarda i obrazovanja kao glavnih osobina elite, odnosno onih koji su bolji od ostalih ljudi. Pareto ne tvrdi da postoji samo jedan elitni stratum, nego više različitih slojeva koji skupa čine elitu (Pareto, 1991: 36; 78).

Definiciju sa kojom se i ova studija najviše slaže nalazimo kod Milsa (Mills, 1956), ali sa određenim varijacijama u diferenciranju stratuma unutar pojedinačnih elita i izvesnoj konfrontaciji među različitim elitama i kod domaćih autora (Lazić, 2011; 2014). Naime, po takvom viđenju, elitu čine muškarci i žene koji na osnovu svog društvenog položaja imaju moć da sprovedu svoje odluke često i bez saglasnosti ostalih. Možda je za ovo istraživanje značajnija njihova simetrična moć, proizašla iz društvenog položaja, da ne učine ništa u izvesnoj situaciji koja zahteva određenu akciju, ne snoseći zbog te svoje pasivnosti nikakve društvene ili zakonske posledice, čak, štaviše, često takvom pasivnošću oni osnažuju još više svoj društveni položaj.

Stoga se u ovom delu bavimo podacima koji ukazuju na mogućnost da se ne nastavi sa reprodukcijom stručne homogenosti elitnog sloja. Upražnjeno mesto koje iza sebe ostavlja potencijalno nestremljenje pre svega osnovnom i opštem obrazovanju, stručnim kvalitetima i posebno (opštoj) kulturi itd, veoma lako mogu popuniti suprotstavljeni oblici istaknutosti: površnost, snalažljivost, dvoličnost, konformizam, pokvarenost i slično.

Za potrebe istraživanja ovog „opasnog manevra“ u kvalitetu (homogenosti) elite preduzeli smo analizu socio-ekonomskog i obrazovnog profila ovog sloja u Srbiji. Takav cilj motivisan je idejom da se ustanovi prisustvo odnosno odsustvo društvenog i moralnog motiva za poboljšanje društvenih okolnosti kod pripadnika jednog dela vladajućih slojeva. Zbog osobina metodološkog pristupa (kvantitativno istraživanje), takve aspiracije potražili smo u merenju kontinuiteta društveno-obrazovnog profila između roditelja, elite i njihove maletne dece na poduzorku od 163 ispitanika.²³

Za razliku od vertikalne pokretljivosti koja se u ovom slučaju može očitati samo između prve dve generacije, prethodni obrazovni profil pratili smo u sve tri generacije, s tim što je kod dece ispitanika posmatrano usmeravanje na tip slobodnih aktivnosti. Ovo usmeravanje predstavlja jedan od značajnijih indikatora u mogućem izboru stila života i sticanju radnih navika kod potomaka ekonomske elite. Značajan skok u obrazovnoj strukturi, polazeći od roditelja ispitanika do pripadnika elite mogao bi značiti da su prve dve generacije verovala u visoko obrazovanje kao uslov pri regrutaciji u elitne položaje. Suprotno tome, diskontinuitet u shvatanju obrazovanja kao regrutacionog uslova mogao bi upućivati na nedostatak moralnog motiva potrebnog za društveni napredak, s jedne strane, i nezadovoljstvo sopstvenim izborom profesije koja je, paradoksalno, omogućila dostizanje vladajućeg položaja, s druge.

Sociografsko istraživanje društveno-obrazovnog i porodičnog profila ekonomske elite u Srbiji praktično predstavlja nastavak proučavanja fenomena bezvoljnosti kao unutrašnje osobine ranjivosti, s jedne strane, ali u ovom slučaju i moralnosti, s druge. Moralnost je ovde prvenstveno shvaćena kao zaštitna društvena funkcija koja vodi obezbeđivanju prihvatljivog i odgovornog opstanka kako pojedinaca tako i grupe. Odsustvo takve funkcije (morala) povlačilo bi neodgovorni tip opstanka sa neizvesnim posledicama za preživljavanje pogotovo marginalnih društvenih slojeva.

S tim u vezi, ta moralnost može biti viđena i kao vid unutrašnjeg svojstva rezilijencije, a kao što smo videli i postavili kao jednu od hipoteza, akteri koji su više rezilijenti ispoljavaju izvesnu samostalnost u donošenju odluka o delovanju u pravcu popravljavanja životnih okolnosti na kraće ili duže staze. Postavlja se pitanje koliko su fenomeni ranjivosti, rezilijencije i moralnosti prisutni, koliki je njihov opseg i kakve veze postoje između njih u ovoj društvenoj grupi.

²³ Na osnovu iste baze podataka objavljen je zbornik istraživačkih radova koji je uredio Mladen Lazić, *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka* (2014), Beograd: ISI i Čigoja štampa.

Za više detalja o izboru i osnovnim osobinama poduzorka videti u tekstu Anđelke Mirkov (2014), „Dodatak: karakteristike poduzorka ekonomske elite“, u navedenom zborniku, str. 36–41.

Istraživanja apatije i besperspektivnosti kod socio-ekonomski najniže rangiranih slojeva – nezaposleni, penzioneri i domaćice, navodi podatke da je gotovo polovina ispitanika reprezentativnog nacionalnog uzorka bez planova kako da poboljša životne okolnosti u naredne godinu ili dve. Tom prilikom su uočeni sasvim izvesni društveni, demografski i ekonomski indikatori bezvoljnosti pomenutih slojeva. Tako prouzrokovana bezvoljnost prouzrokuje dugotrajno stanje očajja i oduzima i parališe bilo kakvu društvenu inicijativu i moralni motiv da se deluje u pravcu stvaranja boljih uslova za život u datoj sredini. Kod ovih slojeva ostala je očuvana osnovna anticipacijska sposobnost ljudi – svesnost ugroženosti opstanka. Ipak, ovakav anticipacijski kapacitet ostaje na osnovnom nivou, odnosno ne prelazi zadovoljavanje pukog preživljavanja. Ovako očuvana moć preživljavanja, pored primarne zaštitne uloge za pojedinca i grupu, može, uz detektovano odsustvo inicijative, razviti i izuzetan moralni konformizam i otvoriti put u autoritarnost. Upravo zbog ovakvih karakteristika najniže rangiranih društvenih slojeva bilo bi potrebno istražiti karakteristike drugog pola društveno-ekonomske ose. Određivanje društveno-ekonomskih, demografskih i obrazovnih osobina ekonomske elite u Srbiji ne okončava se samo davanjem podataka o njihovom poreklu i trenutnom društvenom statusu, nego, imajući u vidu njihove društvene mogućnosti i moć, otvara pitanje kako ih oni koriste, odnosno da li postoje i kakvi su njihovi moralni motivi u pogledu budućnosti sopstvenog potomstva i zemlje u kojoj žive.

Etos elite

Etos ili karakter elite može biti shvaćen na dva načina. Kao Milsova definicija tog etosa, kroz kondenzovani izraz veze između društvenog položaja i morala elite (*Higher immorality*, „visoka nemoralnost“). Visoka nemoralnost nije nužno vezana sa korupcijom, niti su oni koji mogu biti korumpirani van domena ovog Milsovog opisa etosa elite. Naime, visoka nemoralnost je sistemska osobina američke elite sredinom dvadesetog veka, a vremenom ona postaje opšte prihvatljivo svojstvo masovnog društva. Osnova ove nemoralnosti u korporativnom, političkom i vojnom vrhu je takozvana „privatna svest“. Tamo gde ona dominira među pripadnicima elite može se govoriti o institucionalizaciji visoke nemoralnosti. Osnovno pitanje koje se postavlja iz sociološke perspektive jeste da li mlad, uspešan čovek može napredovati daleko (vertikalna pokretljivost) i brzo (horizontalna društvena pokretljivost) bez moralne otupljenosti (Mills, 1956: 343). Moralna nelagodnost ne proističe samo iz nepostojanja moralnih uslova prihvatanja, nego i iz nepostojanja

uslova moralnog odbacivanja. Zahvaljujući ovom svojstvu pojedinci postaju moralno bespomoćni, a društvene grupe politički nezainteresovane. Kao proizvod takve „javne moralne konfuzije“ javljaju se ekonomske i političke institucije kojima vladaju veoma bogati ljudi i koje poseduju ogromnu moć. Međutim, oni nikada nisu morali da se izbore za moralni pristanak onih nad kojima se ta moć sprovodi (isto: 344). Ojačavanju tih privilegija i prizivanju kriminala doprinose zakoni bez podrške moralnih konvencija. Međutim, još značajnije je da takvi zakoni pospešuju uvećavanje izvesnog nemoralnog stava. Društvo koje u vrhu društvene piramide gaji verovanje da izbegavanje poreskih obaveza i sličnih zakona nije stvar prevare, nego mudrost obilaženja i izbegavanja, ne stvara nego troši čoveka koji poseduje savest. Društvo koje sužava značenje „uspeha“ na stvaranje velikog novca, u čijim okvirima je „neuspeh“ najveći greh, a uzdizanje novca do najviše i apsolutne društvene vrednosti sasvim sigurno će stvarati „oštroumne špekulante“ i „mutne poslove“ (Mills, 1956: 347).

Kada govori o ovakvim sociološkim pravilnostima slično Milsu rezonuje i Pareto. Naime, ovaj autor ističe da čovek koji obmanjuje svog bližnjeg počinje sa obmanom samog sebe i na kraju i sam počinje da veruje u takvo „takmičenje“. Ovo praktično znači da svaka sociološka pojava ima dva razlikovanja i često dve različite forme: objektivni oblik, koji određuje veze između stvarnih objekata, i subjektivni oblik, koji određuje veze između psiholoških stanja²⁴ (Pareto, 1991: 27).

Pored toga, ovakav karakter ekonomske elite može biti shvaćen i kao vrsta ugroženosti koja se sastoji od određene vrste bezvoljnosti ili nebrige za održanje profesionalne homogenosti i osnovnih meritokratskih principa, kvalitativnog svojstva. Spajanje ova dva viđenja etosa elite može se reflektovati ne samo u široj društvenoj nesolidarnosti nego i ugrožavanju sopstvene i perspektive matičnog društva gledajući kroz vreme od samo nekoliko generacija.

Drugim rečima, trenutna aktuelna homogenost viđena optikom zajedničkog delatnog potencijala govori više o tome da je reč o socio-psihološki sličnom tipu zajednice, nego o stvarnim svojstvima homogenosti elite, odnosno njenom unutrašnjem kvalitetu. Potpuno je tačno da je homogenost jedne grupe ključna za njen opstanak, ali potrebno je dodati da opstanaka za ljudski rod nema (ovde izuzimamo instinkte drugih vrsta) bez razlikovanja i definisanja (kroz jezik) konceptata prošlosti i budućnosti. Jedan od opštih ciljeva socio-

²⁴ Tako bi, na primer, slika obrazovnog profila elite, merena preko datih indikatora, predstavljala objektivni oblik, dok bi subjektivnu formu o zadovoljstvu i nužnosti njihovog obrazovanja naspram trenutnog društvenog položaja mogli očitati naspram usmeravanja aktivnosti njihove dece. Isto je i sa objektivnom i subjektivnom slikom materijalnog položaja ispitanika koja se nalazi u neproporcionalnom odnosu 95% prema 48% svrstanih na najviši položaj. Uzroke tih razlika, kao i moguće posledice, pokušaćemo da objasnimo u daljem tekstu.

logije jeste upravo proučavanje izvesne društvene homogenosti, propustljivosti strukture i diferencijalne društvene reprodukcije, odnosno pokretljivosti. Iz tih odnosa neposredno se utvrđuje i stepen društvene pravde, solidarnosti, etosa, potkulture grupe itd. Prema tome, pokazana aktuelna konzistentna klasna akcija, operacionalizovana preko izvesnih indikatora (D. Poleti i S. Lazić, 2014), još uvek nam ne govori mnogo o tome kako se određene stečene pogodnosti mogu alocirati u budućnosti u svrhe opstanka i napredovanja te grupe. Tek izučavanje veza i motiva alokacije tih resursa u odnosu na potomstvo (lične naslednike ali i generacije koja stasava u datom društvu) može dati nešto jasniju sliku o izgledu homogenosti jednog društvenog sloja.

Na kraju krajeva, sa stanovišta sociologije, i šire evolucije, solidarnost i homogenost, kao karakteristike različitih struktura, poprimaju određene funkcije potrebne za opstanak tih struktura (aktuelni i budući). Ono što govori o stvarnom kvalitetu života grupe i društva uopšte nije samo da li je ona homogena ili ne, nego pre objašnjenje načina kako se do te homogenosti stiže. Samim tim, jedan od zadataka sociologije postaje i traženje odgovora da li se radi o grupi koja ima ista kvalitativna i moralna svojstva sa grupom iz koje je potekla i da li ih i kako prenosi na grupu koja će je naslediti (Lazić, 2014: 69–99)? Ako bi zapostavili fenomenološki aspekt homogenosti, zapostavili bi i osnovno svojstvo razlikovanja dobrog i lošeg. Ako danas ili sutra smatramo da za naš ili opstanak naših potomaka taj kvalitet nije bitan i da je bilo kakva grupna homogenost dovoljna, napravili bismo barem dve epistemološke a možda i egzistencijalne greške. Prva, nešto uža, jeste iz domena društvenosti i morala – da li se istom klasom mogu nazivati dve grupe koje imaju različit odnos prema prepoznavanju uspeha putem prihvatljivog i uređenog takmičenja, s jedne strane, i kriminala, s druge. Samim tim, nastavlja se pitanje, da li iz epistemološko-metodološke operacionalizacije klase i klasne akcije izbacujemo etiku te grupe? Drugo, ako za nas i naše potomke na duže staze nije bitno da li je nešto učinjeno ispravno ili neispravno da bi ostvarili cilj i na neki način bili deo grupe, onda će tokom vremena ta neizdiferenciranost dobrog od lošeg potpuno sigurno ugroziti čak i puki opstanak. Podsetimo, tokom evolucije dobro i vidljivo je značilo izbor, a nešto loše, skriveno ili otrovno nalagalo je izbegavanje. Sve ostalo je bilo deo neizdiferencirane i neinteresantne celine. Da li bi ovakva regresija, koja ide čak i ispod nivoa primordijalnog kapaciteta diferencijacije i moralne reflektivnosti, bila prihvatljiva i moguća?

Rezultati istraživanja na istom uzorku (M. Lazić, 2014: 241–53; Radoičić, 2014: 219–240) pružaju motiv i otvaraju potrebu proučavanja mogućeg opasnog manevra, promena kvaliteta homogenosti srpske elite.²⁵

²⁵ O ambivalentnosti prema optužbama za kriminal moćnih preduzetnika, videti u navedenom tekstu Mladena Lazića „Kakav kapitalizam, kakva kapitalistička klasa?“ u M. Lazić (ur),

Analičko-metodološke postavke istraživanja

Ako pretpostavimo da socio-psihološka osnova jedinstva ekonomske elite počiva na činjenici da su oni sličan društveni tip (Lazić, 2011: 169; Mills, 1956: 3) i da su stoga pogodni za međusobno *umrežavanje* i društveno samoobnavljanje, potrebno je pokazati da tu grupu čine ljudi sličnog porekla i obrazovanja (prošlost), sličnih karijera, bračnih prilika, životnih stilova i navika (sadašnjost – aktuelni položaj). Pored toga, jedna od najvažnijih socio-psiholoških sličnosti jeste zatvorenost grupe viđena kao njihov odnos prema budućnosti (samoobnavljanje elitnih položaja).

Pošto se obrazovanje shvata kao glavni kanal društvene pokretljivosti, zatvorenost bi se, sa tačke gledišta ekonomske elite, mogla dalje shvatiti kao percepcija aktera o značaju (stručnog) obrazovanja u sticanju poslovno-upravljačke i na kraju ekonomske moći. Pored njihovog društvenog porekla, obrazovanja i aktuelnog elitnog položaja, jedan od osnovnih indikatora zatvorenosti jeste i kreiranje strukture dana njihovih mladih potomaka, refleksija poželjne slike budućnosti (u tabeli 10, pored dimenzija, strelicama su predstavljeni pravci delanja aktera).

Tabela 10. Dimenzije i indikatori uniformnosti društvenog tipa – ekonomska elita

Prošlost	Sadašnjost			Budućnost
<u>Poreklo</u>	<u>Karijera</u>	<u>Brak</u>	<u>Standard života</u>	<u>Usmeravanje potomstva</u>
←				→
↓ Obrazovni profil roditelja	↓ Obrazovni profil ekonomske elite	↓ Obrazovni profil supružnika	↓ Materijalni standard	↓ Planiranje strukture dana maloletne dece
↓ Bračna pokretljivost roditelja	↓ Unutargeneracijska pokretljivost	↓ Zanimanje supružnika	↓ Odmor	
↓ Međugeneracijska pokretljivost ispitanika		↓ Bračna pokretljivost	↓ Najbolji prijatelj	↓ Zanimanje potomka? (Samoobnavljanje elite?)

Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka, str. 241–255, Beograd: ISI i Čigoja štampa. O istraživanju poslovnog morala menadžera u Srbiji i odobravanju „belih laži“, odnosno laganju na malo i drugim nemoralnim radnjama koje menadžeri opravdavaju u poslovanju, videti u navedenom tekstu Jelene Manić Radoičić 2014., „Prilog istraživanju poslovne etike u Srbiji: stavovi menadžera o poslovnom moralu“ u M. Lazić (ur), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, str. 219–240, Beograd: ISI i Čigoja štampa.

Prilikom istraživanja apatije kod nezaposlenih u Srbiji, istakli smo da je pogled u budućnost od vitalnog značaja za koncept akcije, odnosno delanje aktera. Na osnovu opštih teorijsko-metodoloških postavki studije, društvena akcija je i ovde predstavljena kao delanje koje je orijentisano ka prošlom, sadašnjem i (ili) budućem ponašanju druge osobe ili osoba, bez obzira da li se prošlost (sadašnjost) želi prevazići, promeniti ili zaboraviti. Shodno ovom stanovištu, oni akteri koji su već na „vladajućim položajima“ svoje delovanje u pravcu dostizanja ili zadržavanja elitnih položaja mogu usmeriti na svoje mlade potomke.

Namera nam je da u ovom radu, poput društvene pokretljivosti koja se prati na osnovu zanimanja ispitanika i njihovih roditelja, utvrdimo stepen kontinuiteta i karakter obrazovanja predaka, ispitanika i njihovih potomaka, kako bismo barem delimično profilisali ono što izmiče objektivnom oku istraživača – osećanje samih pripadnika ekonomske elite o potrebi (specifičnog) obrazovanja za dolazak na elitne položaje. Na taj način mogli bi pratiti na koji način srpska elita percipira ekonomsku moć, odnosno stizanje do nje u budućnosti.

Navedenu ideju smo operacionalizovali tako što smo obrazovni profil saželi u tri kategorije: natprosečan, prelazni i prosečan profil. Ova podela je zasnovana na stepenu obrazovanja i polazi od srednjoškolskih profila, opšteg ili specifičnog tipa, koje smo uopšteno nazvali prosečnim. Viša škola ili više od dve godine fakulteta okarakterisali smo kao prelazni obrazovni profil, dok su nadprosečni profili sve visoke škole ali i specijalizacije, magistrature i doktorati iz različitih naučnih oblasti.

Ako se ispostavi da su aktuelni pripadnici elite nadprosečnog obrazovanja i da su načinili znatan pomak u obrazovanju i društvenom položaju u odnosu na svoje roditelje, to bi moglo da znači da su tokom njihovog odrastanja i školovanja oni i njihovi roditelji „verovali“ da je školski kanal osnovni kanal društvenog nagrađivanja i napredovanja. Oslanjajući se na predstavljeni teorijski okvir i Tomasovu teoremu, to dalje upućuje da je takvo uverenje moglo uticati na postvarenje tog verovanja u svakodnevnim društvenim praksama čuvajući i pospešujući „tradicionalno viđenje meritokratije“, učvršćivanje moralnog pristanka na meritokratske uslove tokom njihovog zapošljavanja i napredovanja.

Međutim, odgovore na pitanja, da li oni svoje mlade potomke vaspitavaju i usmeravaju u istom (obrazovnom) pravcu i da li svoju profesiju smatraju bitnom za ekonomsko napredovanje, na kraju krajeva da li su zadovoljni svojom profesijom, možemo videti tek pošto pokažemo na koje aktivnosti oni usmeravaju svoju mladu decu.

Dakle, viđeno optikom sociološke imaginacije, projekat i motiv akcije ne samo da sa ličnog plana može biti prenet na potomstvo, nego se u odnosu

na prošlost (sadašnjost) i put (akcija) do tih elitnih pozicija, odnosno nekadašnje „klasično“ obrazovanje može postati stvar od sekundarnog značaja u odnosu na davanje prednosti sportskim, zabavljajčkim ili nekim drugim tipovima usmeravanja dece.

Problem znanja i moći bio je i ostao problem odnosa između čoveka sa znanjem i moćnog čoveka. Ako bi poredili ljude sa najvećom moći i najumnije ljude, na primer iz društvenih nauka, veoma malo njih ili gotovo niko od njih ne bi mogao da pripada obema grupama, smatra Mills. Naravno, ovde je veoma bitno šta se podrazumeva pod znanjem a šta pod terminom moć. Međutim, ako te izraze shvatimo doslovno, pogotovo izraz znanje, videćemo da se ljudi u tim grupama razlikuju (Mills, 1956: 352).

Dakle, ovde se postavlja pitanje kako se iz jedne grupe, pogotovu iz one sa znanjem, stiže u grupu moćnih? Prema tvđenju Milsa, osnovu tog regrutovanja čini umrežavanje i prilagođavanje mladih koji žele da budu uspešni onim obrascima ponašanja koje nameću oni koji se nalaze na višim pozicijama u društvenoj hijerarhiji, a ti obrasci prema sistemu visoke nemoralnosti ignorišu vezu između zasluge i društvene pokretljivosti, između vrline i uspeha. Tako, većina počinje da prihvata nemoralnost u akcijama koje vode ispunjenju cilja kao prolaznu stvar (isto: 347–49). Međutim, kakvu ulogu onda ima obrazovanje i znanje i da li je ono iz domena ideala prešlo u domen instrumenata? U društvu bogatstva i moći znanje može biti samo instrument moći i bogatstva i, naravno, ornament u toku razgovora (isto: 352).

Ipak, da li je shvatanje znanja kao instrumenta kraj muka na koje je Mills upozoravao objašnjavajući pojam i nastanak visoke ili elitne nemoralnosti? Pretpostavimo da obitavamo u društvu u kome znanje ne samo da predstavlja instrument moći i društvenu fasadu, nego je ono oslobođeno svake vrline i postaje stvar diskontinuiteta u obrazovanju pojedinca. Zamislimo društvo ili grupu koja ne polaže mnogo pažnje na kvalitet, pre svega, osnovnog i obaveznog obrazovanja nego svoju decu usmerava u drugim pravcima, smatrajući da njihova sirova (ekonomska) moć može potomcima „kupiti formalnu stručnost“, odnosno da znanje, koje je u srži stručnosti i specijalnosti, uopšte nije neophodno da bi se stiglo ili opstalo na vrhu društvene piramide. Razmislimo, kakve tek pogubne posledice ovakvo shvatanje ostavlja na niže rangirane slojeve koji prihvataju ovakav put do ideala samostalnog života, imajući u vidu i to da oni nemaju sredstva za „opisanu kupovinu znanja“. Neke refleksije ovog problema u Srbiji vidimo već danas prilikom interesno segmentiranih (protestno-pogodbenih) susreta u obrazovnom sistemu na svim nivoima.

Međutim, moralnu i teorijsku grešku predstavlja tretiranje obrazovanja, pogotovo osnovnog, kao pitanje resursa, tokova, rutinskih usluga i predvidljivih promena/zahteva. Pogotovo je moralna greška ako se obrazovanje prvenstveno ne posmatra kao način kroz koji kultura asimilira nova znanja i

interese, tražeći postojanost i integritet u promeni koja neminovno mora biti prigrljena. Upravo ovakvo shvatanje znanja nastavlja da reprodukuje obrasce nestručnosti i korupcije zaprečujući put opštem društvenom napretku. Takođe je teorijska greška gledati na formalno obrazovanje kao predmet koji se može odvojiti od žive kulture. Pod obrazovanjem se u najkraćem podrazumeva čitav društveni uticaj koji se vrši na individuu od njenog rođenja. Ipak, posebnu ulogu u tom uticaju igra škola, i nikada ne treba izgubiti iz vida da je zahtev za opštim formalnim školskim obrazovanjem u svim zemljama star tek nekoliko generacija. Stoga se pismenost smatra osnovom u obrazovanju i to polazeći od osnovnog pa preko sekundarnog i visokog obrazovanja (Hawkins, 1969: 523).

Koliko se takva vizija škole, stepena pismenosti i daljeg usavršavanja uklapa u današnje srpsko društvo? Čini se da maternji jezik, koji u sistemu obrazovanja biva zastupljen sa sve manjim brojem časova, postaje stvar improvizacije i sekundarnog značaja²⁶ u odnosu na dodatno učenje stranog (uglavnom engleskog) jezika (tabela 28). Pošto je dobro poznavanje maternjeg jezika osnova daljeg stručnog usavršavanja i „preduslov za prihvatanje opšte kulture“, a obrazovni sistem, sredina i porodica imaju značajno mesto u „stepenu pismenosti“ dece, ostaje da se ispita kakav je kontinuitet porodičnog obrazovanja, i da li se akcije ispitanika u odnosu na njihovo mlado potomstvo uklapaju u predstavu o obrazovanju, i, na koncu, sticanju opšte kulture i znanja, kao sekundarnom faktoru sticanja društvene i ekonomske samostalnosti. Pored toga, to je i pokazatelj koji delimično otkriva da li srpska ekonomska elita, poput one u razvijenim društvima, svoje mlado potomstvo priprema za školovanje na vrhunskim svetskim univerzitetima u oblastima koje danas donose najveće profite i ostvaruju društveni napredak, nano, bio, info-tehnologije i kognitivne nauke.

Utvrđivanje se vrši poređenjem tipova aktivnosti dece ispitanika, sportske aktivnosti, učenje stranog jezika, tehnička i računarska znanja i umetnost (tabela 28). Dobijeni rezultati mogu govoriti ne samo o smeru aktivnosti potomstva, nego i uspostavljanju novih dimenzija razlikovanja elitnih i svih ostalih društvenih slojeva; u današnjim uslovima redovni treninzi, „visinske“ i druge sportske pripreme i oprema, lekcije stranog jezika i muzike, postaju

²⁶ Jelena Stevanović, Slavica Maksić, Lazar Tenjović, 2009. „O pismenom izražavanju učenika osnovne škole“, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, br. 1, god. 41, str. 147–164, Ipi, Beograd. Jezička kultura je nezaobilazni deo opšte kulture, pa bi njenim unapređenjem bio podignut opšti kulturni nivo kako pojedinca, tako i cele zajednice. Većina dosadašnjih ispitivanja ukazuje na značajne propuste učenika u poznavanju zakonitosti srpskog jezika o kojima se uči u školi. Rezultati ukazuju da većina učenika pravi pravopisne i gramatičke greške, zadovoljavajući uslov za osnovni nivo ovladanosti znanjem iz srpskog jezika prema standardima predviđenim za kraj obaveznog obrazovanja.

prvenstveno stvar ekonomske moći porodice. Šire posmatrano, usmeravanje slobodnog vremena dece iz elitnog sloja u svakodnevnom životnim praksama i specifičnom društvenom i kulturnom okruženju može, s jedne strane, biti viđeno kao odraz ličnih preferencija, dok, s druge, predstavlja i izvesni „vrednosni i moralni putokaz“ (Murray, 2007: 494–495) za sve ostale niže društveno-ekonomske slojeve društva (Mitrović(b), 2012: 109). To dalje može dovesti do izazivanja izvesne „društvene patnje“, odnosno tenzije između nametnutog društvenog zahteva i stvarnih potreba i mogućnosti pojedinaca i grupa da dostignu takve zahteve. Ovakve tenzije mogu se javiti na više nivoa: nivo roditelj–dete, a zatim između različitih društvenih grupa, itd.

Pored toga, ovi podaci mogu upućivati i na potencijalni rast ekoloških, zdravstvenih i komunalnih disfunkcija u budućnosti, koje bi mogle biti indukovane slabim poznavanjem i siromašnim uvidom u načine i razloge funkcionisanja i postojanja osnovnih društvenih, infrastrukturnih i reciklažnih sistema. Uopšteno gledano, siromašna znanja iz oblasti opšte kulture dovode do neprepoznavanja osnovnih ljudskih i društvenih problema u komunikaciji ne samo na relaciji pojedinac–institucija, nego i između samih aktera. Nepoznavanje osnovnih tehničkih principa otežava, u najširem smislu, saobraćajnu komunikaciju. Pored toga, značaj tehničkog i računarskog znanja je od izuzetnog značaja za razumevanje normalnog funkcionisanja tehničke infrastrukture (vodovodne, električne, telekomunikacione, reciklažne i kanalizacione), koje već nekoliko generacija unazad, na neki način, čine granice, šire i uže, životne sredine ljudi u razvijenim društvima i predstavljaju bitan uslov kvalitetnog života u svom okruženju.

Socio-demografske osobine elite

Polnu strukturu današnje ekonomske elite u Srbiji karakteriše preovladavanje muške populacije i to 81,6% muškaraca u odnosu na 18,4% žena. Materijalni položaj grupe okarakterisan je kao viši u 94% slučajeva dok 6% obeležava viši srednji materijalni položaj (tabela 25). Dodatnom proverom (Hi kvadrat testom) utvrdili smo da veza između pola i materijalnog položaja nije od statističkog značaja, odnosno prikazana procentualna raspodela važi u slučaju oba pola.

Razvrstani na četiri razreda starosti, za srpsku ekonomsku elitu može se reći da je oko 70% njenih pripadnika starosti između 29 i 50 godina, dok je oko 6% onih iz četvrte kategorije starosti između 61 i 70 godina života (tabela 11).

Bračna i porodična slika srpske ekonomske elite obeležena je relativno malim brojem njenih pripadnika koji ne žive u zajednici sa partnerom (9%) bilo da je reč o braku, nevenčanoj zajednici ili su pak bili u braku.

Tabela 11. Godine starosti pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) – u %

Četiri razreda starosti	29–40	41–50	51–60	61–70	Ukupno
	26,6	42,1	24,5	6,7	

S jedne strane, generacijski sastav ekonomske elite i dominantan život u okviru bračne (partnerske) zajednice (91%), pogotovo imajući u vidu prva dva i delimično treći starosni razred, a s druge, dominantan visok materijalni položaj bio je još jedan od motiva da ispitamo strukturu njihove porodice (tabela 12) i potencijalni uticaj roditelja na kreiranje životnog stila i profesionalnog usmerenja njihovog potomstva.

Svakodneve aktivnosti i navike njihovih maloletnih potomaka mogli bi biti odlučujući faktor u budućem odabiru njihovih profesija i samim tim mogu uticati na meru samoobnavljanja srpske ekonomske elite. Korišćenje slobodnog vremena predstavlja jedan od najznačajnijih indikatora određenog životnog stila, dok visok materijalni položaj čini sadržaje za popunjavanje tog vremena brojnijim, bogatijim i pristupačnijim. Imajući u vidu podatak da u ovom uzorku oko 30% dece pripada predškolskom a da oko 40% dece pripada školskom uzrastu (do 18 godina), ovde ćemo predstaviti preovladavajući način ispunjavanja slobodnog vremena dece do 15 godina (oko 52%) u porodicama ekonomske elite.

Tabela 12. Struktura mladog potomstva u porodici ekonomske elite u Srbiji (2012) – u %

Uzrast dece	Broj dece				Ukupno
	0	1	2	3	
Predškolska dob	71,8	19,6	7,4	1,2	100
Školska dob – deca mlađa od 18 godina	60,7	25,2	12,9	1,2	100

1. Prošlost: poreklo

1.1. Obrazovni profil ispitanikovog roditelja

Imajući u vidu cilj istraživanja, potrebno je da prikažemo vremensku dimenziju obrazovnog kontinuiteta u porodici naših ispitanika. Osnovnu operacionalizaciju preko tri kategorije obrazovanja obogatili smo subprosečnim obrazovnim profilima, zbog znatnog broja majki naših ispitanika čije obrazo-

vanje se završavalo sa osnovnom školom, a često je i to osnovno obrazovanje bilo prekinuto.

Tabela 13. Obrazovni profil očeva pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) – u %

Obrazovni profil oca				
Natprosečni profili	Prelazni profil	Prosečni profili	Ispod proseka	Ukupno
44,8	16	30,6	8,6	100

Tabela 14. Obrazovni profil majki pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) – u %

Obrazovni profil majke				
Natprosečni profili	Prelazni profil	Prosečni profili	Ispod proseka	Ukupno
21,7	16	37,6	24,7	100

Ako posmatramo podatke o obrazovnom profilu ispitanikovih roditelja u prvi plan izbija činjenica da je prelazni, obrazovni profil zastupljen u identičnom broju, dok se prosečni približava takvom, ujednačenom, odnosu kod oba roditelja (tabele 13 i 14). Takođe je vrlo zanimljiva ujednačenost subprosečnog (25%) i natprosečnog nivoa (22%) obrazovanja kod majki. Kod očeva, suprotno prethodnoj relaciji kod majki, natprosečni profili zauzimaju pet puta više mesta (45%) u ukupnom obrazovnom profilu, nego subprosečni nivoi obrazovanja očeva (9%).

1.2. Bračna pokretljivost ispitanikovih roditelja

Prethodni podatak o nesrazmernom učešću majki i očeva u natprosečnim, odnosno subprosečnim obrazovnim profilima ispitanikovih roditelja, naveo nas je da ispitamo i bračnu pokretljivost kod roditelja naših ispitanika. Iz tabele 15 jasno se uočava da su roditelji ispitanika iz vrha društvene piramide (vladajući i srednji slojevi) gotovo u potpunosti sklapali brakove između sebe, dok je od prelaznog sloja (oko 53%) pa naniže u slučaju majki ispitanika došlo do društvenog napredovanja sklapanjem braka sa muškarcem iz višeg društvenog sloja; manuelne radnice oko 37%, domaćice (koje inače čine trećinu „populacije“ majki naših ispitanika) oko 80 odsto. U slučaju poljoprivrednika sa sopstvenim posedom karakteristično je apsolutno sklapanje braka između ovih zanimanja. Ovoj analizi trebalo bi dodati i napredovanje muškaraca, odnosno muževa putem braka, u brakovima sa ženama koje pripadaju srednjem sloju nalazi se oko 9% muškaraca, odnosno očeva ispitanika (uglavnom su iz prelaznog sloja oko 4%, ostala 4,4% podjednako je zastupljeno među osobljem zaštite, penzionerima i nezaposlenima), dok je sa ženama iz prelaznog sloja brak sklopilo oko 20% ispitanika koji pripadaju nižim društvenim slojevima, manuelcima 13,2% i osoblju zaštite 7,9 odsto.

Tabela 15. Bračna pokretljivost roditelja ekonomske elite u Srbiji (2012)

Položaj majki	Položaj očeva							
	Vladaju- ći slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Osoblje zaštite	Poljopr.	Nzp. penz.	Uku- pno
Vladajući slojevi	5 62,5%	3 37,5%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	8 100%
Srednji slojevi	15 32,6%	27 58,7%	2 4,3%	0 0%	1 2,2%	0 0%	1 2,2%	46 100%
Prelazni sloj	8 21,1%	12 31,6%	10 26,3%	5 13,2%	3 7,9%	0 0%	0 0%	38 100%
Manuelne radnice	2 14,3%	2 14,3%	1 7,1%	7 50,0%	0 0%	1 7,1%	1 7,1%	14 100%
Domaćice	11 22,0%	7 14,0%	8 16,0%	14 28,0%	6 12,0%	4 8,0%	0 0%	50 100%
Poljoprivr.	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	3 100,0%	0 0%	3 100%
Nzp. penz.	3 75,0%	0 0%	0 0%	0 0%	1 25,0%	0 0%	0 0%	4 100%
Ukupno	44 100%	51 100%	21 100%	26 100%	11 100%	8 100%	2 100%	163 100%

1.3. Društveno poreklo ekonomske elite u Srbiji (2012)

Sintetizovani pregled rezultata istraživanja elita u Srbiji iz prethodnih godina pokazuje da je posle značajne međugeneracijske pokretljivosti tokom perioda socijalizma došlo do značajnog samoobnavljanja na vrhu društvene piramide (Lazić, 2011: 169; 175). Tabela 16 oslikava aktuelnu sliku koja je obeležena činjenicom da gotovo 60% ispitanika vodi poreklo od očeva koji se nalaze na vrhu društvene piramide. Ispitanika koji vode poreklo od očeva manuelaca (16%) je nešto više od onih koji vode poreklo od očeva iz prelaznog sloja (13%). Ispitanici čiji su očevi bili poljoprivrednici sa sopstvenim posedom brojčano su se izjednačili sa onima čiji su očevi pripadali struktura ma bezbednosti (oko 6%).

Ovi podaci nam govore o još izražajnijem zatvaranju društvene strukture, ali i o većim obrazovnim i uopšte životnim mogućnostima naših ispitanika tokom njihovog školovanja i odrastanja. Ako obratimo pažnju na majke ispitanika primetićemo da ispitanikova porodična struktura takođe beleži značajno učešće drugog roditelja na najvišim društvenim položajima (oko 35%), ali i da je u gotovo istom procentu prisutno i 30% domaćica, što u trećini uzorka upućuje na kontinuitet porodičnog društvenog profila, posmatrano i prema položaju majki (tabela 17).

Tabela 16. Međugeneracijska pokretljivost na elitne položaje prema položaju očeva (2012) – u %

Položaj ispitanika	Položaj oca ²⁷					
	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Osoblje zaštite	Poljoprivrednici
Ekonomska elita	27,3	31,6	13	16,1	6,8	5

Tabela 17. Međugeneracijska pokretljivost na elitne položaje prema položaju majki (2012) – u %

Položaj ispitanika	Položaj majke							
	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Domaćice	Poljoprivrednici	Penz.	Nzp.
Ekonom-ska elita	5	29	22,9	8,6	30,9	1,9	1,2	0.6

2. Sadašnjost: ispitanik

2.1. Karijera ispitanika

2.1.1. Obrazovni profil pripadnika ekonomske elite

S obzirom na to da smo se u prethodnom delu ove analize bavili poreklom ispitanika, ovde ćemo se detaljnije zadržati na njihovoj obrazovnoj strukturi, a u nastavku ćemo videti da li postoji kontinuitet u profesionalnom i usmeravanju slobodnog vremena njihovih potomaka mlađih od 15 godina.

Iz tabele 18 uočava se da natprosečni profil dominira (90%) u odnosu na ostala dva tipa obrazovanja. Dakle, pripadnici srpske ekonomske elite se mogu opisati kao natprosečno obrazovani, što u odnosu na njihove roditelje čini značajan pomak imajući u vidu da je oko 45% očeva i oko 22% majki naših ispitanika bilo natprosečnog obrazovanja. Suprotno tome, kod majki ispitanika obrazovni profil koji je bio ispod proseka činio je jednu četvrtinu uzorka

²⁷ Način svrstavanja u date slojeve uglavnom je usklađen sa tipologijom datom u Mladen Lazić, 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd.

Slojevi – međugeneracijska pokretljivost: *Osoblje zaštite*: vojska, policija, čuvari i sl; *Manuelni radnici*: visokokvalifikovani radnici (VKV), kvalifikovani radnici (KV), službenici sa nižom stručnom spremom, polukvalifikovani radnici (PKV), niskokvalifikovani radnici (NKV); *Prelazni sloj*: slobodna profesija, poslovođa, službenici sa srednjom stručnom spremom, tehničari sa srednjom stručnom spremom; *Srednji slojevi*: niži rukovodilac, stručnjak, mikro preduzetnik; *Vladajući slojevi*: političar višeg ranga, političar srednjeg ranga, političar nižeg ranga, direktor višeg ranga, direktor srednjeg ranga, direktor nižeg ranga, srednji preduzetnik.

(24,7%). Među očevima naših ispitanika nalazi se 8,6% onih koji nisu zadovoljavali ni prosečne obrazovne profile. Ovaj podatak govori da su čak u četvrtini slučajeva kod majki ispitanika i za jednu desetinu u slučaju očeva porodice sa roditeljima subprosečnog obrazovanja shvatali značaj visokog obrazovanja u društvenom napredovanju, i uspele da obezbede školovanje i napredovanje na elitne položaje za svoje potomke. Pošto obrazovanje predstavlja osnovni kanal društvenog napredovanja, uporedili smo obrazovne profile roditelja i ispitanika i dobili sliku o gotovo potpunom zatvaranju elitnih položaja čak i za prosečno obrazovano potomstvo naših ispitanika, a kamoli za one bez ili sa osnovnom školom (i nezavršenom srednjom školom).

Što se tiče prelaznog profila uočava se da on u međugeneracijskoj perspektivi u potpunosti zadovoljava svoj prigodan naziv. Učešće očeva i majki naših ispitanika u tom profilu (16%) biva svedeno za čak tri puta (5,5%). Kod prosečnih obrazovnih profila (takođe 5,5%) zanimljivo je još uočljivije pomeranje ispitanika imajući u vidu da su njihovi roditelji pripadali, u znatno većoj meri, upravo toj kategoriji obrazovanja, majke 37,6%, a očevi 30,6 odsto.

Tabela 18. Obrazovni profil pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) – u %

Obrazovni profil ²⁸			
Natprosečni profili	Prelazni profil	Prosečni profili	Ukupno
89	5,5	5,5	100

Tabela 19. Struktura natprosečnog obrazovnog profila pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) – u %

Natprosečni profil	
Fakultet prirodnih ili tehničkih nauka i vojna akademija	30,1
Ekonomija	29,4
Postdiplomski	21,5
Pravni fakultet	4,9
Ostali fakulteti društvenih nauka	3,1

Narednu zanimljivost vezanu za obrazovni profil čini unutrašnja struktura natprosečnog tipa (tabela 19). Njegov sastav obeležava dominacija prirodnjačkog (tehničkog) i ekonomskog obrazovanja među pripadnicima srpske ekonomske elite (oko 60%), a čak više od jedne petine uzorka ima i postdiplomski stepen obrazovanja.

²⁸ Obrazovni profili: *prosečni profili*: srednja škola za radnička zanimanja, srednja škola za tehnička i druga stručna zanimanja, gimnazija, srednja škola opšteg tipa; *prelazni profil*: viša škola ili više od dve godine fakulteta; *natprosečni profili*: fakulteti prirodnih i tehničkih nauka, društveni fakulteti, pravni i ekonomski fakultet i vojna akademija, postdiplomski stepen (dr, mr, specijalizacija).

S jedne strane, potreba i društveni zahtev formalnog obrazovanja za dolazak na elitne položaje a, s druge, opšti podaci o, na primer, nezavidnom poznavanju maternjeg jezika kod dece školskog uzrasta navode nas da se zapitamo da li će elita biti motivisana i spremna da svoju decu školuje na prirodno-tehničkim ili ekonomskim fakultetima (tabele 18 i 19) ili će potražiti neki drugi put usmeravanja materijalnih resursa kako bi im obezbedili uslove za uspešniji život i društveno napredovanje, novi vid *umrežavanja*. Drugim rečima, imajući u vidu strukturu dominantnog obrazovnog profila ispitanika postavlja se pitanje da li ispitanici smatraju da je veštine i interesovanja iz prirodnih (računarskih) ili ekonomskih nauka potrebno razvijati i kod njihovih najmlađih potomaka. Ujedno takav trend predstavlja i subjektivnu sliku o zadovoljstvu i nužnosti njihovog obrazovanja naspram trenutnog zanimanja.

2.1.2. Unutargeneracijska pokretljivost

Tabela 20. Unutargeneracijska pokretljivost na elitne položaje – u %

Položaj ispitanika	Položaj ispitanika na prvom radnom mestu ²⁹					
	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Osoblje zaštite	Poljoprivrednici
Ekonomska elita	6,1	78,4	13,5	1,2	0,6	0

Unutargeneracijska pokretljivost (tabela 20) pokazuje da je oko 6% ispitanika svoj aktivni radni vek započelo sa elitnih položaja. U najvećem broju slučajeva (oko 80%) došlo je do napredovanja tokom aktivnog radnog veka, ali je i pređeni put u tim karijerama znatno kraći nego za ostale slojeve. Napomenimo da podaci o obrazovnim tipovima ispitanika upućuju da je lična trajektorija ispitanika uglavnom započinjala na stručnjačkim pozicijama, a u momentu ispitivanja dostizala je upravljačku poziciju. Za 13,5% ispitanika skok iz prelaznog sloja na elitne mogao bi biti posmatran dvojako. S jedne strane, kao duži, pa samim tim i naporniji put, dok, s druge, može biti viđen i kao veće postignuće u odnosu na startnu društvenu poziciju. Za oko 2% ispitanika put do elitnih položaja započinjao je na najnižim pozicijama manuelaca ili osoblja zaštite, pa se njihov lični uspon može smatrati najdalekometnijim.

²⁹ Slojevi – unutargeneracijska pokretljivost: *Osoblje zaštite*: vojska, policija, čuvari i sl; *Manuelni radnici*: visokokvalifikovani radnici (VKV), kvalifikovani radnici (KV); *Prelazni sloj*: poslovoda, službenici sa srednjom stručnom spremom, tehničari sa srednjom stručnom spremom; *Srednji slojevi*: mali preduzetnik, mikro preduzetnik, samozaposlen-registrovan, niži rukovodilac, stručnjak; *Vladajući slojevi*: političar srednjeg ranga, političar nižeg ranga, direktor srednjeg ranga, direktor nižeg ranga, srednji preduzetnik.

2.2. Brak

2.2.1. Obrazovni profil ispitanikovog supružnika

Supružnici pripadnika ekonomske elite zaposleni su u 86% slučajeva (oko 2% sa pola radnog vremena), dok je domaćica i penzionera oko 5 odsto. Preostalih 9% je nezaposleno bilo da se radi o licima koja aktivno traže posao ili o licima koja uopšte ne žele da rade. Struktura obrazovnih profila i zanimanja supružnika predstavljena je u tabelama 21 i 22. Posmatrajući obrazovni i profesionalni profil bračnog druga uočavamo izvesnu podudarnost, 72% supružnika je na elitnim položajima, dok 71,3% njih poseduje natprosečno obrazovanje. Poređenjem natprosečnog obrazovnog profila uočava se da broj natprosečno obrazovanih pripadnika elite i njihovih supružnika nije potpuno proporcionalan (oko 90% u odnosu na oko 70%).

Tabela 21. Obrazovni profil supružnika pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) – u %

Obrazovni profil supružnika			
Natprosečni profili	Prelazni profil	Prosečni profili	Ukupno
71,3	8,8	19,9	100

Tabela 22. Natprosečni obrazovni profil supružnika – u %

Natprosečni profil supružnika	
Fakultet prirodnih ili tehničkih nauka i vojna akademija	18,4
Ekonomija	21,3
Postdiplomski	11
Pravni fakultet	4,4
Ostali fakulteti društvenih nauka	11,8

2.2.2. Profesionalni profil supružnika i bračna pokretljivost

Ako uporedimo tabele 20 i 23 vidimo da je u oko 30% slučajeva elitnih porodica došlo do bračne pokretljivosti na najviše položaje usled elitnog položaja ispitanika; gotovo polovina supružnika dolazi iz prelaznog sloja, 12,5%, a dobar deo i iz sloja nezaposlenih, oko 9 odsto.

Tabela 23. Profesionalni profil supružnika pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) – u %

Položaj ispitanika	Položaj supružnika							
	Vladaju- ći slojevi	Srednji slojevi	Prela- zni sloj	Manuelni radnici	Osoblje zaštite	Penzio- neri	Doma- ćice	Neza- posleni
Ek. elita	13,2	58,8	12,5	0,7	0,7	2,9	2,2	8,8

2.2.3. Standard života i klasna pripadnost

2.2.3.1. Materijalni položaj i subjektivna slika klasne pripadnosti

Tabela 24. Subjektivno viđenje klasne pripadnosti u Srbiji (2012) – u %

Klasa	Broj ispitanika	%
Viša i viša srednja	85	52,1
Srednja i niža srednja	78	47,8

Tabela 25. Materijalni položaj elite u Srbiji (2012) – u %

Materijalni položaj	Broj ispitanika	%
Viši srednji	10	6,1
Viši	153	93,9
Ukupno	163	100.0

Letimičan pogled na tabelu 25 otkriva gotovo savršenu uniformnost po pitanju materijalnog indeksa kod pripadnika ekonomske elite u Srbiji (oko 94%). Detaljnija analiza pripadnosti nešto nižem materijalnom položaju (viši srednji 6%) čini se praktično neizvodljivom bez dubinskog istraživanja društveno-ekonomske pozicije. Subjektivno viđenje sopstvenog klasnog položaja pokazuje drugačiju srazmeru rasporeda, odnosno uniformni visoki materijalni položaj biva kod polovine ispitanika prepoznat kao pripadnost srednjoj klasi (tabela 24). Analizom i kritičkom refleksijom sledeća dva indikatora standarda života pokušaćemo da detaljnije oslikamo zanimljivo odstupanje između uniformnosti materijalnog položaja i viđenja sopstvenog klasnog položaja.

2.2.3.2. Godišnji odmor

Iako „tip smeštaja na godišnjem odmoru“ (tabela 26) predstavlja jedan od indikatora potrošnje (materijalnog indeksa) naših ispitanika, kategorija „korišćenje godišnjeg odmora prvenstveno je pitanje zdravlja, opuštanja i odmora u novoj sredini bez pritiska svakodnevnih briga“ (Bogdanović, 1987: 71). Ono je, međutim, u postojećim društvenim uslovima uslovljeno, s jedne strane, materijalnim mogućnostima, a s druge, stečenim navikama i formiranim shvatanjima o njegovoj neophodnosti (isto).

Iz svakodnevnih iskustava poznato je da i individualni odnos prema njegovoj neophodnosti i prirodi (frekvenciji odmora, tipu i lokaciji smeštaja, itd) u okviru jedne porodice može biti izuzetno različit. Shodno tome, dobijena slika o odmoru na osnovu podataka iz ovog istraživanja ne može se tumačiti u navedenom širem smislu, već samo kao jedan od indikatora standarda života ekonomske elite u Srbiji.

Međutim, analizi uže slike (indikator potrošnje) ove veoma bitne karakteristike životnog stila jednog društvenog sloja moralo bi se dodati nekoliko napomena, imajući u vidu generacijsku dimenziju našeg istraživanja (poreklo ispitanika, aktuelni položaj, navike potomstva). Naime, imajući u vidu relativno dugo vreme trajanja iz perspektive ljudskog životnog veka (tri generacije), u našem sociografskom kretanju društveno vreme je, čini se, proticalo znatno brže, mereći ga čak i kroz kategorije poput smeštaja na godišnjem odmoru u životima ovih porodica. Imajući u vidu život u okviru jedne države (SFRJ), u kojoj su resurse na Jadranskom moru ili planinskim odmaralištima koristila preduzeća iz svih ili gotovo svih republika, za roditelje ispitanika i ispitanike, tokom odrastanja, nekadašnji „domaći smeštaj“ u ovom trenutku (za iste osobe) predstavljamo kao „odmor u inostranstvu“. Dinamika društvenih zbivanja u poslednjih nekoliko decenija upućuje nas da se zapitamo, da li će potomci naših ispitanika današnju percepciju inostranog lokaliteta odmora posmatrati drugačije, potencijalnom integracijom (ili čak idejom integracije) nekadašnjih republika u jednu širu zajednicu na ovom kontinentu? Da li promena lokaliteta odmora u našim istraživanjima već danas (a i u budućnosti) utiče na razlike između istraživačke procene i subjektivnog osećaja aktera kada je u pitanju ova dimenzija potrošnje, odnosno standarda života. Da li je standard ekonomske elite u Srbiji delimično promenjen jer danas ispitanici, letujući u istom mestu gde su letovali u detinjstvu sa roditeljima, ne letuju više u „domaćem“ nego u „inostranom smeštaju“? Da li vlasnička ujedno znači i epistemološku „promenu“ kada je u pitanju tip smeštaja na odmoru? Na primer, da li letovanje u istom objektu kategorisanom u jednoj generaciji kao „društveno odmaralište“ a u drugoj ili trećoj kao „privatizovani hotel“ zaista „objašnjava“ promenu jednog od indikatora životnog standarda i stila u životnim i porodičnim istorijama ispitanika ili je samo jedan od indikatora privatizacije i sukcesije nekadašnje zajedničke imovine?

Možda se upravo deo odgovora na razlike između materijalnog indeksa i subjektivnog viđenja klasnog položaja, pored mogućeg ličnog nezadovoljstva, krije u slici o izuzetnoj nesrazmeri lokaliteta godišnjeg odmora danas; unutar Srbije se odmara 5% pripadnika ekonomske elite dok njih 20,1%, pored toga, odlazi i na odmor u inostranstvo. Najveći broj ispitanika (74,8%) odmor provodi u inostranstvu.

Tabela 26. Tip smeštaja na odmoru – u %

Hotel	Privatni	Sopstveni	Rodbina, prijatelji	Ostalo	Ukupno
65	26,4	3,1	2,5	3,1	100

2.2.3.3. Najbolji prijatelj

Tumačenje sklapanja prijateljstava i druženja među određenim društvenim grupama pripada, delimično, analizama životnog stila društvenih grupa. Prelazak sa primarnih (srodničkih) na sekundarne (kolege, komšije ili prijatelji sa hobija) odnose u druženju označava, uopšteno gledajući, jednu dimenziju prelaska sa ruralnog na urbani način života. Još specifičniji izbor prijatelja, iz istog društvenog sloja ili profesije, ukazuje, s jedne strane, na „klasnu svest“ (interesno i solidarno udruživanje), dok, s druge, omogućava refleksivno-komparativni orijentir aktera unutar istog društvenog sloja. Ideja o refleksivno-komparativnom orijentiru delimično je razvijena na nalazima koje smo dobili prilikom istraživanja apatije među nezaposlenima, gde je istovremeno uočena i solidarnost i kontrakcija grupe prema unutra; pored profesionalne solidarnosti, detektovano je i okretanje porodici i očuvanje osnovnih antipacijskih potencijala među nezaposlenima (Mitrović(a), 2013). Drugi impuls ovoj ideji daju zvanični medijski izveštaji o usmeravanju potrošnje najbogatijih pojedinaca i porodica širom sveta.

Tek dublje istraživanje odnosa između najboljih prijatelja i indikatora potrošnje, poput odmora ili luksuznih dobara, dalo bi širu i svakako jasniju sliku o konkretnoj društvenoj grupi. Tako, na primer, u vremenima ekonomskih kriza primetno je da pripadnici ekonomske elite više pažnje polažu na porodične i duhovne vrednosti, pa svoju potrošnju iz pravca luksuznih dobara usmeravaju na porodična putovanja u predele netaknute prirode, ili anonimnu kupovinu umetnički vrednih eksponata, kako bi učinili jedinstvenim i oplemenili lične duhovne vrednosti i odnose unutar porodice, s jedne strane, dok, s druge, ne skreću pažnju javnosti na njihovu potrošnju u kriznom vremenu. Slično kao i kod suprotnog društveno-ekonomskog pola (nezaposlenih) čini se da je i u ovoj elitnoj grupi primetna izvesna kontrakcija ka unutra.

Ipak, ta kontrakcija je kvalitativno znatno drugačija. Drugim rečima, alokacija resursa se sa „usmerenosti na spoljašnost“ preusmerava na takozvano „razvijanje unutrašnjih vrednosti“, prelazak sa „pokazivanja“ pred prijateljima na intimno uživanje.³⁰

Dužim praćenjem ovakvih odnosa bilo bi moguće, indirektno, sklopiti izvestan društveni mozaik i dobiti sliku o subjektivnom osećanju ispitanika o

³⁰ Moguće je da u pojedinim slučajevima dolazi i do preklapanja ovih tendencija, o čemu na primer svedoče neke izložbe ili medijski izveštaji sa „egzotičnih“ putovanja pripadnika elite.

Videti, na primer, prodajnu izložbu fotografija Čedomira Jovanovića nastalih tokom njegovog alpinističkog osvajanja planinskog lanca Karakorum u Pakistanu. <http://www.akter.co.rs/30-kultura/42418-izlo-ba-fotografija-edomira-jovanovi-a.html> (pristupljeno 25. 08. 2013).

izlasku iz krize ili čak dubljim promenama u percepciji porodice i porodičnih odnosa.

Posmatrajući luksuzna dobra ispitanika, vidimo da, na primer, luksuzni čamac ili jahtu (preko 2000 evra) poseduje samo 3% ispitanika. Primenjujući merilo luksuza sa čamca na automobil uočavamo nešto realniju sliku o statusnim simbolima naših ispitanika. Luksuzne automobile (preko 2501 evra – preko 40.000 evra) poseduje preko 86% ispitanika.

Ovaj podatak se u svetlu prethodnih pretpostavki može tumačiti barem na dva načina. Prvo, čini se da pripadnici srpske ekonomske elite ipak manje pažnje polažu na unutrašnje vrednosti i negovanje porodičnih uspomena („ostala luksuzna dobra“, na primer umetnine, zastupljena su sa 2,5%), a više na vidljive statusne simbole. Drugo, ovaj podatak delimično upućuje da je, pored statusne distinkcije u odnosu na niže slojeve, moguće i statusno takmičenje i upoređivanje među najboljim prijateljima (uglavnom vrh društvene piramide) i susedima.

Iz priložene tabele 27 uočava se da ispitanikovi najbolji prijatelji gotovo u potpunosti potiču sa vrha društvene piramide (oko 90%), što potvrđuje ustaljenu sliku umreženosti i zatvorenosti ove društvene grupe (Mills, 1956). Pored toga, ovakva slika društvene homogenosti jednog od indikatora životnog stila i standarda ispitanika potvrđuje našu pretpostavku o prepoznavanju klasnih interesa među ispitanicima.

Tabela 27. Položaj najboljeg prijatelja ispitanika – u %

Položaj ispitanika	Položaj najboljeg prijatelja						
	Vladaju- ći slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Student	Nezapo- sleni	Ukupno
Ek. elita	28,8	60,7	4,9	2,4	1,2	1,8	100

3. Budućnost: potomstvo

3.1. Formiranje životnog stila potomaka ekonomske elite

Imajući u vidu činjenicu da oko polovine (48,5%) pripadnika elite nema decu do 15 godina starosti, raspored i usmeravanje slobodnog vremena dece navedenog uzrasta odnosi se na polovnu (51,5%) ispitivanog uzorka.

Tabela 28. Organizovanje slobodnog vremena potomaka ekonomske elite prema različitim aktivnostima – u %

Aktivnost	DA	NE
Strani jezik	37,4	14,1
Sport – redovni treninzi	35	16,6
Umetnost	11	40,5
Računarstvo	5,5	46
Tehnička znanja	1,8	49,7

Usmeravanje slobodnog vremena maloletne dece prvenstveno je pitanje njihovog vaspitavanja i sticanja izvesnih navika koje mogu biti od vitalnog značaja za određeni stil života i dalje profesionalno i društveno profilisanje. Pored toga, roditeljsko usmeravanje predstavlja često i spoj ambicija roditelja, materijalnih mogućnosti i talenata i želja same dece.

Pogled na tabelu 28 nedvosmisleno ukazuje da ekonomska elita (oba supružnika), čiji je obrazovni profil uglavnom tehničkog ili prirodnog obrazovanja (tabela 19 i 22), usmerava svoju decu najmanje u tom pravcu (1,8%, odnosno 5,5%). Pored toga, takođe se uočava da gotovo 75% roditelja usmerava decu u pravcu redovnih sportskih treninga i učenja stranih jezika, što mogu biti vezane aktivnosti jer se vrhunске pripreme, takmičenja i dalja usavršavanja odvijaju veoma često u inostranstvu. Imajući u vidu državnu politiku nagrađivanja vrhunskih sportista (na primer rešavanjem stambenog pitanja) i obezbeđivanja nacionalnih penzija za osvajače svetskih i olimpijskih medalja, potom i ulaganje i upravljanje ekonomske i političke elite u različitim sportskim savezima (*umrežavanje*), s jedne strane, i mogućnost olakšanog pristupa inostranim univerzitetima preko sportskih stipendija, s druge, ovakvo usmeravanje aktivnosti dece čini sasvim racionalnim izborom. Ovakav vid akcije ima i svoje drugo lice, a to je slika o korisnosti ili značaju (tehničkih ili ekonomskih) obrazovnih profila u sticanju društvene i ekonomske moći. Sasvim je jasno da proces marginalizacije osnovnog, a pogotovo visokog obrazovanja potpomaže navedeno umrežavanje politike, kapitala i sporta.

U odnosu na ubeđenje iz prošlosti, a delimično i iz iskustva sa starijim potomcima³¹ koji su okončali studije, pripadnici ekonomske elite danas kroz akcije finansiranja obrazovanja mlađe dece grade sliku njihovog uspeha u budućnosti motivisani sticanjem ekonomske samostalnosti kroz sport ili neki

³¹ Oko 86% starijih potomaka u jednoj trećini uzorka elite trenutno pripada srednjim slojevima. Ovaj podatak može navesti naše ispitanike da školovanje nije doprinelo direktnom samoobnavljanju elitnih položaja. Dakle, njihova najstarija deca će, ukoliko se nastavi trend samoobnavljanja elite, morati da pređu isti put kao njihovi roditelji, od stručnjačkog (srednjeg) do elitnog položaja. Zbog toga je moguće da se kao refleksija javlja usmeravanje aktivnosti mladih potomaka na zabavljačka i sportska zanimanja.

drugi vid aktivnosti koji ne zahteva stručno tehničko, računarsko-matematičko, pa čak, kako pokazuju navedena pedagoška istraživanja, ni solidno znanje maternjeg jezika.

Svi ovi nalazi omogućavaju da naslutimo da za dobar deo grupe poslovnih ljudi, koja bi trebalo, ne samo ekonomski nego i epistemološki, da bude „izuzetna“ i pokretač društvenog razvoja, obrazovanje ima tek sekundarni značaj. Ipak, čini se da takav stav nije preovladavao konstantno tokom njihovog života. Ono što oni svesno ili nesvesno rade kroz usmeravanje aktivnosti svog potomstva šalje poruku da smisao obrazovanja nije više sticanje potrebnih znanja i stručnosti, niti zadovoljavanje nekog unutrašnjeg dobra ili ličnih vrednosti, nego puka fasada kojom se stvara neprozirnost današnjih meritokratskih principa i razvija takozvani „diskrecioni princip nagrađivanja“; društveni zahtev se zamenjuje regrutovanjem, pa samim tim i formiranjem strukture novih pripadnika elite sa aktuelno vladajućih položaja. Novi pripadnici elite moraju da se prilagode, u svakom smislu, zahtevu onih iznad njih, a ne objektivnoj potrebi i zahtevu društva.

Iako je, uopšteno gledano, usmeravanje slobodnog vremena dece na sport, učenje stranog jezika ili umetnost, pored imunizacije i zdravstvene zaštite mladih, jedna od vrhunskih društvenih vrednosti, to ipak ne znači da te aktivnosti mogu zameniti znanja i veštine koje im pruža opšti obrazovni sistem. Naprotiv, dodatne aktivnosti se i nazivaju tako jer razvijaju neke dodatne talente dece a ne služe zameni osnovnih aktivnosti. Pored toga, ukoliko je to usmeravanje samo jednosmerno, odnosno ako je dete prinuđeno da suzbija tehničke ili računarske veštine, čestim i napornim treninzima, zbog roditeljske ambicije da njihovo mlado dete postane vrhunski sportista, onda ne samo da trpi opšta kultura i obrazovni sistem jednog društva, nego se, što je možda još bolnije, ozbiljno narušavaju odnosi roditelja i njihove mlade dece.

Epistemološka i na koncu funkcionalna razlika između „osnovnog“ obrazovanja, „opšte“ kulture i „slobodnih“ aktivnosti upravo leži u obaveznosti i opštosti jednih i slobodi izbora i „izuzetnosti“ drugih aktivnosti. Kao što kolači iz delimično istinite, ali deskriptivno zgodne, anegdote sa Marijom Antoinetom nisu mogli zameniti hleb, tako i dodatne i slobodne aktivnosti ne mogu zameniti opšte i osnovne. Samo „doslovno čitanje“ i razumevanje ovih praksi može obezbediti društveni napredak i solidarnost između različitih društvenih slojeva i suzbiti iskušenje tiranije iz odnosa roditelja i njihove mlade dece.

Može li opasan manevar imati evolucijsko-egzistencijalni značaj: mozgati ili misliti?

Pošto smo ovaj deo studije započeli zabrinutošću nad realnim i mogućim „opasnim manevrom“ red je da pred rezimiranje rezultata čitaoca upoznamo sa opštim i značajnim podacima koji idu u prilog odbrane (vrednovanja) svega onog što prilikom tog manevra može biti izgubljeno. Stoga, prilagođeno društvenim uslovima na ovim prostorima, parafraziramo Milsovo (1956) retoričko pitanje „šta obrazovanje znači dečku koji obećava“,³² želeći da njegovu ondašnju kritiku gubljenja vere u meritokratski princip društvenog napredovanja na osnovu stručnosti radikalizujemo u prilog prethodno iznesene društvene zabrinutosti.

Ljudski mozak kao organ, jezik, logika i matematika kao sistemi višeg reda svesnosti međusobno se nadograđuju i razvijaju pružajući nam moć neslučenih razmera (Edelman, 2006). Ne ulazeći u dublje analize njihove povezanosti ovde ćemo ukratko dati nekoliko osnovnih podataka u prilog borbe za vrednovanje škole, znanja, kulture i na tim parametrima zasnovanog uspeha.

Koliki je društveni i naučni značaj jednog jezika, a kakva je tek imaginacijska moć mozga za početak pokazaće jednostavan primer razlikovanja misli i mozga, uz upotrebu jezika. Na primer, dok „misli“ mogu biti definisane i kao glagol („misli o ponašanju“), mozak to sigurno ne može. Ipak, srpski jezik je kroz svoju (socio-kulturnu) fleksibilnost pronašao, doduše ne uvek pogodan, žargonski izuzetak poput onog „mozgati“. Dakle, mogli bi zaključiti da je potpuno pogrešno svođenje mozga na misao i obrnuto, kao što je i potpuno pogrešno izjednačavanje dopunskih u odnosu na osnovne veštine življenja u okviru kulture i naše okoline.

Opisano postepeno i progresivno opadanje vrednovanja (od medija, preko raznih društvenih nagrada, mode, dominantnog životnog stila, itd) suštine obrazovanja nema samo svoju kulturološku i sociološku podlogu zabrinutosti, nego rađa i opštu zabrinutost u evolucijsko-egzistencijalnom smislu. Naime, evolucija predstavlja očigledan primer zašto je razvijanje inteligencije, morala, najopštije rečeno moždanih i kulturnih kapaciteta, za čoveka značajno

³² Milsovo pitanje – konstatacija je u navedenom delu doslovno glasilo „šta obrazovanje znači pametnjakoviću, odnosno snalažljivom dečku“. No, imajući u vidu ovdašnji žargon i domaći film Miloša Radivojevića i Nebojše Pajkića „Dečko koji obećava“ (1981), opredelili smo se za takvu varijaciju. Pošto se prvi, žargonski, razlog te varijacije spominje u tekstu koji sledi, red je da objasnimo odakle nam drugi motiv. Navedeni film, između ostalog, problematizuje i tenzije koje smo ovde pokrenuli; roditelji (rukovodioci) vs. njihova deca, odnos prema društvu i društva prema njima, i čitav niz veoma lepo opisanih veza koje tkaju onaj diskreciono diskriminatorski princip regrutacije i potencijal autoritarnosti ili izazove tiranije u konačnom sledu na relaciji neodgovorne elite i besperspektivnih marginalnih slojeva.

u smislu preživljavanja. Drugim rečima, posmatrajući razvoj čoveka dobijamo odgovor zašto je kroz kulturni i društveni sistem obrazovanje ustrojeno ne samo kao obaveza (osnovno obrazovanje) nego i kao pogodnost (stručno obrazovanje) u društvenom napredovanju i životu uopšte.

Mozak kao organ odgovoran za mišljenje i elaboriranje znanja, nije nužno kreiran za znanje nego za opstanak. Tokom evolucije, koja nije ni inteligentna ni moralna, nego moćna i oportunistička, mozak se razvija kao naš vrhunski i spasonosni organ odgovoran za preživljavanje. Pored toga, činjenica koja ne sme biti zaboravljena je da je mozak povezan sa telom, a telo je integrisano u okolinu i kulturu.

Takva interakcija u stvari definiše našu ekonišu koja predstavlja najbliži model u kome se dešavala i dešava ljudska i evolucija mozga. Darvinovo objašnjenje karakteristika neke vrste zasniva se na selekciji različitih individua iz populacije. Na osnovu ideje o prirodnoj selekciji, takmičenje između kao i u okviru vrsta dovodi do opstanka i reprodukcije, u proseku, najprilagođenijih jedinki. Krajnji rezultat je preživljavanje njihovih u odnosu na gene drugih. Prirodna selekcija u tom smislu predstavlja diferencijalnu reprodukciju. Prema tome, varijacije u populaciji predstavljaju supstrat za selekciju i mogući opstanak. Sve ovo se dešava kroz evoluciju milionima godina (Edelman, 2006: 26).

Ono što je interesantno za našu studiju u smislu vremenskog okvira neke promene i njenih efekata (tabela 1, iz Uvoda), tiče se pitanja da li opisani selektivni nivo može da važi u toku životnog veka? Da li promene na ljudskom mozgu, prirodne ili ne, imaju moć koju pruža evolutivna selekcija?

Dosadašnja znanja nam govore da je selektivni nivo u toku jednog životnog veka moguć, a najbolji primer je imuni sistem kičmenjaka (Edelman, 2006: 26). Pošto smo svesni takve mogućnosti postaje jasno da je imuni sistem moguće upoređivati sa evolucijom. Znanja koja dobijemo na taj način mogu nam pomoći da donesemo zaključak na osnovu kog sistema funkcioniše naš mozak i da li veštački izazvane promene (u „kratkim roku“, poput zapostavljanja maternjeg jezika i kulture) na mozgu mogu biti analogne evolucijskim varijacijama koje u daljem sledu pogoršavaju šansu opstanka jednih u odnosu na druge individue, kako u postojećim eko i kulturnim nišama tako i generacijski.

Naime, Edelman (2006: 27) navodi nekoliko zaključaka iz poređenja primera imunog sistema i evolucije. Mora postojati generator diverziteta, zatim mora postojati izazov okoline koji suprotstavlja vrstu sa takmičenjem (evolucija) ili telo sa stranim molekulama (imunitet). Konačno, mora postojati diferencijalno pojačavanje ili reprodukcija onih varijanti koje su pogodnije (u evoluciji) ili koje su pogodne (u vezivanju antigena). Edelman podvlači da

nije moguće pronaći dva slučaja u kojima se ova tri procesa manifestuju po potpuno istovetnim mehanizmima.

Prema ovom autoru, mozak, kao i imuni sistem, u **toku jednog životnog veka** funkcioniše kao selekcionni sistem. Ukratko, mozak poseduje generator diverziteta, suočava se sa signalima iz nepoznatog sveta kroz čitav splet svojih neuralnih grupa, i obezbeđuje različita pojačavanja veza u tim grupama neurona koje su inače prilagodljive. Stoga, Edelman zaključuje da je mozak izuzetan primer selekcionnog sistema, iako podvlači da je svaki mozak poseban u svojoj anatomskej strukturi i dinamici, u tom smislu da se čak i mozak u slučaju blizanaca razlikuje. Konačno, promena u moždanim vezama gotovo bez izuzetka vodi do asocijacije, **koja je ključna u procesu pamćenja i učenja**. Ovo asocijativno svojstvo dešava se usled preklapanja različitih izmenjenih veza koje vode do sličnih „odgovora“. Međutim, ako se ulazni signal promeni, postojeće preklapanje može takođe dovesti do asocijacije sa različitim vezama pružajući različite odgovore (Edelman, 2006: 32–34).

Dakle, sposobnost razvijanja pamćenja pomogla bi razvoju ili poboljšanju koncipiranja prošlosti. Odatle sledi da bi, usled kvalitetnije refleksije iskustva, mogla bila poboljšana i moć pravljenja scenarija za budućnost. Ovo je svakako jedan od legitimnih ciljeva u kome konvergiraju globalna bioetika (posebno neuroetika) i sociologija katastrofa. Istorija i svakodnevna iskustva nas ipak uče da poboljšanje moći za pravljenje scenarija za budućnost ne mora nužno voditi do planiranja kvalitativne dimenzije budućnosti za apsolutno sve pripadnike društva, ljudske vrste i biosfere. Međutim, slabljenje takve moći sigurno bi moglo voditi u rizik opstanka u budućnosti. Drugim rečima, postavlja se pitanje koliko je daleka i za koga planirana budućnost imajući u vidu mogućnosti razvoja, odnosno zapostavljanja anticipacijskih potencijala?

Zaključna razmatranja

Imajući u vidu analitičko-teorijski okvir ovog istraživanja, možemo konstatovati da je: utvrđen značajan pomak u društvenom a posebno u stepenu obrazovanja ekonomske elite u odnosu na njihove roditelje. Oko 60 odsto ispitanika vodi poreklo od očeva sa najviših društvenih pozicija. Iz preseka ovih nalaza proizlazi da su roditelji, kao i sami ispitanici tokom odrastanja verovali i koristili školski kanal kao osnovni kanal društvenog napredovanja ka elitnim položajima. Posmatrajući stepen i profil obrazovanja uočavamo da današnja ekonomska elita u znatnoj meri odstupa od svojih predaka. Na primer, natprosečni profil obrazovanja danas zauzima 90% uzorka, dok je u slučaju njihovih roditelja on bio zastupljen sa oko 45% kod očeva i oko 20% kod majki.

Analizirajući porodičnu sliku ekonomske elite, kao i u slučaju njihovih roditelja, dolazimo do zaključka o visokom učešću sklopljenih brakova između supružnika na vladajućim pozicijama. Ipak, kod njihovih roditelja značajno je učešće majki – domaćica (jedna trećina) koje u 80% slučajeva sklapanjem braka napreduju na društvenoj skali. Naše istraživanje pokazuje da je učešće domaćice kao supruge današnje ekonomske elite svedeno na jednu osobu iz uzorka (oko 2%).

Pored toga, istorijski posmatrano (ne samo u odnosu na roditelje), sasvim je jasno da je profesionalna struktura srpske ekonomske elite znatno uznapredovala (Lazić, 2011: 117–118). U tom svetlu, ali i u svetlu društvenog zatvaranja ove grupe potrebno je istaći da u današnjem sastavu nema onih koji polaze sa pozicije poljoprivrednika, a gotovo da je slično i sa zanimanjem manuelnih radnika. Od 90% natprosečno obrazovanih pripadnika elite, čak njih 80% prelazi relativno kratak put od stručnjačkih do elitnih pozicija. Sve u svemu, logičnim i u skladu sa početnim ciljem studije, postavlja se pitanje da li, u odnosu na izraženi obrazovni (profesionalni) i društveni napredak elite u istorijskom smislu i u odnosu na svoje pretke, isto treba očekivati i od njihovih potomaka?

Analiza usmeravanja aktivnosti maloletne dece ispitanika na elitnim položajima, međutim, upućuje na zaključke druge prirode. Pripadnici ekonomske elite u Srbiji mahom usmeravaju aktivnost svoje dece na sport i učenje stranog jezika, što, u kombinaciji sa navedenim (pedagoškim) istraživanjima o zapostavljanju maternjeg jezika u obaveznom sistemu obrazovanja, dovodi u pitanje dosadašnji način samoobnavljanja ekonomske elite. Poređenjem strukture obrazovnih profila ispitanika i aktivnosti njihove dece uočena je izuzetna disproporcionalnost. Naime, u obrazovnom profilu ispitanika dominiraju tehničke, odnosno prirodne nauke i ekonomija. Suprotno tome, usmeravanje njihove dece na tehnička znanja i veštine ne zauzima čak ni 2% među ponuđenim aktivnostima (umetnost, strani jezici, sport, računarstvo). Pored toga, zabrinjavajuće je da i računarske veštine nisu zavredile veliku pažnju roditelja i dece (oko 5%). Jedan od razloga možemo potražiti u zdravorazumskoj logici da će dete vremenom u sudaru sa novom tehnologijom samo po sebi steći potrebna znanja za njeno korišćenje. Ovim pristupom ne samo da se ograničavaju talenti i potencijali novih generacija nego se one od najranijeg detinjstva oslobađaju svih etičkih normi i pravila u korišćenju tehnologija veoma moćnih kapaciteta, kako za inovaciju tako i za zloupotrebu.

Poređenje stručnih profila elite i usmeravanja aktivnosti njihove dece nameće i pitanje, da li su ti ispitanici zadovoljni svojim položajem, jer svoje potomke usmeravaju na druge vrste aktivnosti i interesovanja? Naši rezultati, između ostalih, preispituju i stanovište da je u našoj ekonomskoj eliti očuvan značaj vokacije. Naime, nakon ovako izloženih rezultata postavlja se pitanje da li se kod elite nastavlja trend uočen i kod obeshrabljene zajednice

nezaposlenih? Odnosno, da li je i ovde reč o gubitku značaja vokacije, jer na osnovu usmeravanja njihove dece pretpostavljamo da je osnovni motiv zarada a tek potom obnavljanje zanimanja. Iz analize kontinuiteta obrazovanja i društvenog položaja ekonomske elite u Srbiji možemo protumačiti i njihovu sliku o važnosti znanja za društvenu nagradu. Ta slika je najjasnije predstavljena kroz navedene razlike o odnosu prema znanju iz njihovog detinjstva i mladosti, obrazovanosti njihovih roditelja i usmeravanja njihove dece. Daljim tumačenjem ovog odnosa moguće je zaključiti da se društveni zahtev, viđen očima elite u srpskom društvu, dramatično promenio tokom života ispitivane generacije; od verovanja i uzdanja do nepoverenja i neuzdanja u školski kanal kao primarni vid stizanja ili obezbeđivanja elitnih pozicija. Ovakvo tumačenje pred nas postavlja nekoliko društvenih zabrinutosti i pitanja. Da li se uz sliku o ovoj promeni društvenog zahteva zaista promenila potreba društva? Odnosno, da li Srbiji danas ili na duže staze ne trebaju stručnjaci? Ko su stručni ljudi koji odlaze iz zemlje i iz kakvih porodica oni potiču?

Potvrda ovih zabrinutosti pronalazi se u podacima koji pokazuju da najviši društveni slojevi kroz strukturu slobodnih aktivnosti i opšte zapostavljanje osnovnog obrazovanja nameću zahtev koji nije realan za većinu stanovništva; jer su za redovne treninge i dodatne časove stranog jezika potrebna znatna novčana sredstva. Iz ovog proizlazi da možda ostaje otvoren kanal obrazovanja za decu koja potiču iz prelaznih i nižih društvenih slojeva. Sledstveno tome, ona deca koja iskoriste otvorenost obrazovnog kanala biće suočena sa novim vidom umrežavanja između elite, sporta i zabave te bi, usled takvih prepreka, svoju društvenu i ekonomsku samostalnost mogli potražiti u inostranstvu.

Još jedna od latentnih zabrinutosti leži u činjenici da nije jasno šta će se desiti sa decom iz najviših slojeva koja se opredele, na primer, za sportske profesije, ali ne uspeju da zadovolje vrhunske sportske rezultate? Kao logično rešenje nameće se preuzimanje na primer porodičnih poslova, elitnih. Ipak, razočaranje „sportskim neuspехom“ te dece i njihovih roditelja moglo bi proizvesti neku vrstu „nezadovoljnih tirana“ koji su se formirali, između ostalog, i potencijalnim dugogodišnjim nametnutim odnosom između roditelja i dece, tihom prinudom dece na sport. Nova briga koja proizlazi iz tog podatka je da nema velike razlike između „zadovoljnog“ i „nezadovoljnog tiranina“ u budućim društvenim odnosima na relaciji autoritarna elita – najniži i besperspektivni društveni slojevi.

Konačno, poređenjem ovih nalaza sa navedenim ranijim istraživanjima ekonomske elite govore da u stanju stabilizacije društvene strukture u Srbiji, umesto da školski kanal i lična zalaganja postanu osnovni kanali društvenog napredovanja, dolazi do neke vrste socio-kulturne improvizacije kroz potencijalno usmeravanje potomstva na umrežavanje sa političkom, zabavljačkom i sportskom elitom ili odlaskom u inostranstvo.

NESAMOSTALNE GRUPE I IDEALAN OPSTANAK

Dosad smo ispitali pojavu bezvoljnosti i moralnosti među najniže i najviše rangiranim društvenim slojevima u Srbiji. Ukratko, ispitali smo dno i vrh društvene piramide po pitanju društvene akcije usmerene u pravcu poboljšanja ličnih ali i uslova života unutar šire društvene zajednice. Pokazalo se da je jedna od posledica apatije i očaja sužavanje slobode aktera da deluje u pravcu ostvarenja sopstvenog dobra.

Čini se da je među marginalnim slojevima uglavnom društveno-ekonomski činilac odgovoran za ovo svesno sužavanje društvene akcije. Međutim, na vrhu društvene piramide društveno-ekonomski položaj ne bi trebalo da predstavlja smetnju akcijama usmerenim na samoobnavljanje ili čak poboljšanje života ne samo u okviru tog sloja nego, imajući u vidu pogonsku funkciju ekonomske elite, i unapređenje društvenog života na nacionalnom nivou.

Dakle, pošto su u prethodnim delovima ove knjige opisane akcije produkt svesnog ljudskog delovanja postavlja se pitanje, da li postojanje čak i izuzetno jake volje i na prvi pogled izuzetne samostalnosti u određenim akcijama predstavlja garanciju slobode aktera da deluje u sopstvenom interesu na duže staze i u širem opsegu. Ovo bi impliciralo da (dobro)voljni pristanak na sužavanje lične slobode u donošenju odluka o osnovnim pitanjima života i opstanka pojedinca na širem društvenom planu dovodi u pitanje osnovne moralne pretpostavke i ugrožava opstanak takvog društva u vremenu koje je pred nama.

Dakle, pravilo po kome debate o takozvanom „moralnom poboljšanju“, bilo da je dobrovoljno ili nametnuto (sudske odluke koje propisuju upotrebu biohemijskog sredstva koje sprečavaju nemoralne akcije), dovode u vezu sužavanje lične slobode sa moralno „poboljšanim“ akcijama može biti potpuno pogrešno. Čak i više od ovoga, pokazaćemo da upravo akcije koje uz redukovanu slobodu vode osnovnom samoobnavljanju pojedinaca mogu dovesti do potpuno suprotnih efekata.

Shvatanje onoga što je zaista univerzalno dobro (iz ugla *Etičkog zahteva*) i delovanje u pravcu ostvarivanja takvih ciljeva nije samo individualni akt, već predstavlja osnov za uspostavljanje šire društvene regulacije na principima pravde. Najjednostavniji primer je takozvana „premorálna refleksivnost“ (Løgstrup, 1956/1997), zasnovana na samoodržanju (osnovni instinkt opstanka kombinovan sa iskustvom ranjivosti i konačnosti) koje biva reflektovano u pravcu brige ili održanja života drugih čiji se „život nalazi u našim rukama“. Upravo ovakav jednostavan i opšte razumljiv princip čini osnovu društvenosti. Drugim rečima, takav izraz prethodi izuzetno složenom spletu

društvenih odnosa na relaciji između solidarnosti, borbe za bolje društvene pozicije i samoodržanja i samoobnavljanja kako pojedinačnog i društvenog tako i prirodnog. Većina društava i kultura, ako ne i sva poznata, zasnovana su na izvesnoj solidarnosti koja i takmičarske odnose uređuje po pravilima proizašlim iz onog prvog premoralnog refleksa.

S tim u vezi poznamo različite oblike društvenog napredovanja, kao i društva koja su koristila različite oblike organizovanja sa manje ili više solidarnim principima. Današnja moderna društva teže da altruizam umesto solidarnosti bude uključen u manjoj ili većoj meri, u jednom ili drugom organizacijskom obliku u sve njihove podsisteme koji će biti regulisani moralom i zakonom. U okviru šireg sistema kulture jedan od takvih podsistema je i sistem zdravstvene i socijalne zaštite, koji u ovom delu sveta, u širem smislu, garantuje besplatnu osnovnu medicinsku i društvenu zaštitu. Istorija medicine i (bio)etike pokazuje da solidarnost sve manje čini osnovu te ideje lečenja i zaštite. Takav vid brige je svoj vrhunac, u nešto sakralnijem obliku, doživeo u srednjem veku, dok se društveni život odigravao u okviru zajednice.³³ Čini se da procesi sekularizacije, diferencijacije, odnosno profesionalizacije društva jačajući, sa jedne strane, metode i instrumente lečenja i zaštite (kako u medicini tako i u pravu), progresivno zaboravljaju na brigu koja je jedan od značajnijih elemenata altruizma, ali i solidarnosti. Takvo progresivno i sistemsko slabljenje brige javlja se i na nivou svakodnevnog života i postaje deo načina života određenih društvenih slojeva. Videli smo da nedostatak brige za bližnje kod marginalnih grupa dolazi sa uništavanjem strukture njihove svakodnevnice. Na drugom kraju društvene ose, kod ekonomske elite, briga za formiranje radnih preferencija u pogledu stručnog obrazovanja mlade dece takođe beleži izvesnu promenu i ugrožava kvalitet, pa i opstanak te grupe na duže staze. Usled slabljenja kvalitativnih svojstava i regrutacionih meritokratskih principa elite možemo očekivati i izvesno slabljenje društva.

Ali pre nego što se stigne do vaspitavanja, obrazovanja i profilisanja slobodnog vremena i profesionalne orijentacije dece, potrebno je ispitati prakse roditelja koji su suočeni sa početnom preprekom u tom procesu – otežano dobijanje, odnosno rađanje dece.

Imajući u vidu sisteme i pojedince uključene u proces ostvarivanja ciljeva koji vode roditeljstvu, postojanje volje za dobijanjem potomstva, uz fiziološke redukcije i prateće zdravstvene rizike, mentalne i finansijske napore, trebalo bi da se očitava u izvesnoj roditeljskoj i šire društvenoj solidarnosti. Shodno tome, postojanje volje i empatije čini se da za nužan uslov

³³ Više o takvim primerima sekularizacije videti u: Tham S. Joseph L. C. 2007. *The Secularization of Bioethics: A Critical History*; https://www.academia.edu/8008282/The_Secularization_of_Bioethics_A_Critical_History (pristupljeno 15. 01. 2015).

pretpostavlja postojanje lične slobode. Ako je to zaista tako to znači da društvo u kome se odvijaju navedeni procesi ne samo da funkcioniše dobro nego i da ima određenu šansu da u budućnosti poveća broj i poboljša način života svojih članova, putem zdravstvene zaštite, imunizacije, poboljšanja školskog sistema i težnji ka stvaranju što raznovrsnijeg i bogatijeg kulturnog, obrazovnog i tehnološkog života u svojim okvirima.

U ovom delu knjige kao kontrolna pojava (jaka volja prilikom rešavanja „životnih nedaća”, za razliku od apatije, rezignacije, visoke nemoralnosti i sl.) javlja se reproduktivna neplodnost i težnja da se ona prevaziđe i to u sloju koji je, po pretpostavci, natprosečno obrazovan, ekonomski samostalan, i u najvitalnijem životnom dobu – sloj stručnjaka. Dok je kod najnižih slojeva način života karakterisalo redukovanje aktuelnih životnih prilika i odricanje od dugoročnih aspiracija, poput obrazovanja ili stvaranja i proširenja porodice, kod elitnih slojeva je ne samo autoreprodukcija nego i izgled budućeg društva doveden u pitanje mogućom transformacijom dugotrajnih aspiracija. Imajući u vidu neodustajanje od proširenja porodice, došlo je do potencijalnog zaokreta u formiranju životnog stila i profesionalnog profila naslednika. Takvo profilisanje dovodi do tenzije između ličnih motiva i društvenih zahteva. Stručnjaci koji su, kako se pokazalo, činili najveći deo ekonomske elite, prelazeći do tih položaja najkraći put, suočeni sa teškoćom proširenja porodice, iskazuju izuzetno jaku volju i odriču se značajnih ekonomskih sredstava kako bi ispunili takve dugoročne aspiracije. Imajući u vidu iznesene činjenice postavlja se nekoliko pitanja. Da li je najniže rangiranim slojevima pružena šansa da u slučaju očuvane volje u sudaru sa sličnim problemom proširenja porodice to ostvare? Da li se način odlučivanja za proširenje porodice u uslovima otežanog dobijanja potomstva može preneti i u budućem balansiraju između stvarnih društvenih zahteva i roditeljskog usmeravanja dece na specifične profesije? Ako pretpostavimo da se u ovim osnovnim aspiracijama poput proširenja porodice prihvataju različite društvene nepravilnosti, kao što je prihvatanje neistina ili odustajanje od prava na informaciju radi ostvarivanja cilja itd, onda je sasvim izvesno da će kulturno formiran idealni izgled budućeg potomstva prolongirati izvestan tip kulturnog saučesništva aktera i određenih sistema. Takvo saučesništvo ne može rezultirati prihvatljivim opstankom društva na duže staze, jer će vremenom dovesti u pitanje i osnovne principe društvene regulacije zasnovane na spomenutom i sasvim jednostavnom premoralnom refleksu.

Da bi objasnili na koji način se odvija ova društvena „razmena“ između najcenjenijih vrednosti poput zdravlja, slobode i života, posmatrajmo na koji način se stručnjaci različitih profila suočavaju sa svojim kolegama (stručnjacima u medicini) i „njihovim pravilima igre“ u jednom od podsistema ovog društva.

Put u „dobar život“

Zdravstveni sistem u Srbiji neplodnost prepoznaje kao bolest. Pored medicinskih tretmana lečenja i prevencije mogućih uzroka neplodnosti (npr. seksualno prenosive infekcije), ustanovljena je medicinska, pravna i društvena mogućnost potpomognute vantelesne oplodnje (Assisted Reproductive Technology – ART) za parove kod kojih je detektovan ovaj medicinski problem ili za žene koje se odluče za samostalno rađanje i odgajanje deteta (Službeni glasnik RS, 72/2009). Pored zakonskih akata, postoje i pravila koje propisuje Republički fond za zdravstveno osiguranje. Jedan od takvih propisa je mogućnost besplatne, odnosno subvencionisane asistiranane vantelesne oplodnje za osobe koje su u stanju da zadovolje određene propisane uslove. Na primer, ti uslovi se odnose na žene starosti ispod četrdeset godina, osobe bez polno prenosivih bolesti, žene sa normalnim telesnim indeksom – ispod 30, žene sa sačuvanom funkcijom jajnika, žene koje nikad nisu rađale ili nisu donele na svet živo novorođenče, muškarci kod kojih se javljaju svi tipovi subfertiliteta sa živim ili morfološki normalnim spermatozoidima u ejakulatu, itd (RFZO). Nakon dve neuspele bio-medicinske intervencije, neki od gradova u Srbiji promovišu takođe besplatnu takozvanu „treću šansu“ za vantelesnu oplodnju. Tokom 2012. godine, Beograd je obezbedio 131 besplatnu treću šansu a grad Pančevo devet besplatnih trećih pokušaja vantelesne oplodnje. Svih 140 intervencija bile su izvedene u državnim klinikama (Uprava za biomedicinu, 2014).

Opisani društveni uslovi promovišu sliku altruističkog, odnosno brižnog društva koje obezbeđuje podjednake šanse ne samo u osnovnoj zdravstvenoj zaštiti, nego i u slučaju specifičnih medicinskih i društvenih potreba. Istraživanje roditeljstva podvlači značaj društvene uloge roditelja u ispunjavanju slike suverenog i dobrog života (Miller, 2005; 2011). Međutim, slika dobrog i suverenog života u sebi sadrži epistemološku zamku. Ono što zaista predstavlja „dobro“ i „loše“ je pre zasnovano na dominantnoj kulturnoj predstavi o „dobrom životu“, nego na našem unutrašnjem moralnom kompasu. Mali koraci koji se mogu učiniti u pravcu utilitarizovanja sopstvenog moralnog kompasu u cilju moralnog rezonovanja u stvari postaju način kojim se zaista gradi pozitivna slika dobrog života (Løgstrup, 1956).

Od ovog trenutka našu pažnju ćemo usmeriti na proučavanje prirode veza između postupaka roditelja suočenih sa teškoćama dobijanja potomstva. Karakteristično za ove postupke je činjenica da se do roditeljstva, koje je jednim delom i kulturni konstrukt,³⁴ dolazi kroz nove biomedicinske prakse. U tom smislu, fenomenologija akcije aktera može biti viđena kao odnos njihovih

³⁴ Miller, 2011, p. 172; 2005, p. 151.

uloga i motiva (biti roditelj) prema njihovoj prošlosti (teškoće prirodnog začeća) i potencijalnim „dobrim životom“ u budućnosti.³⁵ Iako je „dobar život“ veoma teško definisati, određeni društveni i kulturni uslovi čine da osobe koje se nalaze u sličnoj situaciji imaju istu ideju o slici dobrog i samostalnog (suverenog) života. Uz to uloge, motivi kao specifični izrazi neke volje, i čitav niz identiteta čine izvestan splet povezanih akcija (neretko vođenih suprotstavljenim vrednostima) na putu onoga što zovemo kulturni ideal dobrog i samostalnog života (tabela 29).

U tom smislu, stremljenje roditeljstvu može predstavljati ne samo prihvatanje redukovanja ličnih sloboda zbog ostvarivanja tog cilja nego često utiče i na smanjeno vrednovanje roditeljstva drugih pojedinaca. Kao rezultat ovog odnosa javlja se tiha i postepena prilagodljivost na autoritarnu pre nego na liberalnu eugeniku, odnosno samo najjači odnosno izabrani život treba da preživi. Čini se da akteri u ovoj drami roditeljstva redefinišu osnovne pretpostavke društvenog života, poput poverenja, solidarnosti i altruizma, koji igraju veoma značajnu ulogu u postupku vantelesne oplodnje.

Pošto se predmet rada odnosi na stvaranje novog života i to na njegove osnove (polne ćelije, embrione, naslednost i bio-tehnologiju potpomognute oplodnje), potrebno je naglasiti da se ovde nećemo baviti pitanjem da li embrion ili polne ćelije zaslužuju moralni status ili spadaju u domen moralnih vrednosti (Steinbock, 2007).

Naš rad, između ostalog, pokušava da istraži granice između nametnutog, s jedne strane, i iznutra stvorenog izraza suverenog života, s druge. Cilj nam je da pokažemo šta akteri u konkretnoj situaciji intimno smatraju dobrim i lošim kada je reč o začeću i ideji altruizma i solidarnosti. Pretpostavka je da akteri podržavaju kulturu davanja, odnosno solidarnosti kada je potrebno da ostvare sopstveni dobar život, dok njihov altruizam postaje upitan kada je reč o ostvarivanju dobrog života drugih roditelja u istoj situaciji. Dobrim delom zbog postojanja slike o nevidljivoj ruci državnog altruizma koja tu brigu preuzima na sebe (tabela 29).

Dakle, drama koja se ovde dešava odnosi se na altruističku tenziju ili krizu. Ova kriza nastaje između bio-tehnologije koja nudi dobar život, s jedne strane, i mogućnosti izbora da se ličnom akcijom realizuje kako sopstveni tako i dobar život drugih parova u sličnoj situaciji. Polazeći od uloga, motiva i različitih identitetskih crta ličnosti, preko mogućih i realnih nametnutih izbora, do stvaranja dobrog života – instrumentalni nivo – ispitivaće se doslednost brige, odnosno altruizma. Shodno tome, donešene lične odluke i prihvaćene uloge trebalo bi da važe i u akcijama pomaganja koje su usmerene prema drugim osobama u sličnoj situaciji, jer naša akcija, kojom dolazimo do nekog

³⁵ Schütz, 1967.

cilja, bez sumnje ostavlja posledice ili utiče na druge osobe (Mitrović, 2012 (b); Pahuus, 2013).

Imajući ovo u vidu, u nastavku rada ispitaćemo vezu između akcija „belih okovratnika“ (pacijenti – stručnjaci u ART) i kontingentnosti etike „belih mantila“ (deo medicinskih stručnjaka u ART).³⁶ Drugim rečima, potražićemo odgovor na pitanje: u kakvoj su relaciji zapostavljanje osnovnih etičkih principa³⁷ i tiha prinuda, kao i tabu o sudbini genetičkog materijala preostalog nakon vantelesne oplodnje.

Imajući ovakav analitičko-hipotetički okvir u vidu, u tabeli 29 dajemo shematski model kojim ćemo analizirati da li su naše akcije, kojima dostižemo vrednosti dobrog života u nekoj oblasti, više pomerene ka kulturi davanja ili krizi altruizma.

Tabela 29. Model akcija koje vode idealu dobrog života u procesu ART: ličnost i dobar život

„Ličnost“		„Dobar život“
Uloge i motivi	Identiteti	
Uloga „roditelja“	Bio-tehnološki prevladane reproduktivne redukcije	Ne prave razliku u sferi prirodne i veštačke oplodnje.
	Odgovornost prema sebi	Svest o rizicima i teškoćama hormonske terapije itd.
	Autonomna odluka o vantelesnoj oplodnji ili abortusu	Nema ograničenja u prihvatanju donorskih polnih ćelija, radi rađanja vs kontrola rađanja prekidom trudnoće.
Motiv „samoodržanje“ kroz potomstvo		Sreća ostvarena rađanjem sopstvenog deteta ali i teško odlučivanje na donaciju sopstvenih embriona.
	Sopstvenost	Samorealizacija kroz trudnoću; bitno je da majka nosi dete, bez obzira da li se koriste donirane ćelije i da partner prolazi sa njom kroz taj proces.

Iako se čini da su motivi dinamičniji od različitih uloga koje akteri prihvataju tokom života, poput uloge roditelja, supruga ili supruge itd, potrebno

³⁶ Više videti u Veselin Mitrović, 2014. “The Contingency of the ‘Enhancement’ Arguments: The possible transition from ethical debate to social and political programs”. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, Vol. 13, issue 37 (Spring 2014): 93–124. SACRI.

³⁷ Više videti u Bogdanović, Marija, 2010. „Vreme nade i rizika, tržišno zasnovana genetika“, posebno izdanje *Sociologija*, Vol. LII (Maj 2010): 49–77. Beograd: Filozofski fakultet, ISI.

je napomenuti da to pravilo nije nužno, tako da i prihvatanje neke uloge zahteva „odluku“, za koju opet postoje „razlozi“. Razlozi služe da bi se iz postupaka isključila proizvoljnost, a samim tim ograničila i kanalisala sloboda u odlučivanju, a u svrhe povećanja verovatnoće da se odluka realizuje. Ova potreba je utoliko veća kod konstituisanja novih praksi (Babić, 2005: 250). Pošto se ovde radi o postupcima koji su delom kulturno konstituisani i prihvaćeni (roditeljstvo, solidarnost, altruizam) a odluke postaju lične, stvar odluke da se postane roditelj novim medicinskim postupkom postaje utoliko teža.

Do sada nije zabeležena nijedna kultura oslobođena nekog stepena i vida altruizma, odnosno spremnosti da se pomogne „drugom“.³⁸ Iako je uopšteno altruizam ili solidarnost lako opravdati, da li bi njegov izostanak u sferi prokreacije života, iz ugla jedne majke ili oca koji bi po tom pravilu trebali da se solidarišu sa drugim parovima u sličnoj situaciji, mogao biti uopšten i opravdan? I ako je to moguće, šta može biti uzrok takvog ponašanja?

Pre toga potrebno je videti o kakvom je altruizmu reč i na koji način su akteri i društvene institucije uključene u njegove okvire. Na primer, solidarnost u pristupu obrazovanju ili čak u potrebi da se bude roditelj, obezbeđivanjem socijalne i zdravstvene pomoći roditeljima i deci, ima potpuno drugi pojmovni aparat kada je reč o dostizanju takozvanog „roditeljskog“ altruizma. Takva vrsta altruizma mogla bi da se reflektuje ne samo na spremnost donacije sopstvenog reproduktivnog materijala, nego pre na istrajavanju u zahtevu o samostalnosti izbora (na primer, informisani pristanak) i dostojanstvu kako se nepravedne norme ne bi prenosile na one koji su u sličnoj situaciji. Stoga ćemo u nastavku teksta na mestu predviđenom za upoznavanje sa profilom učesnika dati i potrebne osobine populacije koja učestvuje u formiranju ovakvih slučajeva. Slično prethodnom različitom tumačenju naizgled jasnih pojmova, spomenimo razumevanje termina majka. Iako zakon definiše majku kao ženu koja je rodila, mi ćemo u našim pričama naići na situacije u kojima se jedno takvo jednostavno izrečeno pravilo apsolutno poštuje, ali ćemo se u dubljoj analizi sresti i sa situacijama u kojima to pravilo za ispitanike apsolutno ne važi. U vezi sa tim, ovaj deo knjige pokušava da identifikuje i objasni društvene i etičke zahteve i kvalitet života roditelja prilikom ispunjavanja slike samostalnog (roditeljskog) života, u okviru medicinskih procedura vantelesne oplodnje.

Podatak da je u uslovima koji obezbeđuju besplatne pokušaje vantelesne oplodnje (tabela 30) uspešnost začetih trudnoća oko 30% (Uprava za

³⁸ Izuzetak možda čini reproduktivno kloniranje kao idealan tip samoreprodukcije u oblasti biologije. Pored toga, u oblasti reprodukcije društvenog života stepen društvenog samobnavljanja, kojim sociologija meri otvorenost nekog društva za „druge“ društvene slojeve, u suštini može biti viđen kao izvestan vid merjenja stepena solidarnosti, koji daljim istraživanjem može poprimati različite kulturološke morfologije.

biomedicinu, 2012) nalaže nam da ispitamo vezu između ličnih očekivanja, s jedne strane, i ideje altruizma i brižnog ponašanja, sa druge, pogotovo kod onih aktera koji su odustali od državnog programa finansiranja. Pojedini delovi ovog istraživanja dotakli su se tenzije koja nastaje između kulturno nametnute slike suverenog života i lične autonomije prilikom donošenja specifičnih odluka.

Tabela 30. Izveštaj o besplatnim procedurama vantelesne oplodnje (od stimulacije do embrio transfera): broj vantelesnih procedura pokriven od strane Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje Republike Srbije

Godina	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Total
Broj procedura	699	1.156	1.143	1.380	2.166	2.321	2.012	10.877

Izvor: Uprava za biomedicinu, 2014. Elektronske fakture RZZO od juna 2007. do aprila 2013. (Sekundarni i tercijalni nivo)

Analičko-metodološki pristup

Pre nego što pređemo na detaljnije objašnjenje uzorka i načina prikupljanja podataka, ovde ćemo prikazati samo najosnovnije osobine ispitanika. Pored toga, opisaćemo osnovne etičke i profesionalne standarde kojima smo se vodili tokom ovog istraživanja. U ovoj studiji učestvovala su osobe starosne dobi od 32 do 44 godine života. Početni inkluzivni princip uzrokovanja bio je dijagnostifikovana neplodnost (barem kod jednog od partnera), aktivno iskustvo sa procedurama vantelesne oplodnje i, naravno, dobrovoljni pristanak učesnika u istraživanju. Ispitanici su takođe bili u stanju da razumeju i odgovore na postavljena pitanja, kao i da daju usmeni informisani pristanak za ovo istraživanje. Ovakav vid odabira uzorka i dalja metodološka analiza pratila je slična istraživanja koja su se bavila drugim medicinskim problemima (Racine et al, 2011).

U gotovo svim istraživanjima Instituta za sociološka istraživanja (Filozofski fakultet u Beogradu) koristi se usmeni umesto pismenog pristanka. Izbor usmenog pristanka je od izuzetnog značaja upravo u ovom konkretnom uzorku (bivši pacijenti u vantelesnoj oplodnji). Do završetka istraživanja svi učesnici su završili svoje medicinske procedure, tako da bi potpisivanje nekog dokumenta praktično značilo njihovu identifikaciju u istraživanju. Gubitak poverljivosti, koji nastaje usled ugrožavanja privatnosti, predstavlja najveći rizik po princip „nenanošenja zla” (*no harm*) ispitaniku u kvalitativnom istraživanju (Sieber, 1992). Očuvanje poverljivosti i anonimnosti identiteta ispitanika postaje teže kada se kombinuje uzorkovanje metodom snežne grudve,

pismeni pristanak, dubinski intervju i stvaranje specifičnih profila učesnika koji su deo relativno male grupe.

U skladu sa principima kvalitativnog istraživanja (Bogdanović, 1993; Denzin and Lincoln, 1994; Kvale 1996) i osetljivosti istraživačke teme (Lee, 1993), očekivali smo da bi intervjui sa barem deset ispitanika dozvoljavali da ustanovimo ključne osobine roditeljskog iskustva u procesu vantelesne oplodnje.

Istraživanje se zasnivalo na kratkom socio-demografskom upitniku, nakon koga je usledilo ispitivanje sa delimično strukturisanim kvalitativnim intervjuom. Prvi upitnik je predstavljao kratku varijantu prvog dela opšteg sociološkog upitnika (Lazić, 2014; L. Mitrović, 1969), koji se inače upotrebljava, sa manjim varijacijama, u periodičnim istraživanjima društvenih promena koje sprovodi Institut za sociološka istraživanja na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U ovoj studiji uloga tog upitnika je da prikupi podatke na osnovu kojih smo formirali bazu osnovnih socioloških profila ispitanika (tabela 31).

Prvi deo tog upitnika uključuje pitanja o demografskim karakteristikama ispitanika (npr. pol, godina rođenja, bračni status i druge životne prilike), kao i neka od osnovnih pitanja koja se tiču društveno-ekonomskih prilika (društveni, obrazovno-profesionalni i status zaposlenja – za partnera takođe, religioznost, subjektivnu sliku zajedničke ekonomske i društvene pozicije itd). Drugi deo ovog upitnika ispituje potencijalne promene ovih karakteristika nakon rođenja deteta ili tokom trudnoće. Treći deo je, naravno, ostavljen za moguća zapažanja istraživača tokom intervjuja.

Druga faza istraživanja uključivala je polustrukturisani intervju sa ispitanikom u klimi koja je obezbeđivala odnos poverenja i u tom smislu lokaciju istraživanja je obično birao ispitanik. Cilj ovih razgovora je detaljnije razumevanje i tipologija izazova sa kojima se sreću ispitanici (pacijenti) u toku vantelesne oplodnje. Primećeno je da je u gotovo svim razgovorima došlo do takozvane verbalizacije problema o kome se ranije nije razgovaralo, te je početni odgovor dobijao nešto drugačiji ili potpuno drugačiji smisao na kraju segmenta ili izazova o kome se razgovaralo. Ovim je potvrđeno pravilo po kome istraživač i ispitanik aktivno grade značenje tokom tog razgovora. Intervjuisani je pre viđen kao narator različitih, višebraznih i otvorenih podataka i situacija nego kao jednostavni izvestilac o serijama i skupovima podataka i saznanja (Holstein, 1995). U tom smislu, „priča ispitanika“ tokom intervjuja biva generisana od detalja kazivanja i predstave o nekom događaju ili iskustvu, te kao takva može biti posledica načina na koji se empirijski materijal analizira i teorijski strukturise (Hayden, 2008: 50).

Ne treba izgubiti iz vida da su ispitanici sa kojima smo obavili intervjuje (bivši) pacijenti koji su lečeni ili se leče od neplodnosti u okviru vantelesnog

procesa oplodnje. Imajući u vidu taj podatak, naša očekivanja po pitanju kazivanja njihove priče mogu se grubo podeliti u tri faze (Frank, 1995); bio sam bolestan / bila sam bolesna (neplodnost), potom sam / smo tretirani tehnikama vantelesne oplodnje (terapija) i konačno ću biti ili sam ozdravio / ozdravila (ostvarivanje trudnoće / dobijanje deteta).

Okvir intervjua uključuje mnoštvo različitih tema koje se baziraju na ciljevima ove studije i navedenim očekivanjima: (1) Životno iskustvo pre vantelesne oplodnje – korišćenje „alternativnih / tradicionalnih“ metoda ili verovanja u lečenju neplodnosti (npr. čajevi, molitve, posete pojedinim manastirima, itd). Komunikacija sa partnerom kada je u pitanju odluka o vantelesnoj oplodnji, usvajanju deteta, iskustva sa abortusima i pobačajima, kao i ispitivanje slike kada je u pitanju podela na veštačko i prirodno u polnoj reprodukciji. (2) Središnja sekcija intervjua bila je posvećena odlukama partnera u toku vantelesne oplodnje – prihvatanje doniranih jajnih ćelija / semenih ćelija, ili ranih embriona. Zatim izbor medicinske ustanove (privatna / državna), upotreba državnog programa za subvencionisanje troškova vantelesne oplodnje. Slobodan izbor u broju vraćenih embriona u uterus majke (embrio transfer), sudbina neupotrebljenih embriona, bez obzira na njihovo zdravstveno stanje, opseg informisanog pristanka u slučajevima kada su detektovane anomalije na fetusu, kao i mogućnost abortusa u takvim slučajevima. (3) Poslednji deo intervjua bio je orijentisan ka (tehnološkom) znanju (informacijama) pacijenata i ideji altruizma, odnosno brige u Srbiji – znanje (informacija) o preimplantacionoj genetičkoj dijagnozi (PGD), stavovi oko mogućih izbora osobina i kapaciteta deteta pre vraćanja embriona u uterus majke (npr. genetički skrining na pojedine bolesti, boja očiju, izbor pola, atletskih kapaciteta, izbor seksualne „određenosti“, itd). Imajući u vidu prethodna pitanja, ispitali smo stavove o mogućim izborima roditelja po pitanju mogućnosti genetički determinisanog altruizma, na osnovu jednostavnog pitanja: kada bi imali šansu, da li bi vaše dete odredili da bude potencijalni univerzalni donor ili primalac (npr. krvi)? U skladu sa tom dilemom roditeljima je postavljeno pitanje sa sličnim izborom u slučaju da mogu da dobiju više od jednog deteta. Takođe smo ispitali njihovo osnovno znanje po pitanju razlikovanja embrionalnih i telesnih matičnih ćelija. Zatim, njihovo znanje, informisanost i izbor kada je u pitanju čuvanje matičnih ćelija krvi. Na kraju su ispitanici bili upitani o spremnosti, odnosno volji da doniraju njihov reproduktivni materijal, počevši od nivoa jajnih i/ili semenih ćelija do nivoa ranog embriona i to u različitim situacijama (za različite svrhe): za naučna istraživanja ili za pomažanje drugim parovima u veštački potpomognutoj reprodukciji.

Razgovori su obavljani na srpskom jeziku, snimani a potom transkribovani i kodirani. Postupak kodiranja je delimično razvijen na osnovu pilot studije koja je fenomenološkim pristupom obradila dva relevantna aspekta solidarnosti i roditeljskog altruizma u Srbiji (Mitrović, 2014a). U skladu sa opisanom struk-

turom intervjua, identifikovana su i definisana tri aspekta (nivoa) kodiranja: lična autonomija pre donošenja odluke i slika suverenog (roditeljskog) života, autonomija pacijenta zasnovana na medicinskim informacijama u okviru procesa vantelesne oplodnje, širi i uži okvir ideje altruističkog ponašanja i očekivanja u odnosu na ispitanikovu samostalnost u donošenju odluka. U nastavku teksta pristupićemo analizi dobijenih rezultata, upoznavajući čitaoca sa detaljnijim osobinama uzorka. Takođe će biti reči i o izazovima u prikupljanju podataka i njihovim osnovnim osobinama. Poštujući princip anonimnosti ispitanici su u ovoj studiji obeleženi slovnim oznakom P (*participant*) i rednim brojem.

Profil učesnika u istraživanju i način prikupljanja i analize podataka

Tabela 31. Osnovni sociološki profil učesnika u istraživanju

Učesnici	Pol	Školska sprema* (nivo obrazovanja)	Školska sprema roditelja*		Socio/ek. status samoodređenja*	Sastav domaćinstva	Formalno zaposlenje i br. prihoda*	Religioznost*
			Majka	Otac				
P1	Ž	Natprosečno (fakultet)	Prosečni (srednja š.)	Prosečni (srednja š.)	Srednje	Sa mužem ($\Sigma=2$) trudna	2	Da
P2	Ž	Natprosečno (fakultet)	Natprosečno (fakultet)	Natprosečno (fakultet)	Srednje	2 + blizanci	1	Da
P3	Ž	Prosečni (srednja š.)	Natprosečno (fakultet)	Prosečni (srednja š.)	Srednje	2 + blizanci	2	Da
P4	M	Natprosečno (fakultet)	Prosečni (srednja š.)	Natprosečno (fakultet)	Srednje	2 + dete	2	Agnostik
P5	Ž	Natprosečno (fakultet)	Osnovna škola (ispod proseka)	Osnovna škola (ispod proseka)	Srednje	2 + blizanci	2	Ne
P6	Ž	Natprosečno (fakultet)	Natprosečno (fakultet)	Natprosečno (fakultet)	Srednje	2 trudna	3	Ne
P7	M	Natprosečno (fakultet)	Prosečni (srednja š.)	Natprosečno (fakultet)	Srednje	2 + dete	2	Da
P8	Ž	Natprosečno (fakultet)	Prosečni (srednja š.)	Natprosečno (fakultet)	Srednje	2 + dete	2	Ne
P9	Ž	Prosečni (srednja š.)	Natprosečno (fakultet)	Prosečni (srednja š.)	Srednje	+ suprugovi roditelji (4) Aktivna ART	5	Da
P10	Ž	Natprosečno (fakultet)	Natprosečno (fakultet)	Natprosečno (fakultet)	Srednje	2 + dete	2	Ne

Legenda: Nazivi nivoa obrazovanja harmonizovani su sa nazivima iz prethodnih delova knjige. U tekstu videti detaljnije kvalitativne opise o odgovorima obeleženim zvezdicom *

Pored osnovnog inkluzivnog principa, dalji način regrutovanja uzorka u najkraćem bi mogao biti opisan kao nužan izbor zbog objektivnih teškoća vezanih za temu istraživanja. Naime, prvobitna ideja bila je da se stupi u kontakt sa pacijentima koji se leče od neplodnosti na nekoj od državnih ginekološko-akušerskih klinika. Iako je naš zvanični zahtev prihvaćen (potpisana saglasnost za istraživanje od strane direktora klinike), lični kontakt sa pacijentima u toj klinici nije nikada obezbeđen niti je do njega došlo. U ranije dogovorenom vremenu u kome je kontakt sa pacijentima trebalo da bude obezbeđen na Ode-ljenju za veštačku oplodnju, obavesteni smo (telefonski a potom na lični zahtev i pismeno) da su svi upitani pacijenti odbili zahtev da učestvuju u našem istraživanju. Imajući tu činjenicu u vidu, relevantni uzorak smo sakupili uz pomoć takozvanog metoda snežne grudve; učesnici su upućivali istraživača na druge parove uključene u navedene medicinske procedure. Smatrajući da ujednačenost medicinske dijagnoze i uniformnost tretmana definišu dosta krut okvir, s jedne strane, i prilično osetljivu temu, s druge, odlučili smo da razgovore obavimo sa ukupno deset učesnika. Dvoje učesnika su muškarci (P4 i P7) dok ostalih osam čine žene. Skoro svi učesnici su u braku ili žive skupa sa nevenčanim partnerom i decom. Samo jedna učesnica živi sa partnerom i njegovim roditeljima. U vreme istraživanja sedam parova je već dobilo decu opisanim putem, dva para su bila na putu da dobiju decu³⁹, a jedan par je još uvek bio u proceduri vantelesne oplodnje. Prosečna starost učesnika je 37,9 godina. Četiri učesnika su starosti od 33 do 35 godina, dvoje su u vreme razgovora imali 44, dvoje između 40–41, a dvoje učesnika je imalo 37 godina. Jedan muškarac je tada imao 34, dok je drugi imao 37 godina. Osam učesnika je iz Beograda, dok je drugih dvoje iz različitih gradova (dva regionalna centra) Srbije. Tokom procesa vantelesne oplodnje dve žene su se suočile sa izvesnim medicinsko/hirurškim intervencijama vezanim za reproduktivno zdravlje. Svi učesnici u istraživanju su svoj društveno-ekonomski položaj definisali kao „srednji“. Što se tiče formalne zaposlenosti sa punim radnim vremenom (tabela 31) ona je raspoređena tako što sedam učesnika ima 2–5 plata, odnosno prihoda u porodici u kojoj živi, dok je troje učesnika samozaposleno (puno radno vreme imaju ispitanici: P1, P3, P4, P6, P7, P8, P9 sa 2–5 primanja).

Obrazovni profil učesnika sastoji se od osam ispitanika sa diplomom visoke škole i dvoje učesnika sa srednjoškolskim stepenom obrazovanja (oboje ženskog pola, P3 i P9). Obrazovni profil ispitanikovih roditelja (tabela 31) je posebno interesantan kada se upoređi sa obrazovnim profilom učesnika. Kod ispitanika P3 i P9 majke su imale viši obrazovni nivo od očeva. Preostalih

³⁹ Ispitanice koje su u trenutku intervjuja bile u drugom stanju su, do završetka ove knjige, donele na svet zdravu decu.

osam učesnika poseduje isti ili viši nivo obrazovanja od njihovih roditelja. U četiri slučaja roditelji imaju isti nivo obrazovanja kao i njihova deca (P1, P2, P5 i P6), dok su u sledeća četiri slučaja očevi imali viši nivo obrazovanja od majki učesnika (P4, P7, P8 i P10).

Utisak ispitanika o sopstvenom ekonomskom i društvenom položaju, s jedne strane, i podaci iz tabele 31, kao i istraživačev utisak, sa druge, grade nekonzistentnu sliku društvenog profila učesnika u ispitivanju. Broj i tip slova (prihodi, potrošnja, zanimanje i sl), kao i obrazovni profili učesnika dovode u pitanje subjektivno viđenje ispitanika o njihovom socijalnom statusu. Ova činjenica je posebno značajna u oslikavanju nečega što smo ranije opisali kao kulturna predstava suverenog života. Moglo bi se pretpostaviti da svi učesnici istraživanja streme višem društvenom položaju i/ili da nisu zadovoljni njihovim sadašnjim društveno-ekonomskim položajem.

Kvalitativni podaci

Pet ispitanika se izjasnilo kao religiozno (P1, P2, P3, P7, P9). Svoju religioznost opisuju kao pripadništvo Srpskoj pravoslavnoj crkvi (SPC), kao i praksu redovnog proslavljanja krsne slave. Istovremeno, ti isti učesnici podvlače neredovnost u posećivanju hramova i liturgija. Jedan od učesnika je agnostik (P4), koji navodi da je kao dete kršten u SPC. Ostala četiri učesnika izjasnila su se kao nereligiozna (P5, P6, P8, P10).

1. Iskustvo pre započinjanja vantelesne oplodnje

1.1. Stremljenje roditeljstvu i samostalne inicijative

Učesnici koji se izjašnjavaju kao religiozni (P1, P2, P3, P7 i P9) ističu da su koristili jednu ili obe od navedenih alternativnih metoda lečenja neplodnosti. Učesnica P1 je u više navrata, skupa sa svojim mužem, posećivala manastire za koje se tradicionalno „veruje“ da poseduju isceliteljska svojstva po pitanju neplodnosti. Slično kao u prethodnom slučaju, ispitanica P2 je u više navrata posećivala crkvu Sv. Petke, na Kalemegdanu. Ističe da joj je tokom tih poseta, pored saveta o bračnom i roditeljskom životu, sveštenik očitao i molitve. Takođe je koristila i izvesne čajeve (npr. macina trava) koje se obično u narodnim verovanjima koriste u sličnim situacijama, dok je suprug pio takozvani „Zmajev“ čaj. Navodi da joj je savetovano da praktikuje ciljane polne odnose.

Tabela 32. Alternativne (tradicionalne) metode lečenja neplodnosti

Učesnik	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10
Tradicionalne metode										
Čajevi i ostali alternativni načini*	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Da	Ne
Molitve/posete manastirima i svetilištima*	Da	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne	Ne

U tekstu videti detaljnije kvalitativne opise o odgovorima obeleženim zvezdicom *

Ispitanica P3 veoma retko posećuje verske objekte, ali je zato molitve vezane za njihove reproduktivne probleme obavljala njena majka. Učesnik P7 je, skupa sa svojom suprugom, pre otpočinjanja vantelesne oplodnje posetio manastir „Ostrog“ koji je jedan od najposećenijih manastira za koje se vezuju verovanja da pomažu u ostvarivanju trudnoće. Ispitanica P9 nije naglasila posećivanje verskih hramova, ali je istakla jedno drugo iskustvo: „nakon dve godine braka posetili smo jednog travara, od koga smo dobili jednu terapiju na bazi biljnih preparata“. Iz navedenih podataka očigledno je da učesnici koji nisu religiozni (ili agnostik – P4) uglavnom ne koriste tradicionalna sredstva za tretman neplodnosti (tabela 32).

Tabela 33. Inicijativa i razlozi za vantelesnu oplodnju

Karakteristični odgovori ispitanika
Osnovni razlog je bio da postanem majka, pre nego da spasem brak.
Žena mora doneti odluku, jer je ona najizloženija u vantelesnoj oplodnji.
Nakon dve godine bezuspešnih polnih aktivnosti, odlučili smo se za vantelesnu.
Ciljani reproduktivni odnosi predstavljali su pravo mučenje za oboje, tako da sam se odlučila za vantelesnu.
Odlučili smo na osnovu medicinskih rezultata jednog odličnog endokrinologa iz Beograda i, naravno, jer smo želeli decu.
Izuzetno jaka želja moje supruge da dobije dete i na osnovu jedne upečatljive priče mog kolege koji se sreo sa sličnim problemom.
Bračna rutina bez dece dovela nas je kao par u krizu. Drugo, moje godine i, treće, naš ekonomski status je to dozvoljavao. Međutim, počeli smo na moju inicijativu, jednostavno sam rekla sada je vreme za vantelesnu i on se složio.
Delili smo istu želju, da postanemo roditelji, ali ne pre braka. Ona je bila inicijator vantelesne a ja sam odabrao kliniku u kojoj ćemo to obaviti.
Nakon medicinskih rezultata, doktor je rekao: vas dvoje kao par nikada nećete dobiti dete prirodnim putem. Jednostavno je tako, moj muž nije imao dobre rezultate spermograma. Stoga mi je rekao: telo je tvoje, ti treba da odlučiš o vantelesnoj!
U trenutku kada sam postala svesna da imamo problem, a to je bilo nakon sedam ili osam meseci našeg braka, tada sam i dobila jaku želju da otpočnem sa vantelesnom. Problem je bio u muževljevoj spermi. Stoga smo razgovarali o tome i ja sam sačekala dok mi on nije dao zeleno svetlo za vantelesnu.

Zadovoljstvo roditeljskim životom ispitanici najčešće opisuju kao „duhovno“ i ono je za učesnice značajnije od samog braka. Samo u slučaju P5 naglašene su simetrične negativne posledice roditeljstva: ograničena sloboda ličnih izbora u svakodnevnom životu, kao i povećani troškovi života. Odluka o vantelesnoj oplodnji je u svim slučajevima doneta na inicijativu žene (tabela 33). Muškarci su češće bili orijentisani i pozitivno određeni prema usvajanju deteta, dok su žene bile snažno protiv usvajanja ili izbegavale razgovore o usvajanju.

1.2. Iskustvo sa pobačajem i/ili abortusom

Stav ili iskustvo o abortusu čini se da zauzima veoma važno mesto u pričama pacijenata uključenih u proces potpomognute veštačke oplodnje. Većina njih opravdava abortus kao (a) način oblikovanja suverenog života u okviru lične samostalne odluke i/ili (b) eutanazije u slučajevima kada se u razvoju fetusa uoče izvesne nepravilnosti (tabela 34). Samo je jedan od učesnika u istraživanju imao ambivalentan stav po pitanju abortusa (P6).

Tabela 34. Iskustvo i stav o abortusu i pobačaju

Odgovori	Ispitanici	N
Da, podržavam abortus, posebno u slučajevima kada su otkrivene anomalije ploda; tip eutanazije i oblik samostalnosti žene *	P1, P2, P10, P4, P7, P8, P9	8
Abortus je opravdan kada roditelji nisu u stanju (finansijski ili psihološki) da uzgajaju dete *	P3, P5	2

Legenda: U tekstu videti detaljnije kvalitativne opise stavova ispitanika o odgovorima obeleženim zvezdicom *

Bilo kako bilo, svi učesnici dele stav da embrio redukcija tokom trudnoće koja je ostvarena vantelesnom oplodnjom predstavlja tip abortusa. Šest od osam učesnica je imalo pobačaj, abortus i/ili embrio redukciju. Učesnica P1 je imala sedam pobačaja/abortusa izazvanih anomalijama na fetusima starim između 11 i 13 nedelja. Tri su bila nakon „prirodne trudnoće“, tri nakon trudnoća ostvarenih veštačkom oplodnjom, jedan nakon inseminacije.

Učesnica P3 je imala iskustvo s jednom embrio redukcijom koja je izvršena nakon drugog pokušaja vantelesne oplodnje. Ovu intervenciju je doživela izuzetno teško i opisuje to iskustvo u svetlu racionalne odluke koja je imala za cilj obezbeđivanje sigurnijeg opstanka i boljeg života preostala dva embriona, današnjih blizanaca, kao i boljeg života celokupne porodice uopšte: „... Doktori su me pitali da li želim blizance? Ja sam rekla da, i oni su mi vratili nazad tri embriona. Nakon nekog vremena, bilo je izvesno da ću dobiti trojke... i onda sam počela da razmišljam šta će biti ako sačuvam sva tri embriona? Da li ću imati dovoljno novca za sva tri? Znače, ja nemam nekretnine ili

nasledstvo, ništa. I ja živim u Srbiji gde su, po meni, dečje zdravlje i socijalna zaštita veoma siromašni gledajući sa državnog nivoa. Eto, jednostavno tako sam mislila, kako ću pomoći toj deci ako budu suočeni sa nekim problemima u razvoju? Znete, imala sam ih troje u stomaku! Tako sam odlučila da uklonim jedan od ova tri, jer nisam ni lično niti porodično finansijski potkovana. To je bila teška odluka! Bilo kako bilo, jednostavno sam rekla sebi OK, imala si vantelesnu i znaš kakvi su rizici sa blizanačkom ili trudnoćom sa trojkama. Moram ukloniti jedan od njih!” Takođe, ova ispitanica podržava abortus u slučaju finansijskih ili ličnih problema majke/roditelja. Međutim, već u njenoj sledećoj rečenici uočljiv je potpuno suprotan stav: „... Ali sam i protiv abortusa. Znete, mogu koristiti zaštitu. Abortus shvatam kao traumu čak i za osobu koja misli da je to eto tako samo neko vađenje. To je trauma, mučenje za ženu, kao i za muškarca. Tako da ja mislim da abortus može biti opravdan samo u slučaju silovanja, ali u slučaju zadovoljstva... to ne, ne može biti opravdan“ (P3).

Ispitanica P5 je izvršila abortus u vreme kada je imala 25 godina, dakle pre skoro dvadeset godina. Tada su za nju, kako navodi, bila teška vremena i taj događaj opisuje kao izuzetno neprijatno iskustvo, ali i dodaje: „Mada, sa ove vremenske distance, ja sam zadovoljna takvom odlukom. Možda ne bih bila da nisam imala uspešnu vantelesnu oplodnju i da nisam dobila decu. Tada bih se osećala veoma odgovornom što sam samu sebe onemogućila da dobijem decu, ali sam istovremeno zadovoljna jer tada sam bila trudna sa nekim ko nije moja srodna duša dok sada imam decu sa pravim partnerom“. Sveukupni stav o abortusu kod ove ispitanice (P5) sličan je opisu prethodne ispitanice – P3: „Da, podržavam abortus kao poslednje sredstvo kontracepcije i kada je u pitanju fetus sa anomalijom koja bi ugrozila dobar život tog deteta i njegovih roditelja“ (P5).

Učesnica u istraživanju P8 imala je abortus osam godina pre vantelesne oplodnje. Ona ima veoma izražen pozitivan stav prema abortusu: „Mogu da biram ko će biti otac mog deteta...“ Nakon pitanja šta je bio razlog spomenutog abortusa, odgovorila je sa izvesnim osmehom: „Pa imala sam izlet van braka.“ Ista žena je takođe imala jednu embrio redukciju za koju se odlučila zbog njevizije dobrog života: „Izvršila sam embrio redukciju jer poznajem sebe. Nakon nekoliko nedelja razmišljanja o blizancima shvatila sam da ja neću biti u stanju da odgajam dvoje dece. Pa, sa jednim i nekako ali dvoje, nema šanse! Bila sam svesna da će mi za dvoje dece biti potrebna pomoć sa strane, a ja je nisam imala. Za mene, ovakvu kakva sam, jedno dete je dovoljno“.

Ispitanica P9 je imala abortus u dvanaestoj nedelji trudnoće, nakon rezultata o razvoju ploda koji je ukazivao na anomalije, dok je ispitanica P10 imala pobačaj u trećem mesecu prirodno začete trudnoće.

1.3. Konzistentnost predstave o polnoj reprodukciji imajući u vidu podelu na prirodnu i veštačku

Učesnici koji prave razliku između prirodne i veštačke reprodukcije (P4, P6 i P3) podvlače dva tipa razlika između navedenih načina oplodnje. To su, pre svega, razlike (a) emotivne prirode i (b) finansijske razlike. Troškovi vantelesne oplodnje su mnogo skuplji od prirodne polne oplodnje, navodi jedan od učesnika istraživanja (P4). Emotivno i fizičko zadovoljstvo pri prirodnom procesu polne reprodukcije je u suprotnosti sa neprijatnim osećajem prilikom procedura i terapija vantelesne oplodnje (P3, P6). Već i sama terminologija procedura koje su uključene u proces potpomognute oplodnje potvrđuje sliku koju su opisali ovi ispitanici: hormonska hiperstimulacija izazvana jakim hormonskim injekcijama, invazivne procedure vađenja polnih kako ženskih tako i muških ćelija, *in vitro* oplodnja, inseminacija, embrio transfer i embrio redukcija, itd.

Ostalih sedam učesnika ističu da ne vide razliku između prirodne i veštačke oplodnje (tabela 35). To su ispitanici koji potpuno ignorišu osnovne elemente iz kojih se sastoji reproduktivni proces: oplodnja i gestacija. Ispitanica P10, koja naglašava razdvojenost ovih procesa, svesno zanemaruje da to svojstvo ima ulogu razgraničenja prirodnog od veštačkog procesa dobijanja dece.

Sve u svemu, ostaje nejasno zašto niko od ispitanika u prvi plan ne ističe rizik koje ove, kao i sve druge, medicinske procedure nose?

Tabela 35. Konzistentna slika polne reprodukcije bez obzira na podelu veštačko/prirodno

Odgovori ispitanika	Učesnici	n
Ne, nikad nisam pravila razliku između prirodne i veštačke oplodnje. Za mene je to isto.	P1, P9	2
Nema razlike između prirodne i veštačke reprodukcije. U stvari, vantelesna je isto što i prirodna, ali recimo ICSI metod se razlikuje i od vantelesne, jer u ICSI doktori biraju najbolji spermatozoid.	P2	1
Ne, nema velike razlike. Vantelesna je mehanički način prirodne reprodukcije u kontrolisanim uslovima.	P5	1
Ne, ja ne pravim razliku između vantelesne i prirodne reprodukcije... Možda zbog toga što sam odlučio da je ne pravim.	P7	1
Ne, imajući u vidu dobijeno dete ja ne vidim razliku.	P8	1
Vantelesna i prirodna oplodnja su iste, samo se proces oplodnje odvija van ljudskog tela.	P10	1
Ukupan broj onih koji ne prave razliku prirodno/veštačko u sferi polne reprodukcije (N)		7

2. Roditeljski izbori u procesu vantelesne oplodnje

Četiri učesnika istraživanja (P1, P3, P6, P9) probali su da koriste državni program besplatnih pokušaja vantelesne oplodnje. U sva četiri slučaja tu šansu su koristili samo jednom i, nažalost, kod svih je zabeležen neuspeh, uz izvesno negativno iskustvo. Iako je vantelesna i/ili inseminacija bila besplatna, obavezne pomoćne procedure, provere, medikamenti ili tretmani su im bili naplaćeni u privatnim klinikama u koje su bili upućeni zbog nestašice u državnim ustanovama.

Ispitanica P6 opisuje jednu od karakterističnih situacija: „Prvo smo startovali sa inseminacijom koja je bila besplatna u jednoj državnoj klinici. Međutim, u nekoliko situacija smo morali da platimo neke druge stvari. Državna klinika nije bila u mogućnosti da uradi na hiljadu stvari. Polazeći od hormonskih i analiza krvi preko raznih drugih stvari. Kada te pripreme za inseminaciju u klinici, mislim kad ja dobijem hormone, i kada dođe vreme za inseminaciju, oni jednostavno kažu mi nemamo na primer reagent ili nešto drugo, tako da ćete morati da odete u izvesnu privatnu kliniku i platite to. Eto, za stvari koje su besplatne nismo dobili ništa, samo smo izgubili naše vreme. A u privatnoj klinici vas sačeka isti lekar koji radi i u državnoj, tako da praktično vi uopšte ne dobijate ni na nešto boljem kvalitetu usluge. Jedina razlika je da ovoga puta morate da platite iz svog džepa. Tako da u stvarnosti mi nismo sačuvali naš novac tim pokušajem besplatne oplodnje.“

2.1. Izbor klinike i čuvanja genetskog materijala

Nakon negativnih iskustava (posrednih i neposrednih) u državnim klinikama, svi učesnici su izabrali da rade vantelesnu oplodnju u privatnim klinikama, i to uglavnom u Srbiji (tabela 36). Kao što smo videli, neki su tretmane započeli u državnim bolnicama pa odlučili da pređu u privatne, gde su ih lečili uglavnom isti lekari iz državnih klinika. Dvoje učesnika istraživanja otišlo je i jedan korak dalje i, nakon prelaska iz državnih u privatnu bolnicu i doživljenog neuspeha, odlučili su da tretman nastave u privatnim inostranim klinikama u dve različite zemlje EU (P1 i P3).

Ispitanica P1 je, nakon barem sedam neuspešnih trudnoća, izabrala jednu, na našim prostorima, veoma popularnu inostranu bolnicu za lečenje steriliteta uz sledeće objašnjenje: „...Kod njih radi jedna doktorka iz Srbije“. Učesnica P3 imala je drugu vrstu objašnjenja: „Njihov (lekarski) osnovni motiv nije bio novac, oni nisu želeli naš novac dok nisu proverili naše šanse da dobijemo decu u njihovoj klinici“.

Tabela 36. Razlozi samofinansiranja vantelesne oplodnje

Odgovori	Učesnici	N
Nedostatak vremena i naše godine života *	P1, P2, P4, P10, P6, P7, P8	7
Nedostatak poverenja u državu i važnost zdravlja *	P5, P9, P3	3

Legenda: U tekstu videti detaljnije kvalitativne opise stavova ispitanika o odgovorima obeleženim zvezdicom *

Svi učesnici naglašavaju da su posedovali dovoljno finansijskih sredstava za tretmane u privatnim klinikama i da je to bio jedan od presudnih razloga za izbegavanje besplatnog državnog programa veštačke oplodnje. Ispitanica P1 podvlači nedostatak vremena i liste čekanja: „Vreme čekanja za vantelesnu u dve državne bolnice u Beogradu je nekoliko meseci (tabela 36). Pored toga što se čeka veoma dugo, traži se i mnogo papira, sve u svemu komplikovano je. Međutim, najneprijatnija stvar je što oni rade simultano sa nekoliko pacijentkinja kojima ciklusi nisu uvek sinhronizovani. Jednostavno, oni se ne mogu posvetiti vama lično kao u privatnoj klinici, gde dobijete personalizovani tretman. U državnim klinikama bila bih poslata u grupu gde su mi šanse za uspeh male. Naravno, mogu to da razumem, jer imaju mnogo pacijenata“. Ispitanica P2 nije ni probala da konkuriše za program besplatnih tretmana steriliteta: „Moje godine su bile problematične, a ko zna kada bi došla na red“. Učesnica P6 podseća na komplikovane procedure koje je prošla, i nedostatak vremena: „Radije ćemo prodati naš automobil i probati u nekoj inostranoj klinici nego pokušavati ovde ponovo“. ⁴⁰ Nakon ispitivanja pravila za besplatni program vantelesne oplodnje, ispitanik P7 je odlučio da zaobiđe „papirologiju“. On je takođe naglasio problem nepersonalizovanih hormonskih terapija: „... nijedna žena nije ista. Jedna žena možda treba manju stimulaciju od druge ili ostalih i ko zna koliko bi jajnih ćelija pri takvom tretmanu žena mogla da proizvede u državnoj klinici?“. Gotovo isto objašnjenje dobili smo od ispitanice P8: „Na internetu sam videla koliko papira nam treba za besplatnu vantelesnu... I shvatila sam da je to nemoguće ako radiš od 9 do 18 časova“.

Ispostavilo se da ekonomski činilac ne igra samo ulogu u izboru klinike za tretiranje steriliteta, nego taj finansijski faktor utiče i na donošenje odluke o čuvanju genetskog materijala (tabela 37); matične ćelije krvi, jajne ćelije i rani embrion. Ispitanica P8 ima pozitivan stav o čuvanju matičnih ćelija krvi dobijenih iz pupčanika bebe, ali svojevremeno ona i suprug nisu imali novca kako bi sačuvali taj biološki materijal. Učesnik P4 ima dvosmislen stav po pitanju čuvanja genetskog materijala.

⁴⁰ Ipak, ispitanica P6 je u toku pisanja ove studije, sa svojim partnerom, ponovo pokušala sa vantelesnom u državnoj klinici u svom rodnom gradu, gde je uspešno ostvarila trudnoću i dobila zdravo potomstvo.

Sav sačuvani materijal čuva se u stranim institucijama za tu namenu (tabela 37), jer Srbija u vreme kada je većina ispitanika bila uključena u proces lečenja steriliteta nije posedovala ni privatne ni državne ustanove za čuvanje biološkog/reproduktivnog materijala. Ova činjenica čini se da je najčešće korišćeni argument u dilemama i nerazumevanju odnosa pacijent–lekar.

U narednim redovima postaće jasnije kako se ovakva situacija može iskoristiti za moguće nerazumevanje i zloupotrebu medicinskih i etičkih procedura.

Tabela 37. Sačuvani rani embrioni, jajne i/ili ćelije krvi iz pupčanika

Vrsta sačuvanog materijala	Učesnici	N
Rani embrioni i/ili jajne ćelije*	P1	1
Matične ćelije krvi iz pupčanika*	P1, P2, P3, P6, P7, P9, P10,	7

Legenda: U tekstu videti detaljnije kvalitativne opise stavova ispitanika o odgovorima obeleženim zvezdicom *

Ispitanica P2 nije sačuvala jajne ćelije ili embrion jer nije bila informisana o sudbini preostalih jajnih ćelija i embriona: „Pitanje je gde su moje jajne ćelije?“ „... Tako je komplikovano dobiti pravu informaciju, jednostavno ne znam šta se desilo.“ Nakon hormonske stimulacije ova učesnica je dobila 18 jajnih ćelija, dok su lekari upotrebili tek 7 za vantelesnu oplodnju. Od tih sedam jajnih ćelija nakon sparivanja sa semenim ćelijama dobili su dva embriona. Opisala nam je šta se desilo kada je upitala medicinsko osoblje bolnice o sudbini preostalih 11 jajnih ćelija: „Pitala sam osoblje bolnice šta se desilo sa mojim jajnim ćelijama, a oni su odreagovali veoma ljutito i odgovorili mi pitanjem – zašto ih to pitam?“

U medicinskoj dokumentaciji koju nam je, na sopstveno insistiranje, ispitanica pokazala vidljivi su tragovi brisanja podataka. U vezi sa tim pokušala je da nam ponovi tadašnji odgovor osoblja klinike o tim tragovima: „Pa ovde piše da su mi vraćena tri embriona, ali to očigledno nije tačno, jer mi je rečeno da su vraćena samo dva“. Ista žena opisuje mogući scenario o tome šta se po njoj desilo: „Možda su moji embrioni i jajne ćelije nekako završile u nekoj inostranoj klinici... Ali ja sam dobila zdrave dvojke i rešila sam da ne insistiram na istrazi u vezi sa tim. Bila sam srećna sa mojom decom, i nisam htela da počijem sa tim rabotama“. Ispitanici P3, P4, P7, P8 i P9 nikada nisu pitani šta bi želeli sa preostalim jajnim/ semenim ćelijama ili embrionima u srpskim privatnim bolnicama. Svi ispitanici su se složili da, bez obzira na zdravlje odnosno normalan razvoj ovih ćelija ili embriona, pacijenti treba da budu pitani o njihovoj sudbini. Pored toga, gotovo svi su imali želju da sačuvaju sopstvene embrione čak iako bi se radilo o embrionima sa nepravilnom ćelijskom diferencijacijom. Međutim, medicinsko osoblje bolnica nikada ih

nije pitalo ništa u vezi takvih odluka niti su davali pacijentima informacije o stanju tog genetskog materijala. Ilustracije radi, ovde navodimo nekoliko karakterističnih detalja iz naših razgovora vezanih za etičko pravilo informisanosti pacijenta. Ispitanica P9 je izjavila: „Niko me nije pitao šta bih želela sa viškovima mojih jajnih ćelija“. Učesnica P8 je imala gotovo isti komentar, ali se u toku našeg intervjua ponovo zapitala o sudbini svojih ćelija: „Pri hiperstimulaciji dobila sam 30 zdravih jajašaca. Tako da se pitam šta se desilo sa njima, jer nisam ih zamrzla, pa gde su onda?“ Na naše podsećanje, ističe da zna da u Srbiji tada nije bilo moguće sačuvati taj materijal, i upravo imajući tu činjenicu u vidu ona nikada i nije pitala nikoga šta se desilo sa njenim jajnim ćelijama u stvarnosti.

Pored siromašnih informacija i volje da se insistira na dobijanju pravih informacija o njihovim jajnim ćelijama ili embrionima koji nisu iskorišćeni prilikom vantelesne, svi ispitanici su se složili sa idejom o čuvanju matičnih ćelija krvi, a neki od njih su to i učinili (tabela 37). Znanje ispitanika po pitanju razlikovanja embrionalnih i telesnih (somatskih) matičnih ćelija potvrđeno je samo u jednoj priči (P9). Ostalih devet učesnika ne znaju (i nisu informisani od strane lekara) o toj razlici i mogućoj dobrobiti i rizicima po zdravlje budućeg deteta, pa i ostalih članova porodice u slučaju njihove upotrebe. Učesnici su tokom lečenja, kao i prilikom odlučivanja o čuvanju biološkog materijala bili potpuno ubeđeni da su sačuvane ćelije krvi iz pupčanika u medicinskom i funkcionalnom smislu isto što i embrionalne matične ćelije. Karakteristična slika takve perspektive dočarana je delom razgovora sa ispitanicom P2: „Ja mislim da to čuvanje ima neku budućnost, jer bi moglo pomoći u lečenju mojih roditelja i drugih članova familije. Mogli bi imati neke koristi od tog čuvanja“.

2.2. Informisani pristanak i opseg prihvatanja medicinskih informacija

Ispitali smo takođe da li su i na koji način pacijenti bili informisani o broju vraćenih embriona u uterus majke (embrio transfer) (tabela 39). Pored toga, ispitali smo i njihovo slaganje po pitanju opsega medicinskog savetovanja u informisanju o anomalijama ploda (tabela 38). Svi ispitanici su se složili da lekari treba da informišu pacijenta o pravilnom razvoju embriona, međutim, doktori, takođe, ne bi trebalo da preporučuju nikakva rešenja u slučaju da se detektuje neka anomalija u razvoju embriona.

Tabela 38. Odgovori i preporuke učesnika oko opsega i prirode medicinskih informacija o pravilnom razvoju ploda

Karakteristični odgovori učesnika
Niko ne analizira uzroke nepravilnog razvoja fetusa, to su prave informacije.
Meni je jedan poznati srpski profesor medicine savetovao da zadržim trudnoću iako je bila detektovana fetalna trizomija. Njegovo obrazloženje zasnivalo se na religijskim stavovima.
Bez obzira na informacije ja bih sledila svoje odluke.
Ne bih se osećala prijatno ako bi mi doktor davao njegovo viđenje mog budućeg života.
Ginekolozi ne bi trebalo da informišu pacijente oko budućeg života sa nepravilnostima u razvoju. Lično bi želeli da čujemo objektivnu informaciju od nekog drugog specijaliste.
Lekar treba da opiše moguće posledice izvesne bolesti, ali ne i šta bi trebalo uraditi sa fetusom.
Mislim da je amniocenteza pogrešna u slučajevima sa blizanačkom trudnoćom, pa vam tako lekari u Srbiji kažu sve je moguće u pola-pola slučajeva. Međutim, u klinici u inostranstvu sam dobila sugestiju šta treba da radim u takvom slučaju.
Odluka je na roditeljima, ali je logično da majka treba da ima presudnu reč.
Uvek bi pitali za drugo mišljenje.
Informacije o kvalitetu života sa nedostacima su dobrodošle. Lekar ne bi trebalo da se meša u odluku.
Lekar ima sva prava da me informiše o svemu, ali nema pravo da mi govori šta bi trebalo da učinim.

Osam od deset učesnika nije bilo informisano oko broja embriona koji su vraćeni u telo majke (tabela 39). Neki od njih su nakon ličnog insistiranja bili informisani direktno na operacionom stolu pre ili posle same intervencije. Učesnicima su u sećanju ostale dve karakteristične informacije koje su dobijali prilikom embrio transfera. Prva informacija se odnosila na zakonsko ograničenje kojim je dozvoljen embrio transfer za maksimalno tri embriona. Druga informacija je izražavala verovanje lekara da dva embriona imaju najveće šanse za uspešnu trudnoću. Na taj način je pacijentima (bez pravovremenih informacija i donošenja samostalne odluke vezane za zdravlje i dobrobit pacijenta i potencijalne dece) nametnuta kombinacija pravne norme i ubeđenja dotadašnjim iskustvima lekara. U tabeli 39 mogu se pronaći opisi informisanog pristanka tokom embrio transfera. Samo dvoje učesnika je pre intervencije, u toku medicinskog savetovanja, pitano za pristanak o broju vraćenih embriona.

Tabela 39. Priroda informisanog pristanka prilikom embriotransfera

Karakteristični odgovori ispitanika
Nisam sigurna da sam mogla da biram koliko embriona će mi biti vraćeno, a oni nisu osećali ni moralnu niti profesionalnu obavezu da me informišu.
Imajući u vidu moje godine, da sam mogla ja bih se odlučila za blizanačku trudnoću.
Ne možete da birate. Nikada nisam pitala, a oni su mi vratili dva, uvek je bilo tako... to je, pretpostavljam, prosečan broj...
Oni su smatrali da je dva idealan broj, to su mi savetovali i tako je urađeno, dva embriona!
Niko vas o tome ne pita ništa! Lekari odlučuju oko broja. Oni vam saopšte da su tri embriona zakonski limit i da nemaju mogućnosti da sačuvaju viškove!
Niko me nije pitao, dobila sam mnogo jajnih ćelija, ali su rekli da su samo dva embriona savršena i to je to!
Kada sam pitala koliko sam embriona dobila od 7 jajnih ćelija, oni su rekli „tri i to kljakava“! Zamislite, ovaj razgovor se odvijao tokom medicinskih priprema za embriotransfer na hirurškom stolu...
Ako tražite informacije bićete verbalno napadnuti i uvređeni!
Prvi put su vratili dva, drugi put tri, ali me nikada nisu pitali za pristanak niti informisali pre intervencije.
Moja supruga i ja smo potpisali ugovor sa bolnicom pre embriotransfera. Dali smo pristanak da budu vraćena dva embriona.
Niko me nije pitao, a imajući u vidu moju građu mislim da bi tri bilo više nego dovoljno.

2.3. Spremnost da se prihvate donirane reproduktivne ćelije

Setom pitanja oko moguće upotrebe doniranih jajnih i/ili semenih ćelija zatvorićemo deo ispitivanja roditeljskog opsega samostalnosti prilikom donošenja odluka u okviru vantelesne oplodnje (medicinskog tretmana). Devet ispitanika se načelno složilo sa upotrebom doniranih reproduktivnih ćelija ali samo ukoliko oplodnja sa njihovim ćelijama nije nikako moguća. Učesnica P8 je bila protiv: „... Nisam koristila jajne ili semene ćelije donora, i ne bih, jer želim da znam ko je otac moje dece a istovremeno želim da budem biološka majka tom detetu. Naravno, to objektivno nije toliko važno kada dete odraste“.

3. Tehnologije za asistiranu reprodukciju i ideja o širem i užem okviru altruističkog ponašanja

U ovom delu knjige, kroz rezultate našeg istraživanja, predstavimo napetost između tehnoloških mogućnosti da se uklone reproduktivni nedostaci iz prošlosti i ostvari ono što nazivamo „dobar život“. Međutim, ova društveno-tehnološka tenzija dodatno je opterećena, s jedne strane, vizijom društvene solidarnosti, dok se, s druge, nalazi uža slika altruizma – proširenje porodice i briga o njoj. Pokazalo se da učesnici u istraživanju za vreme medicinskog tretmana nisu bili upoznati, odnosno informisani i da inače vladaju veoma siromašnim znanjem o preimplantacionoj genetičkoj dijagnostici (PGD). Samo je jedna učesnica znala nešto o tim medicinskim procedurama i, kako navodi, iskoristila je tu mogućnost u jednoj klinici za veštačku oplodnju u inostranstvu.

3.1. Informisanost o PGD i potencijalni genetski inženjering

Svi ostali odgovori učesnika o PGD bili su slične prirode: „Niko nam ništa nije rekao o mogućnostima PGD. Ja nisam pitala i nisam dobila ikakvu informaciju“ (P10). Učesnica P2 navodi: „Ne, lekari nisu ništa rekli o tome“. Učesnica P3 ide i nešto dalje u svom odgovoru: „Ovde je sve skriveno, vi praktično ne znate ni šta se desilo sa vašim neiskorišćenim embrionima“. Učesnik P7 izjednačava PGD sa medicinskom evaluacijom o razvoju ranih embriona začetih *in vitro*: „U medicinskom izveštaju postoji jedna rečenica o kvalitetu embriona“. Učesnica P5 je iskazala sledeći stav povodom ovog pitanja: „Mislim da je zatvorenost lekara po pitanju PGD, i uopšteno gledajući, najveća prepreka u celokupnom procesu vantelesne oplodnje i da prouzrokuje brojne negativne posledice... tretiraju nas kao amebe, koje su samo jedan od instrumenata u ovom procesu“. Učesnici P8 i P9 ne znaju takođe ništa o ovim procedurama a ispitanica P8, pored odrečnog odgovora, dodaje: „Smatram da nije nužno znati sve o tim procedurama jer lekar je specijalista i on zna ono što treba da radi“.

U opisanom stanju znanja o PGD, embrionalnim i somatskim ćelijama itd, učesnici su upitani o stavovima i opsegu genetskog inženjeringa koji je bio moguć u tadašnjim okvirima veštačke oplodnje. Pitali smo ih kako zamišljaju i da li su razmišljali kako bi iskoristili potencijalne mogućnosti za genetsko određivanje izvesnih osobina njihove dece.

Kako bismo istovremeno zaokružili domen mogućih i realnih akcija, s jedne strane, i nepresušnu mogućnost želja i htenja oblikovanja potomstva, s druge, dali smo izvesni rang u kome se njihovi zahtevi mogu kretati (tabela 40). Počeli smo od nivoa na kome se genetskom manipulacijom izbegavaju

izvesne bolesti izbacivanjem gena odgovornog za takav nedostatak ili selekcijom zdravog embriona, pa sve do izbora izvesnih karakteristika, poput izbora pola, boje očiju, poboljšanih fizičkih ili mentalnih kapaciteta dece, genetsko određenje izbora seksualnog partnera – izbegavanje ili izbor homo/hetero seksualnosti (tabela 40). Svi ispitanici bi se opredelili za izbegavanje bolesti njihove dece. Na primer, čuvanje ćelija krvi iz pupčanika uz ubeđenje o „sve-moći“ tih ćelija u lečenju širokog spektra bolesti (što je diskutabilno) potvrđuju želju za takvom genetskom intervencijom. Petoro ispitanika bi, pored toga, išlo i preko takvih mogućnosti određenja tek začelih embriona.

Tabela 40. Opseg potencijalnog genetskog inženjerstva na embrionu

Karakteristični odgovori	Učesnici	N
Izbegavanje teških oboljenja.	Svi	10
Ako bi bilo moguće izbegavanje sociopatskog i psihopatskog ponašanja.	P4 i P6	2
Kod trećeg deteta volela bih da biram pol bebe.	P10	1
Ako bi bilo moguće, uticali bi na genetsko određenje po pitanju izbora seksualnog partnera; Izbor homo/hetero seksualnost.	P4 i P10	2
Ako bi neke fizičke osobine postale potencijal za društveni uspeh, onda bih sigurno poboljšala tu fizičku crtu mog deteta.	P3	1
Ako bi bilo moguće, poboljšali bi inteligenciju dece putem genetskog inženjeringa; zašto glupo ako može pametno.	P4 i P8	2

3.2. Stav oko genetskog određivanja altruizma budućeg deteta

Stav o altruizmu ispitali smo preko pitanja da li bi ispitanici bili spremni da svoju decu odrede kao altruiste i to na bazičnom nivou zdravlja, odnosno kao potencijalne univerzalne donore krvi. Takav scenario smo ispitali u dve podvarijante. U prvom slučaju takvo pitanje je postavljeno ispitaniku u slučaju da ima ili planira samo jedno dete, a u drugom smo pratili eventualnu promenu stava u slučaju da ima dvoje ili više dece (tabela 41).

Tabela 41. Pozitivni stavovi oko genetski determinisanog altruizma

Genetski determinisani altruizam	Učesnici	N
Sa jednim detetom*	P1, P3, P8, P10	4
Sa dvoje ili više dece*	P1, P2, P3, P4, P6, P7, P8, P10	8

Legenda: U tekstu videti detaljnije kvalitativne opise stavova ispitanika o odgovorima obeleženim zvezdicom *

Četvoro učesnika bi se uvek opredelilo za altruistički nastrojeno dete bez obzira na broj dobijene dece. Najkarakterističnije objašnjenje ovakvog izbora

je: „Normalnije je da bude donor... više je ljudski, uostalom uvek je bolje biti u situaciji da daješ nego da primaš” (P1). Ovde je na prvi pogled prisutan „brižni“ oblik razmišljanja kod ispitanice koja je inače religiozna i koja je koristila i tradicionalne metode koje mogu dovesti do trudnoće. Učesnica P5 ne bi nikada determinisala nijedno od svoje dece za takvu vrstu altruizma, odnosno ni za jednu moguću donaciju: „Naravno univerzalni primalac... to je čista matematika, ako se nešto desi deci bolje je biti spreman da se nešto prihvati od bilo koga“. Učesnica P9 ne bi izabrala ništa od takvih intervencija: „Nije dobro igrati se sa prirodom“. Nekoliko učesnika bi promenilo svoj stav ukoliko bi u pitanju bilo određenje njihovog drugog deteta ili u slučaju sa parnim brojem dece. Učesnik P4 bi determinisao svako drugo, odnosno parno dete kao altruistu: „U slučaju da imamo više dece, ja bih determinisao svako drugo dete kao altruistu, a svako neparno dete kao primaoca, tako da bi mogli da pomažu jedno drugom“. Sličan stav dele i ispitanici P2, P6 i P7.

Ideja o altruističkom određenju parnog deteta i vizija da bi na taj način deca u okviru jedne porodice mogla da se ispomažu zapostavlja značaj, odnosno objektivnost takve situacije. Pre svega, genetska određenost značila bi da su samo donori, odnosno altruiste u mogućnosti da pomažu drugom detetu ili drugoj deci u društvu, šire gledajući. Međutim, ostaje nejasno šta onda znači ubeđenje „da pomažu jedno drugom“ pošto bi neparno dete bilo predodređeno kao primalac, odnosno neko kome se jednostrano pomaže. U tom smislu, ovakvu na prvi pogled racionalnu (pravednu) raspodelu trebalo bi posmatrati na dva načina. Kao nedorečeni altruizam koji pokušava da, sa tehnološke tačke gledišta, opravda jednu osobinu koja je inače zasnovana na emotivnom razumevanju i saosećanju sa drugim članovima grupe. Pored toga, roditelji zapostavljaju posledice takvog par/nepar genetskog determinisanja. Da li bi već unapred zadata slika o tome ko se žrtvuje a ko ne odredila buduće živote njihove mlade dece.

Pored toga, naizgled sakralnije i tradicionalnije viđenje altruizma, slično solidarnosti zajednice, u odgovorima inače religioznih ispitanika odaje utisak šire slike altruizma. Roditelji koji su inače nereligiozni, ili oni koji kalkulišu na naizgled hiperracionalnim osnovama, na duže staze, odnosno u široj slici društvenosti zapadaju u takozvano zatvaranje u sebe, kao što je to bilo registrovano u prethodna dva sloja, kontrakcija ka unutrašnjoj solidarnosti. Na taj način, utisak spasavanja samog sebe ili samo najuže porodice ugrožava ne samo opstanak društva nego i tih pojedinaca, posmatrajući taj trend srednjoročno i dugoročno.

3.3. Društvena solidarnost i roditeljski altruizam u predstavi o tuđem dobrom (suverenom) životu

Spremnost da doniraju svoje jajne ili semene ćelije je u izvesnoj suprotnosti sa potpunom spremnošću učesnika da prihvate donirane reproduktivne ćelije; njihov altruizam prema drugim parovima i društvu je donekle u suprotnosti sa idejom o altruizmu potencijalnih donora. Samo tri učesnika (P1, P3 i P6) su iskazali spremnost da doniraju sve ponuđene opcije; od semenih i jajnih ćelija do ranih embriona bez obzira da li se radi o pomaganju drugim parovima koji su suočeni sa sterilitetom, ili je reč o donaciji genetskog materijala u svrhe naučnih istraživanja usmerenih lečenju teških genetskih oboljenja. Sva tri ispitanika ističu da je glavni razlog za iskazani altruizam upravo njihovo iskustvo sa sporednim zdravstvenim problemima sa kojima su se srećali u toku vantelesne oplodnje. Učesnica P1 dodaje: „... Bilo bi ispravno da se definiše šta se tačno dešava sa doniranim jajnim ćelijama ili embrionima, da li je njihov život negde produžen”. Učesnica P3 definiše svoj stav kao izvesni reciprocitet: „Bolje je donirati za naučna istraživanja, jer sam i ja svoju decu dobila zahvaljujući istraživanjima! Bilo bi suviše razočaravajuće ako bi neko prodao moje embrione”.

Ispitanica P8 bi donirala samo ćelije krvi iz pupčanika, ali nikada jajne ćelije ili embrion. Ispitanica P10 ne bi donirala ništa: „Ništa, jer nemam poverenja u naše državne institucije... možda u nekoj inostranoj klinici u svrhe istraživanja za opšte dobro bez obzira da li se radi o jajnim ćelijama ili embrionima“. Ispitanica P9 nikada ne bi donirala jajne ćelije ili muževljeve semene ćelije: „Samo embrion i samo u svrhe naučnih istraživanja i stvaranja embrio-nalnih matičnih ćelija. Jajne ćelije nikad, sačuvala bih svoje jajne ćelije za kasnije“.

Tabela 42. Pozitivan stav o donacijama reproduktivnih ćelija ili ranih embriona

Opcije za doniranje	Učesnici	N
Jajne ili/i semene ćelije*	P2, P4, P5, P7	4
Rani embrion*	P1, P3, P6, P9	4

Legenda: U tekstu videti detaljnije kvalitativne opise stavova ispitanika o odgovorima obeleženim zvezdicom *

Četiri učesnika su bili spremni da doniraju samo jajne ili semene ćelije (tabela 42). Svi oni dele negativan stav o donaciji embriona. Međutim, i njihova spremnost da doniraju jajne ili semene ćelije nije potpuno ista. Ispitanica P2 bi se složila sa donacijom obe vrste polnih ćelija: „Svoj embrion nikada ne bih donirala! Ali bi donirala jajne ćelije ili muževljevu spermu”. Ispitanik P7 je imao sličan odgovor: „Embrion nikada! Donirali bi jajne ćelije supruge i spermu ali samo u svrhe naučnog istraživanja!” Učesnik P4 donirao bi samo

jednu vrstu polnih ćelija i to samo za jednu svrhu: „Samo jajne ćelije i to pre kao pomoć nekom paru da dobije decu nego za naučna istraživanja!” Učesnica P5 imala je suprotan stav: „Samo spermu i to za istraživanja! Nije mi normalno da moj genetski materijal ode drugom paru!”

Zaključak

U ovom delu studije otvorili smo nekoliko pitanja koja se pre svega tiču samostalnosti roditelja i njihove predstave dobrog života oivičenih tehnološkim i etičkim okvirima vantelesne oplodnje. Pitanje šta zaista predstavlja dobar život zahteva veoma kompleksan odgovor. Međutim, zahvaljujući kulturi, različite osobe koje se susreću sa istim situacijama mogu imati veoma sličnu predstavu samostalnog i dobrog života. Ipak, takva slika ne znači nužno da je „dobar život“ suveren ili da je uopšte dobar.

Vrednovanje života potencijalnog potomstva i roditeljske uloge često zahteva ne samo smanjenje naše autonomije ili „pregovaranje“ oko vrednosti roditeljstva u životima drugih nego je, kao što pokazuje naša studija, moguće da se pristane na tiho prihvatanje autoritarne pre nego liberalne eugenike; samo jača ili izabrana jedinka treba da preživi.

Kao što se pokazalo u prethodnim delovima knjige, čini se da slabljenje samostalnosti vodi do opadanja altruizma i društvene solidarnosti. Dok je kod najsiromašnijih, usled besperspektivnosti na ličnom planu, došlo do opadanja altruizma prema slabijim članovima porodice, kod elite se kreiranje specifičnih radnih navika i opšte slabljenje značaja osnovnog obrazovanja može tumačiti kao višeslojno ugrožavanje na duže staze; roditeljska i društvena nebriga. U slučaju stručnjaka koji su se u prošlosti sreli sa reproduktivnim redukcijama ova veza između samostalnosti i solidarnosti ogleđa se u nekoliko nivoa. Prvo, pritisak koji nastaje zbog izostajanja informacija od jednog dela medicinskog osoblja, s jedne strane, i tihe prisile na odustajanje ispitanika od medicinskih informacija i informisanog pristanka o sudbini reproduktivnih ćelija; redukovana početna roditeljska briga. Iako su tihim saučesništvom zapostavili brigu o tim ćelijama, oni iskazuju nelagodnost po pitanju donacije tog istog materijala u strogo određene svrhe. Ti isti ispitanici su istovremeno spremni da prihvate tuđi genetski materijal u svrhe dobijanja potomstva. Svi ovi nivoi manje ili više, pre ili kasnije vode ojačavanju nesolidarnog ponašanja i uspostavljanju obrazaca društvene nepravde.

1. Stremljenje roditeljstvu

Religiozni učesnici su koristili tradicionalne metode za popravak plodnosti bilo da se radi o muškom ili o ženskom roditelju. Pokazalo se da se ispitanici ženskog pola pre opredeljuju za vantelesnu oplodnju nego za usvajanje deteta. Skoro svi učesnici bi prihvatili donirane jajne ili semene ćelije i embrion, uz napomenu da je trudnoća veoma važna za majčinstvo.

Međutim, da li to znači da za ove ispitanike roditeljstvo nije opšta kategorija? Odbacivanje usvajanja kao opcije dobijanja potomstva, odnosno ostvarivanje roditeljstva, s jedne strane, i prihvatanje doniranih embriona, jajnih ili semenih ćelija, s druge, govori o kontigentnosti shvatanja roditeljske uloge. Bez obzira na skupe, „neprijatne“ i donekle rizične procedure u procesu vantelesne oplodnje, učesnici su veoma posvećeni ideji da postanu roditelji u slučaju da je barem jedan reproduktivni proces – gestacija – ostao suveren.

Kada smo ispitanike pitali da li prave razliku između prirodne i veštačke, odnosno potpomognute reprodukcije, većina njih nije bila spremna da prihvati objektivnu činjenicu o razdvojenosti procesa koncepcije i gestacije u vantelesnoj oplodnji. Ovakva (lažna) slika o celovitosti ovih procesa u vantelesnoj oplodnji vodi do mogućnosti oduzimanja preostalog genetskog materijala pacijenata.

2. Autonomija i poštovanje osobe – pacijenta – u toku vantelesne oplodnje

Podaci o poštovanju dostojanstva i autonomije pacijenta otvorili su nekoliko zabrinjavajućih tema. Pre svega, podaci o veoma retkom ili nikakvom deljenju informacije sa pacijentom, ili davanje informacija na njihovo izričito insistiranje, dovode u pitanje etiku procedure koja pomaže ne samo u lečenju, nego i u formiranju slike o samostalnom dobrom životu. Način na koji se saopštavaju šture informacije stavlja pacijenta (koji je prošao kroz duge, rizične i skupe pripreme) pred svršen čin. Nedostupnost informacija, a potom i znanja o preimplantacionoj genetskoj dijagnostici, kao i drugi nedostaci vezani za informisani pristanak na različitim nivoima procesa vantelesne oplodnje pokazali su se kao glavni indikatori sužavanja pacijentove autonomije.

Naši ispitanici i nekadašnji pacijenti su u gotovo svim slučajevima opravdali abortus kao jedan od instrumenata kojim se stiže do suverenog života, birajući trenutak u kome će se ostvariti trudnoća, finansijska i emotivna stabilnost. Viđenje abortusa kao vrste eutanazije, u slučajevima kada se plod ne razvija pravilno, kod nekih od ispitanika je takođe poprimio oblik obezbeđivanja

dobrog života roditelja i potencijalne dece. Međutim, ovde je zabeleženo još jedno različito shvatanje iste pojave: uskraćivanje prava na život ranog embriona, odnosno fetusa. Učesnici su mahom izjednačavali abortus sa embrioredukcijom. Ipak, dok je kod opravdanja abortusa u toku vantelesne razlog bio anomalija ploda, kod embrioredukcije su postojali i drugi razlozi. U obrađenim pričama ispitanika odluka za embrioredukciju nije izvedena na osnovu informacija koje su govorile o nepravilnom razvoju ploda nego na osnovu odluka majke koje su uglavnom bile motivisane nemogućnošću posvećivanja pažnje ili finansijskim nedostatkom za odgajanje još jednog ili više potomaka.

Pored ove ambivalentnosti u shvatanju abortusa i embrioredukcije, ovakvi stavovi su i u suprotnosti sa nelagodnošću kada je u pitanju donacija embriona. Analize odbijanja donacije sopstvenog embriona, bez obzira da li se radi o užoj (nekom paru koji se leči od steriliteta) ili široj slici altruizma (u svrhe istraživanja genetskih oboljenja i lečenja bolesti), govore da pacijenti ne bi poklonili (život) embrion. To pokazuje nalaz koji govori o situaciji kada su pacijenti suočeni sa okolnostima u kojima ne znaju ništa o preostalom genetsko-reproduktivnom materijalu, ili kada ga ne mogu sačuvati. Tada je tihi pristanak na moguće uništenje embriona za njih prihvatljiviji nego njegov produžen život daleko od njih.

Pitanje koje ostaje bez odgovora je da li bi kontingencija izražena po pitanju prava na život ranog oblika ljudskog života bila izbrisana mogućnošću čuvanja embriona u situaciji u kojoj je poverenje između pacijenata i profesionalaca/institucija na minimalnom – instrumentalnom – nivou. Drugim rečima, da li bi stvaranje nacionalne banke genetičkog materijala u Srbiji, uz ovakav osećaj, zaista bilo društveno vrednovano.

Zabeležili smo i tiho ali progresivno prihvatanje tabua medicinskog osoblja oko sudbine preostalih jajnih ćelija i embriona. Ovakva etička nedоследnost (Mitrović, 2014) medicinskih stručnjaka, kao i kulturno saučesništvo pacijenata sigurno su delimično odgovorni za kreiranje napredujućih obrazaca društvene nepravde (Mitrović, 2013).

3. Šira i uža slika altruizma učesnika istraživanja

Videli smo kako prethodni uslovi dovode do slabljenja altruizma i prihvatanja nepravednih društvenih obrazaca i odnosa, koji imaju potencijal da se prenose i na druge u sličnoj situaciji. Pored toga, ili možda baš zbog takvog odnosa, učesnici su pokazali izvesnu nelagodnost po pitanju poklanjanja polnih ćelija i gotovo apsolutno nepoverenje po pitanju doniranja sopstvenog embriona.

Samo dvoje ispitanika, koji su inače pokazali spremnost da u kontrolisanim okolnostima poklone sopstveni embrion, bilo je raspoloženo da svoje dete genetski predodredi kao altruistu. Još dvoje je bilo spremno da odredi dete kao altruistu po rođenju, ali su iskazali nespремnost za poklanjanje embriona ili polnih ćelija.

Genetski inženjering buduće dece potpuno je prihvaćen kada je u pitanju izbegavanje teških oboljenja, a takva intervencija je samo delimično prihvaćena kada je u pitanju poboljšanje intelektualnih, društvenih i fizičkih osobina dece. Iako je genetski inženjering načelno prihvatljiv u čitavoj grupi, neki od učesnika ne bi bili spremni da poklone svoj genetski materijal u svrhe naučnih istraživanja, odnosno u svrhe unapređenja genetskih terapija i intervencija. U stvari, to su isti oni učesnici koji su spremni da odrede decu kao altruiste, ističući da oni nisu i ne bi bili spremni na altruizam. Isti ispitanici bi takođe izabrali i genetsku intervenciju koja ide preko granica PGD i uklanjanja teških i naslednih bolesti. Drugim rečima, oni bi izabrali genetsko poboljšanje dece, odnosno dečije mentalne, fizičke i druge kapacitete bi podigli iznad statističkog nivoa norme zdravlja uz pomoć genetskog inženjeringa.

Sva tri istražena nivoa ispitanikovih iskustava pre, u toku i u budućoj medicinsko / genetskoj manipulaciji odražavaju sliku o vantelesnoj oplodnji u Srbiji kao sredstvu za dostizanje samostalnog ili dobrog (roditeljskog) života. Kulturna predstava o ispunjavanju očekivanih društvenih uloga (tabela 29), poput roditeljske, međutim, uzrokuje ukidanje autonomije i vodi do samodeprivacije kroz tiho prihvatanje neetičkih praksi koje ne poštuju individualnu slobodu i ličnost u širem smislu.

ZAKLJUČAK

BEZVOLJNO I OPASNO

Primena dobijenih rezultata: sociologija katastrofa

Pre nego što pređemo na sumiranje i kategorizaciju dobijenih indikatora besperspektivnosti, njihovih veza sa izvesnim društvenim položajima i tipovima opstanka vezanim sa tim, potrebno je ukazati na jednu od najopasnijih posledica društvene bezvoljnosti pre svega marginalnih i najugroženijih, a potom i ostalih društvenih grupa koje su opisane u ovoj studiji. Drugim rečima, prethodno izneti rezultati, pored besperspektivnosti očitane na polju popravljanja uslova života, akcije koje vode u visoku nemoralnost ili komodifikaciju sa neetičkim praksama u domenu najviših društvenih vrednosti (zdravlja i života), ukazuju na potencijal ranjivosti i opasno sužavanje samostalnosti u donošenju odluka u akcijama koje vode sopstvenom i društvenom dobru kod proučavanih slojeva.

Ipak, „nedelanje“ nije pojava koja ima iste uzroke niti se reflektuje sa istim posledicama bez obzira da li se radi o različitim pojedincima u istom sloju, ili je reč o različitim slojevima. Polazeći od Milsove definicije, i nama najinteresantnijeg svojstva moći kod elite, odnosno svojstva da se ne učini ništa u situaciji koja zahteva akciju bez ikakve trenutne sankcije ili negativne posledice po elitu, dolazimo do gotovo metafizičkog svojstva promena. Pošto je izvesna društvena akcija – dinamika (osnovni potencijal), usmerena prema cilju odnosno postignuću, to znači da nepostojanje volje za akcijom ugrožava sve druge mogućnosti koje bi dovele do potpunog ili delimičnog ostvarivanja tih ciljeva.

Čitav niz indikatora kod nezaposlenih ukazao je na ugroženost konkretnih potencijala potrebnih da bi se delalo. Zaokret u vrednovanju obaveznih i osnovnih znanja i opšte kulture ka manje formalnim aktivnostima kod elite omogućava udobnost u pasivnosti i razvoj privatne svesti. Privatna svest je, prema Milsu, još od antičkih dana negativno vrednovana, a oni koje je takva svest karakterisala su, kako Mils doslovno prevodi sa starogrčkog, nazivani idiotima (*idiot* = privatnik, onaj koji je politički i društveno potpuno neaktivan; brine samo o sebi). Takva svest onda i danas teško da doprinosi društvenom dobru (Mills, 1958: 30). Naizgled altruistički okvir ostvarivanja samostalnog i dobrog života kod stručnjaka i odustajanje od borbe za sudbinu ili bar za istinu o sudbini brojnih potencijala u preostalom genetičkom materijalu itd, sve to vodi u obrasce društvene nepravde koji na duže staze ugrožavaju pre svega najranjivije a potom i ostale.

Prema tome, možemo zaključiti da što je više neiskorišćenog potencijala time je i promena manjeg intenziteta ili kratkog dometa. U skladu sa jednim od Milsovih svojstava – pasivnosti – elite, nalaze se podaci ove studije koji navode na zaključak da što je bezvoljnost (u akciji) vezana za niži društveni položaj to su njeni efekti pogubniji za tog pojedinca ili grupu. Moć koja se ogleda u pasivnosti je bila, jeste i izgleda da će još dugo biti privilegovana, ali i upozorenje ostalim nepriviligovanim a posebno marginalnim da, ne prihvatajući refleksije neetičkih praksi iskazane kroz kulturne ideale dobrog života, delaju u skladu sa onim što je zaista dobro u pravcu poboljšanja sopstvenog i posebno društvenog života.

Bilo da se radi o uslovima duboke društveno-ekonomske krize, rata ili prirodnih katastrofa, svojstva jedne populacije, opisana u ovoj knjizi, čine tu populaciju ugroženijom, odnosno ranjivijom od ostalih u nacionalnim i globalnim okvirima, bez obzira na vrstu i intenzitet nepogode kojom je podjednako pogođeno društvo ili svet. S tim u vezi i ovaj prilog „primenjenoj sociologiji“ ide u korist razlikovanja ali i povezivanja veoma značajnih socioloških predmeta proučavanja – krize i katastrofe.

Okolo definisanja katastrofe vode se ako ne viševekovne onda u institucionalnom smislu višedecenijske polemike, no jedinstvena definicija kao i mnogo puta do sada u društvenim naukama nije naišla na potpuni konsenzus, što se u mnogim slučajevima pokazuje kao dobro jer se otvaraju mogućnosti za nove pristupe i poboljšanja postojećih definicija i objašnjenja pojava. Od Volterovog teodicejskog lamenta nad zemljotresom, koji je krajem 1755. godine pogodio i uništio Lisabon ostavljajući za sobom ogroman broj žrtava, do današnjih dana, od akademskih disciplina do perspektive običnih ljudi, definicija se kretala od intuitivnog shvatanja razorne moći prirode kroz pitanja preživelih, poput onog iz Volterovih stihova, zašto bog dozvoljava da stradaju nedužni, do rasprava koje uglavnom razmatraju više elemenata koji su ključni za objašnjenje nastanka katastrofa, bez obzira da li je reč o prirodnim ili društvenim predispozicijama. Za potrebe ovog priloga preuzecemo definiciju iz knjige *Etika za katastrofe* autorke Naomi Zak (Naomi Zack, *Ethics for Disaster*):

„Katastrofa je događaj (ili serija događaja) koji ranjavaju ili ubijaju značajan broj ljudi ili, u suprotnom, teško narušavaju njihovu svakodnevnicu u građanskom društvu. Katastrofe mogu biti prirodne ili rezultat nehotičnog ili namernog ljudskog čina. One uključuju, ali nisu ograničene na, požare; poplave; oluje; zemljotrese; hemijska isparenja; curenje ili infiltraciju otrovnih supstanci; terorističke napade konvencionalnim, nuklearnim ili biološkim oružjem; epidemije; pandemije; masovni pad elektronskih komunikacija; uključujući i druge događaje koje eksperti i zvaničnici označavaju kao „katastrofe“. Katastrofe se uvek pojavljuju kao iznenađenje i šok; one su neželjene od strane pogođene populacije, iako nisu uvek nepredvidljive. Katastrofe

takođe stvaraju narative i medijske slike heroizma, padova i gubitaka onih koji su pogodeni i onih koji na nju odgovaraju” (2009: 7).

Od sredine prošlog veka u društvenim naukama postignut je „dogovor“ po kome se kriza razlikuje od katastrofe. Pre svega, konflikt je preciznije strukturisan za razliku od katastrofa, pa prema tome nosi i više institucionalizovanog rizika od nesreće. Katastrofu karakteriše prosocijalno ponašanje, dok je konfliktna situacija oivičena različitim interesima aktera koji produbljuju sukob. Takođe se razlikuju po usmerenosti, pri čemu u katastrofi dolazi do konvergencije ka mestu nesreće (pružanje pomoći i sl), dok je u konfliktu karakteristično izbegavanje ili sklanjanje od sukoba. Žrtve katastrofe sklone su poštovanju zakona i saradnji, dok su strane u konfliktu sklone ratnom pljačkanju i opstrukciji medicinske pomoći (Perry and Quarantelli, 2005).

Ove definicije takođe ostavljaju prostor za kritičko promišljanje i uključivanje drugih kategorija i empirijskih podataka koje, s jedne strane, mogu biti posledica konflikta i krize, dok, s druge, mogu biti jedan od glavnih uzročnika katastrofe, baš kao što smo to opisali u uvodu ove knjige na primeru situacije „kolektivnog stresa“ u Srbiji i Mertonovoj viziji konceptualizacije empirijskih rezultata. S tim u vezi, pojave koje smo proučavali, poput bezvoljnosti, odnosno besperspektivnosti, mogu se posmatrati kao unutrašnji proces neotpornosti, odnosno ranjivosti populacije (Mitrović, 2015).

Ranjivost se obično shvata kao opšte svojstvo ljudi i biosfere, odnosno kao opšta mogućnost povređivanja i oštećenja. Bez obzira na ratove, katastrofe ili nesreće, svi ljudi su smrtni i, još gore, bilo ko od nas može umreti u bilo kom trenutku (Zack, 2006: 10). Pored ove opšte i egzistencijalne osobine živog sveta, ranjivost možemo promišljati kao stvar stepena i tipa. Na primer, ranjivost može biti fizička, psihološka, emocionalna, društvena, ekonomska itd. Međutim, svaki od ovih tipova ima potencijal da ugrozi ljudski život ili ostavi privremene ili trajne posledice. U ovom zaključnom delu pokušaćemo da pokažemo kako detektovana unutrašnja dinamika ranjivosti može biti iskorišćena za prevenciju katastrofe i upravljanje rizikom. Relevantna literatura u studijama o katastrofama pokreće veoma značajno pitanje: kada se nesreća desi ko je najranjiviji, odnosno najugroženiji?

Uporedne studije katastrofa upućuju na podatke koji pokazuju da slična nesreća ima različite posledice u različitim društvima, odnosno različitim zajednicama; komparacija posledica zemljotresa na Haitiju, Čileu i uragana, odnosno poplava u Nju Orleansu. Posmatrajući iz globalne perspektive, opstanak najsiromašnijih je najugroženiji. Siromašni ne poseduju finansijska niti materijalna dobra kako bi se lično pripremili za moguću katastrofu u svom okruženju, izbegli sa mesta nepogode ili rata i oporavili se (Zack, 2012: 53–54). U skladu sa prethodnim navodima o važnosti veze između strukturalnih činilaca i bezvoljnosti, najviše pažnje bi trebalo posvetiti mapiranju besper-

spektivnosti kod marginalnih, u našem slučaju to su nezaposleni akteri iz ove studije.

Imajući u vidu uslove rizika i ranjivosti u Srbiji, konceptualna apstrakcija otpornosti (rezilijencije) mogla bi biti analizirana u nekoliko različitih teorijskih pravaca koje ćemo ovde grubo opisati, a koji se do detalja diskutuju u relevantnim studijama (Gaillard, 2010; Lewis 2014), kao i u veoma bogatoj kategorizaciji teorija o rezilijenciji (Sudmeier-Rieux, 2014: 68–9), koja sledi veliki broj autora (Lewis and Kelman, 2010; Levine et al., 2012; Reghezza-Zitt et al., 2012; Cannon and Müller-Mahn, 2010).

Navedeni autori imaju različite vizije otpornosti. Jedna od njih je ona prema kojoj su mnoge marginalne zajednice, budući da već dugo žive u siromaštvu i sa ograničenim resursima, naviknute na takve redukcije, pa su samim tim i rezilijentne na moguću nepogodu ili pre oporavak od nje. Ovi autori ističu da su takve siromašne zajednice prilagodile svoj način života na opasno okruženje, društveno-ekonomske uslove, i prema tome postale rezilijentne. Na primer, njihove kuće je mnogo lakše popraviti ili ponovo izgraditi nego kuće sa mnogo složenijom infrastrukturom i konstrukcijom. U vezi sa tim, oni su sami osposobljeni za takvu vrstu popravki ili ponovne izgradnje.

Ne spominjući činjenicu da je praktično reč o objektima neprimerenim za življenje uglavnom bez tekuće vode i struje, istovremeno ove opservacije proizvode i kontradikciju. Povećana rezilijencija ne smanjuje nužno ranjivost niti rizik. I još više od te kontradikcije, jedno društvo može biti visoko rezilijentno, s jedne strane, i istovremeno veoma korumpirano, nestabilno i nepravedno, s druge (npr. Sudmeier-Rieux, 2014). Međutim, naša empirijska istraživanja pokazuju da, bez obzira na to da li postojanje rezilijencije znači ili ne znači ranjivost, ono što je sasvim izvesno, unutrašnji procesi u tim pojavama, poput besperspektivnosti, zasigurno proizvode ranjivost. Bezvoljnost predstavlja unutrašnje svojstvo ugroženosti.

Ugroženost, odnosno ranjivost može biti poređena i sa izloženošću, podložnošću ili osetljivošću (*susceptibility*); slabljenje kapaciteta da se istraje. Osetljivost dalje može upućivati na društvene, političke, industrijske i komercijalne pritiske na aktere koji su u fizičkom smislu ugroženi. Na kraju, podložnost može biti razmatrana, sa punim pravom, kao deo aktuelnih „osnovnih društvenih procesa“ (Lewis, 2014: 8).

Osnovno, a verovatno i određeno (bojno), polje na kome se svi ovi pojmovi, odnosno pojave susreću je opstanak i to onaj koji može trajati. A samo opstanak uokviren zaštitnim društvenim mehanizmima, od kojih su kultura i moral najznačajniji, može potrajati na duže staze i obezbediti relativnu sigurnost i napredovanje i onima koji su daleko najslabiji. Naime, egzistencijalisti ne ističu samo opštu krhkost ljudi, nego i izvesnu slobodu (simetričnu slobodu življenja) u biranju načina na koji će se umreti. Samostalnost odluke

o umiranju u ovoj ili onoj katastrofi ili ratu dovodi nas do motiva koji mogu smanjiti gubitak ljudskih života u budućim nesrećama. Ovo dalje vodi u preduzimanje koraka koji proističu od informisanih akcija običnih ljudi do najširih odluka sadržanih u merama državnika (Zack, 2006: 10).

Sledeći ovu misao pokušavamo da objasnimo da nije pitanje da li su neke osobe ranjive (jer smo svi ranjivi i smrtni) nego kako su ranjive. Slikovito, to bi se moglo opisati kao spektar ciljeva koji su bitni u donošenju odluka, sa autonomijom na jednom i zaštitom na drugom kraju. Suprotni krajevi ovog spektra takođe određuju koliko kapaciteta neko ima da napravi informisan i slobodan izbor; osobe sa više kapaciteta i sigurne osobe poseduju maksimum slobode u donošenju odluka na jednom kraju spektra, dok se na drugom kraju nalaze ugrožene i osetljive osobe sa manje slobode, koja od jedne tačke ne dozvoljava više bilo kakvu odluku o sopstvenom dobru. Ranjivost stoga može biti očitana na ovom spektru (*spektar rezilijencije*, autorova napomena) kao stanje koje pomera individuu od tačke autonomije do tačke protekcionizma. Što je osoba ugroženija to ima manje slobode da napravi sopstveni izbor (Mehlman, 2009: 212).

Imajući u vidu ovakve pristupe, naša studija ističe da je međusobno izjednačavanje skale ranjivosti sa procentnom stopom marginalnih grupa u opštoj populaciji u najvećoj meri ne samo analitički i empirijski pogrešno, nego i kontraproduktivno kada se dođe u situaciju planiranja zaštite ili ublažavanja efekata katastrofa i očuvanja kapaciteta rezilijencije u tim grupama. Stoga ćemo i pokušati da na bazi iznesenih podataka analitički razlikujemo termine: ranjivost, nerezilijentnost i marginalizacija.

Pošto smo ranjivost, rezilijenciju i izloženost donekle opisali, ostaje da kažemo da u ovom smislu marginalizacija može biti shvaćena kao svaki od različitih tipova diskriminacije, odnosno društvene isključenosti (Barton, 2005: 142; Gans, 2010; Gaillard, 2010: 222; Zack 2012: 61–2; Waquant, 2008), bilo da je ona na bazi društvenih osobina (rasnih, etničkih, društvenog statusa, prebivališta itd), bilo da je reč o nekim ličnim osobinama (seksualnost, pol, godine starosti, obrazovanje, itd) (Gaillard and Pangilinan, 2010: 178; Veestra, 2011). Različiti tipovi diskriminacije mogu biti kombinovani tako da još više ističu marginalizaciju, pojačavajući tako ugroženost. S tim u vezi Gans (2010) ističe da glavni uzrok marginalizacije može biti prepoznat kao, na primer, koncentrisano (prostorno/geto) siromaštvo koje je strukturalno ukorenjeno (npr. nezaposleni).

Bez obzira na opseg i trajanje mizernih uslova života u kojima žive marginalne grupe, neophodno je detektovati indikatore društvenih i zdravstvenih karakteristika takvih grupa; na primer stanje kompletnog fizičkog, mentalnog i opšteg društvenog dobrog života (*Constitution of the WHO*: 3, prema Chronicle of the World Health Organization, 1947: 29–43).

Ako pristup proučavanju uslova koji izazivaju dramatične katastrofalne efekte obogatimo sociološkom imaginacijom, onda možemo formulirati sledeću hipotezu: katastrofa ima različite efekte na pojedince iz različitih društvenih grupa, kao i na različite osobe unutar iste grupe. Rezilijencija između i unutar društvenih grupa nije jednaka. U ovom slučaju, rezilijencija je shvaćena kao kapacitet da se deluje dobrovoljno u interesu popravljavanja sopstvenih uslova života (npr. kapacitet za planiranje). Populacija bez kapaciteta za planiranje se, dakle, može smatrati ranjivom. S tim u vezi, akteri sa manje rezilijencije orijentisani su ka paternalističkom kraju opisanog spektra. Na osnovno pitanje, šta prouzrokuje njihovu neotpornost, upravo smo pokušali da odgovorimo kroz prethodna tri dela, tragajući za uzrocima opadanja volje da se deluje u pravcu popravljavanja ličnog života, ali i dugotrajnog i prihvatljivog društvenog opstanka.

O značaju otpornosti neke populacije najbolje govore mere „otadžbinske bezbednosti SAD“ (*Homeland security policy* – US Government, 2012), gde je uočljivo pomeranje fokusa od zaštite ili smanjivanja ranjivosti ka rezilijenciji. Dostizanje zadovoljavajuće rezilijencije može biti uspešno samo ako se stvarno preduzme sistematski pristup proučavanja koji uključuje izučavanje ugroženosti (ranjivost) i strukturno ukorenjenih uzroka siromaštva. Ovakav analitički pristup je pre namenjen smanjivanju rizika od nesreća (*Disaster risk reduction* – DRR) nego što predstavlja skup mera za akciju usmerenu uklanjanju posledica i efekata krize (Levine et al., 2012).

Imajući u vidu razliku između ranjivosti, nerezilijencije i marginalizacije, kao i osnovnu pretpostavku, cilj ovog zaključnog dela knjige je da ukaže kako se praktično mogu primeniti detektovani uzroci potencijalne ranjivosti preko indikatora nerezilijentnosti (besperspektivnost – ugroženost životne vizije) među društvenim grupama s naglaskom na marginalne. Ovakvi uzroci mogu postati katalizatori masovne deprivacije otpornosti i dalje viktimizacije grupe u momentu nesreće ili posle nje. U skladu sa tim, Zak (2006: 1) ističe značaj studija o katastrofama iz perspektive različitih akademskih disciplina, „dok literatura i novinarstvo mogu pomoći ističući ljudsku crtu u takvim događajima“. Bilo kako bilo, ističe ova autorka, svi akademski predstavnici, a posebno filozofi kao stručnjaci za kritičko mišljenje, trebalo bi ne samo da doprinose bezbednosti i studijama katastrofa, nego istovremeno da koriste perspektivu običnih ljudi koji nisu niti državni zvaničnici niti planeri javnih mera stvarajući na taj način konvergenciju različitih načina u razumevanju katastrofe.

Značaj ovog zaključnog priloga jeste u ukazivanju na mogućnost širenja značajnog sloja ranjivih iz velike populacije nezaposlenih (ali i iz drugih marginalnih grupa) širom sveta, a posebno u siromašnim regionima. Ovakva ranjivost bi imala efekte (npr. u aberaciji otpornosti) ne samo na individualnom nivou, nego i na nivou porodica i čitavog društva.

Još jedna od namera predstavljanja rezultata u ovoj studiji bila je davanje odgovora na sledeće pitanje. Kolika je grupa bez ili sa umanjenim kapacitetima rezilijencije; ljudi sa ugroženom životnom perspektivom, posebno u grupi marginalnih. Šta su dimenzije i indikatori očajja? Da li su njihove kratkoročne i dugoročne životne aspiracije ugrožene? Da li na kraju postoje ikakvi kapaciteti otpornosti, „kapacitet planiranja“ (Zack, 2009; Mathúna et al., 2014)?

Drugim rečima, želimo da pokažemo kako je moguće praktično primeniti fenomenologiju besperspektivnosti i bezvoljnosti u promeni modela katastrofe. Takav model promene stvoren je upravo na (a) detektovanju indikatora neotpornosti, i dodatim (b) motivima i odlukama u smeru prevencije viktimizacije ranjivih i marginalnih grupa, koje bi bile prve na udaru potencijalnih nepogoda i ekstremnog paternalizma i autoritarnosti.

Ovaj novi model, koji predlažemo, uzima u obzir motive onih koji pokušavaju da pomognu, kao i odluke koje se tiču popravljanja rezilijencije ciljanih grupa, prvenstveno društveno najslabijih. Recimo da su osnovni motivi usmereni ka spašavanju života i očuvanju otpornosti stanovništva. Odluke i njihovi razlozi, međutim, grade širu sliku sačuvanog života. Drugim rečima, nisu samo bitne odluke koje su sadržane u raznim trijažama, „prinudnim“ evakuacijama ili u pukom broju spašenih života, nego jednu veoma značajnu ulogu igra i vizija o kvalitetu budućeg života. Ovakav pristup predstavlja kvantitativni i kvalitativni okvir pomoći koji bi trebalo da bude u skladu sa moralnom slikom samostalnog i dobrog života. Istovremeno, ovo rešenje nudi alternativni pristup različitim društvenim, filozofskim i normativnim školama.

Nakon ovog upoznavanja sa mogućom praktičnom primenom dobijenih rezultata prvenstveno u preventivne svrhe, iznećemo neke primere kako se oni mogu čitati i kategorizovati u skladu sa početnim zahtevima studije; tipologija rizika opstanka prema društvenim položajima i osnovnim strukturalnim osobinama bezvoljnosti.

Videli smo da polovina nacionalnog uzorka nema konkretne kratkoročne planove kako da popravi životne uslove. Oko 70 odsto besperspektivne populacije uglavnom se sastoji iz tri društvena sloja. Polovinu čine penzioneri, koji nailaze na sve teže uslove života, počevši od politike prema starim licima koju sprovodi Vlada kako na republičkom tako i na lokalnim nivoima. Ne ulazeći u detalje mera i zaista mučne primere koji ugrožavaju opstanak penzionera, spomenimo da je u Srbiji, pored različitih oblika diskriminacije starih lica (ejdžizam), trenutno najsveobuhvatniji onaj koji ukida ili radikalno uskraćuje stečena prava tokom minulog radnog veka. Ovakav sveprisutni negativni odnos prema „prošlosti“ (nekadašnjim akterima u izgradnji ovog društva i njegovih sistema), koja nas sve čeka u budućnosti, nažalost, osigurava aktuelnost proučavanja najtežih posledica bezvoljnosti koje možemo očekivati u vremenu pred nama.

Pored penzionera, tu dominantnu grupu besperspektivnih čine i domaćice i nezaposleni čijem očaju smo posvetili prvi deo studije. Kao što smo već objasnili na početku priloga, dimenzije ugroženosti perspektive i odgovora na mizerne uslove života čitamo kao indikatore ranjivosti, dok očuvanje anticipacijskog kapaciteta razumemo kao osnovni i sačuvani kapacitet rezilijencije. Kako bi izbegli suvišna ponavljanja u objašnjavanju praktične upotrebe dobijenih rezultata, ovde dajemo pregled osnovnih karakteristika bezvoljnosti prema društvenim položajima i odgovarajućem tipu opstanka.

Tabela 43. Fenomenologija preživljavanja u Srbiji: osnovni tipovi preživljavanja prema društvenim slojevima i najznačajnijim osobinama

Osobine	TIP OPSTANKA		
	Mizerni	Kvaziidealni/ neprihvatljiv	Neodgovorni
Društveni položaj	Marginalni	Stručnjaci	Elita
Akcioni potencijal*	Prisutan Osobina grupe	Prisutan Osobina grupe	Prisutan Osobina grupe
Potencijal razočaranja*	Prisutan Specifična razlika grupe	Skriven Osobina grupe	Skriven Osobina grupe
Redukcija mogućnosti*	Prisutne Više tipova	Ekonomske ne Zdravstvene da	Nisu nađene
Dugoročne aspiracije*	Ugrožene	Prisutne	Prisutne

Legenda: U tekstu videti detaljnije kvalitativne opise primenjenih indikatora obeleženim zvezdicom*

Primeri slabljenja rezilijencije kroz indikatore besperspektivnosti

Značaj starosnih osobina populacije u sprečavanju i upravljanju rizikom*

Imajući u vidu društvene okolnosti koje se daju najkraće opisati kao život u uslovima kolektivnog stresa, uočeno je da sa starenjem kod nezaposlenih opadaju i planovi za planiranje. Videli smo da je agilnost mlađe populacije značajno izraženija od starije populacije nezaposlenih. Društvena zabrinutost iz oblasti sprečavanja i upravljanja rizikom (DRR) dolazi iz podataka koji opisuju odnos u kome neki stariji pripadnici grupe imaju kratkoročne planove u odnosu na nepostojanje planova kod mlađih pripadnika grupe. U suprotnom, o ovom indikatoru moglo bi se diskutovati, na primer, da stariji ljudi prave manje planova zbog toga što su uglavnom postigli sve ono čemu mladi još uvek streme. Ova činjenica bi takođe mogla biti objašnjena kroz unutrašnju

apatiju grupe, koja pojačava neotpornost. Budući da su bez posla, jedan od glavnih ciljeva kojima se teži jeste osigurati društvenu i ekonomsku stabilnost: pronalaženje posla, stvaranje / pomaganje svojoj porodici itd. Takvi planovi često zahtevaju više vremena, međutim, stariji ispitanici koji poseduju obradivu zemlju (45–65 godina) imaju nešto povoljnije uslove u vidu mogućnosti za pravljenje kratkih i dugih planova, samostalna proizvodnja prehrambenih proizvoda i eventualna prodaja. U prilog ovakvoj proizvodnji ide i činjenica da država obezbeđuje određene olakšice za izvesne vidove ovakve aktivnosti. Ipak, grupa koja ne koristi takve pogodnosti samoodrživog domaćinstva sastoji se od 60% nezaposlenih sa sačuvanom kratkoročnom perspektivom. Opisana unutrašnja apatija, kao svojstvo društvene dinamike, postaje, dakle, jedan od najopasnijih potencijala u postepenom urušavanju rezilijencije kroz čitavu strukturu nezaposlene populacije.

Kod kulturno uslovljene slike samostalnog života (stručnjaka) upravo je, zbog specifičnosti situacije vezane za polnu reprodukciju i korišćene tehnologije, starenje vezano prvo za izvesni defetizam koji, usled „novih mogućnosti“, odustajanje pomera ka sve većoj komodifikaciji, odnosno gubljenju samostalnosti u odlučivanju, a to dalje implicira ranjivost. Naravno, ovakva komodifikacija nije nužna i dovoljno bi bilo samo primeniti odnosno harmonizovati postojeći zakonski okvir i osnovne etičko-kliničke prakse.

Potencijal razočaranja kao upozorenje i nada*

Naši podaci su pokazali da u grupi gde se javlja takozvani recidiv nezaposlenosti, odnosno gde dolazi do višestrukog gubitka posla u toku radnog veka, otpornost biva prepolovljena. Takođe, kod ovog indikatora veoma važnu ulogu ima stabilnost postojeće ponude poslova. Sve u svemu, naši nalazi dovode u pitanje spomenute tvrdnje da sa privikavanjem siromašnih na katastrofu raste i njihova otpornost. Nadanja koja pruža ovaj indikator odnose se na nezaposlene koji su prihvatili društvene okolnosti zbog kojih su ostali bez posla. Ovakvo prihvatanje pruža izvestan potencijal planiranja kojim se, suprotno prethodnoj priviknutosti na posledice, one upravo izbegavaju.

Kod neodgovornog preživljavanja (elite) potencijal razočaranja može biti rezultat opštih razočaranja usled efekata različitih tipova kolektivnog stresa ili neispunjenih ličnih aspiracija. Ono što je takođe uočljivo u smislu refleksivnog okvira, o kome je bilo reči, vezano je i za starijeg potomka u jednoj od starosnih grupa elite.

Naime, iz tih podataka se videlo (a) da direktnog nasleđivanja najviših položaja neće biti, stoga se, između ostalog, stvara slika koja povezuje prošlost, sadašnjost i budućnost; (b) verovanje da je njihovo obrazovanje nepotrebno i da njihova najmlađa deca uz manje muke mogu stići do vrha.

U dostizanju kulturnog ideala dobrog života kod stručnjaka, potencijal razočaranja predstavlja i prinudu na komodifikaciju sa neistinama i pasivnost u borbi za potencijale života, odnosno zdravlja preostalog genetskog materijala. Iako je zadovoljstvo dobijenim detetom neizrecivo i pored svih materijalnih troškova i zdravstvenih rizika, potencijal preostalog reproduktivnog i stoga naslednog materijala je ako ne, sa medicinske strane, veći onda barem subjektivno isti. Sasvim ljudska i razumljiva simpatija sa roditeljima za koje dobijeno dete ima veći značaj od propuštenih mogućnosti, poput sličnih primera iz istorije medicine i socijalne misli, upozorava da naše simpatije sa nekim zahtevima i praksama, ma koliko se činili izolovanim, mogu voditi u uspostavljanje obrazaca društvene nepravde (Mitrović, 2012(b): 84–114). Šta bi se desilo da su pre svega roditelji (pacijenti) tretirani i informisani na dostojanstven način ili da nisu odustali od borbe za istinom? Na to pitanje za sada, nažalost, nemamo odgovor jer se u istraženim slučajevima tako nešto nije ni desilo. Čini se da će odgovor na to pitanje sačekati sve dok stvari u kliničko-etičkoj ravni ne dosegnu zadovoljavajući nivo koji je propisan zakonom i Hipokratovom zakletvom. No, veću gorčinu ostavlja pitanje kako će se to desiti, jer je komodifikacija kod stručnjaka sa obe strane belog mantila i okovratnika već uveliko uzela maha. Izvesna nada postoji, slično kao i kod marginalnih grupa, a ilustruje se u ukalkulisanim razočaravajućim očekivanjima od društva i pojedinih sistema i institucija. Međutim, te okolnosti, iako ne izazivaju roditeljski defetizam, vode tu grupu ka privatnom i donekle izolovanom sektoru, a time i sve većoj komodifikaciji. Druga strana ove osobine može biti potencijal za akciju jer to znači da se akteri ne predaju i održavaju izvesnu moć planiranja. Međutim, akcije koje su viđene kod stručnjaka i elite upozoravaju na prihvatanje neetičkih praksi ili slabljenje profesionalne homogenosti i zaokret u stilu života elite.

Kod nezaposlenih se dešava slično, prihvatanje poslova koji obezbeđuju višu zaradu bez obzira na stručnost, što govori u prilog mogućeg slabljenja klasne svesti i upitnom kvalitetu homogenosti društvenih slojeva.

Značaj društvene brige u jačanju rezilijencije*

Briga za starije, slabije i bolesne članove porodice ima veoma važnu ulogu u shvatanju dužnosti i nužnosti planiranja. „Planiranje predstavlja opštu odgovornost svakog odraslog kao integralni deo brige za sebe i druge prema kojima imamo primarne obaveze“ (Zack(a), 2009: 17–18). Dakle, kao što smo videli na osnovu iznetih podataka, briga za bližnje opadala je sa urušavanjem strukture svakodnevnog života. Samim tim i moć planiranja, pa se, shodno, i otpornost na nesreću proporcionalno smanjivala.

Kapacitet za planiranje predstavlja osnovu priprema za katastrofu, što je uglavnom dovoljno za ublažavanje nepredviđenih događaja i trebalo bi da se odvija u normalnim vremenima, pre nego što se katastrofe dese, ili dok se očekuju. Posmatrajući sa višeg nivoa apstrakcije, čini se da je planiranje veoma važan činilac za oba nivoa smanjenja rizika u katastrofama: pripreme i odgovora. Međutim, ova dva nivoa nisu ista, odnosno plan pripreme nije isto što i plan odgovora (Zack, 2009(a): 61). Upravo ukazivanje na indikatore gubitka društvene brige u sva tri društvena sloja može biti shvaćeno kao određeni moralni putokaz u stvaranju i razlikovanju planova za pripremu i odgovor.

Odnos neetičkih praksi između jednog dela medicinskog osoblja i komodifikacije pacijenata iz trećeg dela pokazuje kako se obrazac nebrige stvara, širi i pronalazi nanovo kod elite u obliku potencijalnog nemara po pitanju formiranja radnih aktivnosti i opšte kulture kod mlade dece. Medijski izveštaji govore o sve većem broju dece školske dobi koja, zbog nedostatka roditeljske brige, bivaju opisana kao deca sa poremećajem u ponašanju (asocijalnim ponašanjem); od vršnjačkog nasilja, nasilja nad nastavnicima do skaradnih amaterskih snimaka. Kloneći se prekornog prizvuka prilikom iznošenja ovih činjenica, akcenat stavljamo na njihov opominjući smisao. Da li će generacije sa takvim teretom moći da žive prihvatljivo i bezbedno bez opšte kulture? Primeri iz samog uvoda upućuju na posledice divlje gradnje, propadanje osnovnih industrijskih grana, ali i lošeg tehničkog znanja i kulture o komunalnoj opremljenosti. Upravo se pred našim očima dešava promena u kojoj se nekadašnji predeli netaknute prirode u Srbiji pretvaraju u zagađenu i nefunkcionalnu životnu sredinu.

Ovakva društvena pasivnost i nebriga može biti shvaćena kao čin beznađežnosti i signal Vladi da pojača uticaj države u svim sferama života, smanjujući samostalnost, odnosno čineći datu populaciju manje ili više ranjivom. Posmatrajući iz ugla najugroženijih, takva situacija vodi do sasvim izvesnog gubitka autonomije i stvaranja slike o tim ljudima kao „ikonama ljudske patnje potpuno zavisnim od korumpiranih zvaničnika koji mogu direktno ili preko svojih podređenih prisvajati svaki oblik (humanitarne) pomoći“ (Zack, 2012: 60).

Primena nalaza detektovanog očaja u modeliranju sprečavanja rizika

Neizvesnost oko toga kako bi humanitarna pomoć uticala na dugotrajni oporavak i razvojne ciljeve može voditi do propuštenih prilika u sprečavanju rizika. Neuspesi u smanjivanju postojećih rizika uočavaju se tako što populacija koja je izložena predvidljivim i čestim rizicima postaje manje ili više stalno zavisna od humanitarne pomoći. Iako je takva vrsta pomoći često

značajna za puko spašavanje života, ona nije pogodna za izbavljenje te grupe iz pozicije u kojoj im preči ponovljena izloženost riziku i ranjivost. (*Disaster risk reduction – a development concern*, 2004: 30).

U preseku „sociološke imaginacije“ (Mills, 1959) i „tipova preživljavanja“ (Potter and Potter, 1995), grupa koja već živi u stanju „pukog“ opstanka ima najveće šanse da sklizne u „mizerni“ opstanak tokom katastrofa, marginalni. Mnogo gori scenario prilikom nesreće mogao bi zadesiti one grupe koje već žive u očajnim uslovima života: besperspektivni marginalni. Stoga se prihvatljivi opstanak ovih ljudi može očekivati samo u slučaju da se oni ojačaju i da im se poprave anticipacijski potencijali. Slikovit primer pronalazimo kod nezaposlenih koji su računali na destruktivne društvene okolnosti prilikom pravljenja planova. Gotovo polovina te grupe je povratila ili sačuvala kapacitet planiranja. Imajući to u vidu, ojačavanje te neotporne grupe zahtevalo bi, pre svega, potrebu uspostavljanja strukture dana, obnavljanje brige prema bolesnim i nemoćnim članovima porodice i, konačno, povratak u proces rada u slučaju nezaposlenih ili ponovno prihvatanje neke od brojnih društvenih uloga, bilo da su formalnog ili neformalnog karaktera, od manje ili veće društvene važnosti. Ovakve mere se postižu putem „obrazovanja i obuke“ (koje je takođe ugroženo), te se na taj način na njih može računati kao na deo karaktera ili poželjnih stručnih veština aktera (Gaillard and Pangilinan, 2010: 177–8; Hutchins, 1995; Zack, 2006: 8).

Neki svetski primeri u sprečavanju i upravljanju rizikom, zasnovanog na proračunu troškova i dobitaka, pokazuju dominaciju utilitarističkog (i konsekvencijalističkog) pristupa, imajući u vidu investiranje u zaštitnu infrastrukturu koja može da maksimizuje mere sprečavanja rizika (*Disaster risk reduction – a development concern*, 2004).

Međutim, mana tog pristupa je u tome što ne uzima u obzir specifične osobine regionalnih distribucija rezilijencije i uticaj akcionog i potencijala razočaranja kod date populacije. Naša namera je da upozorimo na značaj regionalnih rasporeda besperspektivnosti kako na nivou nacionalnih društava tako i globalno.

Studije gradskih poplava u svetu pokazuju kako ista nesreća ima različite posledice među različitim društvenim grupama (*Disaster risk reduction – a development concern*, 2004: 27). Navedena uporedna analiza katastrofa pokazala je da specifične rasne i regionalne osobine populacije određuju stepen rezilijencije stanovništva u pogođenoj oblasti. Stoga je od izuzetnog značaja u prevenciji katastrofalnih posledica odrediti specifične osobine i indikatore neotpornosti populacije, bez obzira na ekonomsko stanje države, regiona ili grada.

Naše istraživanje besperspektivnosti, odnosno neotpornosti nezaposlenih, ukazalo je na nekoliko kritičnih regiona sa geografskim, ekonomskim i

društvenim specifičnostima. Videli smo da slika zaposlenosti u tim regionima može pružiti lažnu sliku, jer upravo tamo gde je zaposlenost najveća i nezaposlenost najmanja (ne računajući Beograd) javlja se najranjivije stanovništvo, zapadna Srbija.

Ako bi na takav regionalni raspored primenili utilitaristički model troškova i koristi, dobrim delom bi prevideli najugroženije grupe i verovatno bi izazvali njihovu viktimizaciju i nakon katastrofe. Upravo u regionu zapadne Srbije, sa opisanim odnosom ranjivosti i zaposlenosti, utilitaristički model delanja bio bi okrenut akcijama koje su primarno motivisane otvaranjem radnih mesta, bez uvida u podatak da poslove u ovom regionu karakteriše „ranjiva nezaposlenost“,⁴¹ koja na kraju dobrim delom i utiče na njihovu bezvoljnost.

Međutim, ako bi u datom regionu bilo reči o mlađem nezaposlenom stanovništvu, sa prosečnim nivoom obrazovanja i zemljišnim posedom, onda bi takva populacija mogla biti stimulisana (obučena) u pravcu delanja koje se odnosi na započinjanje, na primer, malih farmerskih poslova. Imajući u vidu sliku o mogućoj profesionalnoj solidarnosti, ova mogućnost stvara solidnu osnovu za ponovno uspostavljanje zaboravljenog zadrugarstva. Bilo kako bilo, ovakvo delanje sigurno bi imalo barem jedan pozitivan sporedni efekat, a to je oporavak potencijala za dugoročne aspiracije, odnosno stvaranje mogućnosti za horizontalnu i vertikalnu pokretljivost.⁴²

U skladu sa analitičko-metodološkim modelom koji je korišćen u svim delovima studije i u skladu sa sociologijom katastrofa, model koji predlažemo trebalo bi da detektuje i razdvoji akcije zaštite od štete pre nego što do nesreće dođe. Na primer, ako želimo da sprečimo ili ublažimo glavne razloge slabljenja otpornosti u specifičnim društvenim grupama (apatija, očaj, rezignacija), naš pokretački (*because*) motiv trebalo bi da uključi predstavu o mizernim uslovima života (koje smo detektovali) i znanje o tome kako siromaštvo utiče na datu populaciju (objašnjeno pomoću specifičnih indikatora). Imperativni motiv (*in order to motive*) predstavlja motiv spašavanja ugroženih života, kao i oporavak rezilijencije i dostojanstva ugroženog stanovništva (tabela 44).

⁴¹ Gorana Krstić, et al. 2010. *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije*, Foundation for the Advancement of Economics, Beograd. (Radni tekst), str. 3. Ranjiva zaposlenost ukazuje na zaposlenost na nesigurnim poslovima, najčešće u neformalnom sektoru, sa niskim zaradama i produktivnošću, izostalom zaštitom na radu, lošim radnim uslovima, a često je reč o poslovima bez plaćenog osnovnog zdravstvenog i socijalnog osiguranja.

⁴² Više o ovom vidu pomoći videti u eksperimentalnom programu obuke mladih između 15 i 35 godina za proizvodnju i prodaju organske hrane na oglednim dobrima u okolini Beograda, koje u saradnji sa lokalnim vlastima finansira i podržava Ambasada Kraljevine Norveške u Republici Srbiji. Online izdanje *Blic*, „Obuka 60 mladih poljoprivrednika sa teritorije Beograda“, 25.01.2015.

<http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/528303/Obuka-za-60-mladih-poljoprivrednika-sa-teritorije-Beograda> (pristupljeno 22. 01. 2015).

Tabela 44. Model menjanja katastrofe: veze između motiva, odluka i akcija

Motiv	Oštećena rezilijencija (DA/NE) i tip rezilijencije/ranjivosti	Revitalizacija samostalnog života / Akcije koje vode promeni životnih uslova
Egzistencijalni (In order to) motiv	Oštećena rezilijencija Redukcija mogućnosti Redukcija aspiracija	Spašavanje života
	Očuvana rezilijencija Očuvanost osnovnog ljudskog anticipacijskog kapaciteta	Ojačati rezilijenciju promenom lokacije: grad/selo, region. Promena aktivnosti: npr. malo poljoprivredno gazdinstvo, školovanje, obuka, itd.
Zaštitni (Because) motiv	Oštećena rezilijencija Potencijal razočaranja	Ublažavanje mizernih uslova života i obnavljanje otpornosti: Re-edukacija, vraćanje brige o slabijim članovima porodice, obnavljanje strukture dana.
	Očuvana rezilijencija Akcioni potencijal	Razvoj samoinicijative umesto „lova na duhove“ (primarni motiv stvaranje velikog novca). Kontrola / sasecanje ranjivih poslova

Na samom kraju ovog spisa potrebno je reći da dimenzije i indikatori kako ranjivosti tako i otpornosti, koje smo detektovali u Srbiji, skupa sa predloženim primerima i pristupom mogu da doprinesu daljem istraživanju ovih pojava. Nakon tako sprovedenih istraživanja odgovorni društveni akteri trebalo bi da pristupe stvaranju mapa koje bi sadržale osnovne profile i oblasti sa najugroženijim grupama u društvu.

Mapiranje ranjivosti, pogotovo u marginalnim grupama, prvi je korak u sprečavanju njihove viktimizacije. Viktimizacija se ne odnosi samo na period posle katastrofa, nego češće prethodi najgorim scenarijima nesreće; stanovništvo bez potencijala za planiranje, ili bez volje da poboljša uslove života, bez obzira na zemljišni posed, postaje sasvim izvesno ugrožena grupa u katastrofi.

Sledeći značaj takvog mapiranja je posebno interesantan u svetlu diskusije o prirodni ljudskih akcija (donošenje odluke tokom spašavanja) jer je vezan za problem „eugeničkog izbora“. Drugim rečima, ako je pomaganje usmereno prema marginalnim, bez ikakve analize otpornosti unutar te zajednice, otvara se put spašavanju i pomoći koje će biti zasnovano na autoritarnoj eugenici očuvanja najjačih života; humanitarna pomoć bez ideje i slike o strukturi ranjivosti unutar marginalne grupe.

Sa ponuđenim modelom menjanja katastrofe mogli bi pomoći marginalnoj zajednici uz specijalnu pažnju i specifične akcije sprovedene na osnovu mogućnosti profilisanja. Na taj način mogli bi odrediti koja je grupa najagilnija, koje su to aktivnosti najpodesnije za oporavak rezilijencije u nekoj posebnoj grupi ili u specifičnom regionu, itd.

Na osnovu ovakvog profilisanja, društveni akteri trebalo bi da budu brži i efikasniji u pomaganju ranjivima pre nego što budu pogođeni katastrofom. Značaj ovakvog nacionalnog mapiranja, posebno za zemlje u razvoju, pruža širu sliku i daje potrebno vreme za akciju pre, za vreme i nakon nesreće.

Latentna osobina saznanja iz ove studije u vezi je sa ontološkom i epistemološkom karakteristikom rezilijencije i revolucionarnih kapaciteta najnižih slojeva. Kao što Lazarsfeld i ostali (1972) pravilno primećuju, duga i veoma duga nezaposlenost, siromaštvo i očajni uslovi života često su pogrešno shvaćani u svakodnevnom životu i istraživačkim hipotezama kao uzrok mogućih društvenih revolucija. Međutim, ovakav tip istraživanja ističe da stanje mizernog opstanka, koje traje već izvesno vreme, indukuje apatiju i rezignaciju pre nego revolucionarni duh u okviru zajednice. Pored toga, u istom društvenom prostoru nailazimo na prinudnu komodifikaciju sa neetičkim praksama u sferi biološke (stručnjaci u procesu vantelesne oplodnje), kao i kulturno-obrazovne reprodukcije (elita). U ovakvim okolnostima mogući socijalni nemiri, koji bi se dali očekivati, mogli bi biti izazvani upravo paternalistički organizovanim dnevnim aktivnostima u okviru neke (nove) totalitarne ideologije – paramilitarni tip organizacije svakodnevnog života aktera. Pored toga, ovi uslovi otvaraju i pitanje opstanka, te, odgovarajući na pitanje iz uvoda, možemo da zaključimo da susret bezvoljnog društva sa neželjenom situacijom predstavlja novi izazov u sprečavanju i upravljanju rizicima opstanka koji su realni i mogući.

Literatura i izvori

- Barton, A. H., 2005. "Disaster And Collective Stress", in Perry, R.W. and Quarantelli, E. L. (eds.), *What is a Disaster: New Answers to Old Question*, pp. 125–152, USA: International Research Committee on Disasters.
- Bertaux D. and Bertaux W. I., 1981. "Life Stories in the Baker's trade", in D. Bertaux (ed.), *Biography and Society*, pp. 169–189, London and Beverly Hills: Sage Publications.
- Blic*, „Obuka 60 mladih poljoprivrednika sa teritorije Beograda“, 25. 01. 2015. <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/528303/Obuka-za-60-mladih-poljoprivrednika-sa-teritorije-Beograda> (pristupljeno 22. 01. 2015).
- Cannon, T. and Müller-Mahn, D., 2010. "Vulnerability, resilience and development discourses in context of climate change", *Nat Hazards*, Vol. 55, No. 3, pp. 621–635.
- Čpajak, B., 2014. „Treba nam 10,6 milijardi eura za dostizanje ekoloških standarda EU“ *Polumuka* online / *Politic* 01. 07. 2014. <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Treba-nam-10,6-milijardi-evra-za-dostizanje-ekoloskih-standarda-EU.lt.html> (pristupljeno 15. 07. 2014).
- Gaillard, J. C., 2010. "Vulnerability, Capacity and Resilience: Perspectives for Climate and Development Policy", *Journal of International Development*, (22): 218–232.
- Gaillard, J.C. and Pangilinan, M. L. C. J. D., 2010. "Research Note Participatory Mapping for Raising Disaster Risk Awareness Among the Youth", *Journal of Contingencies and Crisis Management*, Vol. 18, No. 3. pp. 176–179.
- Gans, H. J., 2010. "Concentrated Poverty: A Critical Analysis", *Challenge*, 53 (3): 82–96.
- Hur, J-Y., 2012. "Disaster management from the perspective of governance: case study of the Hebei Spirit oil spill", *Disaster Prevention and Management*, 21 (3): 288–298.
- Hutchins, E., 1995. *Cognition in the Wild*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bogdanović, M., 1993. *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije, (Beograd: ČIP štampa).
- Bogdanović M., 1987. „Nejednakosti u materijalnim uslovima života proučavanih društvenih slojeva“, *Društvene nejednakosti*, str. 51–79. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Bogdanović, M., 2009. *Sociologija u Srbiji 1959–2009. Institucionalni razvoj*, Beograd: Službeni glasnik i Filozofski fakultet u Beogradu.
- Bogdanović, M., 2010. „Vreme nade i rizika, tržišno zasnovana genetika“, posebno izdanje *Sociologija*, Vol. LII (Maj 2010): 49–77. Beograd: Filozofski fakultet, ISI.

- Bolčić, S., 2013. „Razaranje i rekonstrukcija društva Srbije na prelazu u 21. vek“. Beograd: Službeni glasnik.
- Chronicle of the World Health Organization 1*, 1947. “Constitution of the WHO“.
- Cvejić, S., 2011. *Ekonomska uslovljenost društvenih promena*. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- DAI Final Report 2006–2011. (2011). “Preparedness, planning and economic security program”, Development Alternatives Inc, Serbia.
- Denzin N. and Lincoln Y., 1994. *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage.
- Disaster risk reduction – a development concern: A scoping study on links between disaster risk reduction, poverty and development, 2004. Overseas Development Group, School of Development Studies. Norwich: University of East Anglia.
- Dnevni akter*, 2013. „Izložba fotografija Čedomira Jovanovića“, Tanjug, petak, 07.06.2013, 23:38. <http://www.akter.co.rs/30-kultura/42418-izlozba-fotografija-cedomira-jovanovica.html> (pristupljeno 25. 08. 2013).
- Dobrijević, A., 2012. „Opasnosti od moralnog poboljšanja ljudi“, *Filozofija i društvo*, XXIII, (2): 104–110.
- Edelman, G. M., 2006. *Second Nature: Brain Science and Human Knowledge*. USA: Yale University Press.
- Edward, J.B, Wilfred S.C, and Lloyd, W. E., 1962. *Health for effective living*. McGraw-Hill Book Company, INC.
- Radivojević M. i Pajkić N., 1981. „Dečko koji obećava“ (Film). SFRJ: Avala film.
- Frank, A. W., 1995. *The Wounded Storytellers: Body, Illness, and Ethics*. Chicago: The University Chicago Press.
- Gelo, J. i dr., 2011. „Sociodemografske odrednice zaposlenosti žena u Hrvatskoj“, *Društvena istraživanja*, Vol. 20, No 1.
- Grahek, N., 2002. *Ogledi o bolu, neurofilozofska istraživanja*. Beograd: Otkrovenje.
- Hawkins, D., 1967. “Development as Education: A proposal for the Improvement of Elementary Education“, *Science and Technology in Developing Countries*, pp. 521–534. London: Cambridge University Press.
- Holstein, J. A., 1995. *The Active Interview*. London: Sage.
- Hyden, L. C., 2008. “Narratives in Illness: A Methodological Note”, *Qualitative sociology review*, IV (3): 49–59.
- Hutchins, E., 1995. *Cognition in the Wild*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Iter, Ž. K., 2005. *Sociologija elita*. Beograd: Clio.
- Johns, E. B., Sutton, W. C. and Webster, L. E., 1962. *Health for effective living*, McGraw-Hill: Book Company, INC.
- Kolakovski, L., 1964. *Filozofski eseji*. Beograd: Nolit.
- Krstić G., Arandarenko M., Nojković A., Vladislavljević M., Petrović M., 2010. *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije*, Foundation for the Advancement of Economics, Beograd. (Radni tekst) (pristupljeno 30. 01. 2013). <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/04/Polozaj-ranjivih-grupa-na-trzistu-rada-FREN.pdf>
- Kvale S., 1996. *Interviews: An introduction to qualitative research interviews*. London: Sage.

- Lazarsfeld, P., Jahoda, M., Zeisel H., 1972. *Marienthal. The Sociography of an Unemployed Community*. Great Britain/London: Tavistock Publications Limited.
- Lazić, M., 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M., 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić M., Cvejić, S., 2013. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Lazić, M., Pešić, J., 2013. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“, *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, str. 281–306. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Lazić, M., 2014. „Kakav kapitalizam, kakva kapitalistička klasa?“ *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, str. 241–255. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Lee R. M., 1993. *Doing research on sensitive topics*. London: Sage.
- Levine, S., Pain, A., Bailey, S. and Fan, L., 2012. “The relevance of resilience?”, in H.P. Group. (ed.), *HPG Policy Brief 49*, Overseas Development Institute, London, p. 4.
- Lewis, J. and Kelman, I., 2010. “Places, people and perpetuity: community capacities in ecologies of catastrophe”, *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 9 (2): 191–220.
- Lewis, J., 2014. “The susceptibility of the vulnerable: some realities reassessed”, *Disaster Prevention and Management*, 23 (1): 2–11.
- Løgstrup, K. E., 1956/1997. *The Ethical Demand*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Malenica, Z., 1988. „Socijalne razlike i nejednakosti u životu i formiranju mladih“, *Omladina i politika: jugoslovenska omladina između političke apatije i autonomnog političkog subjektiviteta* (zbornik radova). Split: Marksistički centar Međuopćinske konferencije SKH za Dalmaciju.
- Mehlman, M. J., 2009. *The Price of perfection Individualism and Society in the Era of Biomedical Enhancemen*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Mihailović, S., 1988. „Varljivi prividi omladinske apolitičnosti“, *Omladina i politika: jugoslovenska omladina između političke apatije i autonomnog političkog subjektiviteta* (zbornik radova). Split: Marksistički centar Međuopćinske konferencije SKH za Dalmaciju.
- Miller T., 2005. *Making Sense of Motherhood: A Narrative Approach*. New York: Cambridge University Press.
- Miller, T., 2011. *Making Sense of Fatherhood: Gender, Caring and Work*. New York: Cambridge University Press.
- Milić, A., 1987. *Zagonetka omladine: teorija i istorija omladinske strukture*. Beograd, Zagreb: IDIS
- Mills, Charles Wright, 1956. *The Power Elite*. New York, Oxford: Oxford Press.
- Mills, C. W., 1959. *The Sociological Imagination*, Oxford: Oxford University Press,
- Mills, C. W., 1958. “The structure of Power in American Society”, *British Journal of Sociology*, Vol 9, No 1. (Mar. 1958): 29–41.

- Mitrović, L., 1969. „Društvena pokretljivost u jednom selu bosanske Posavine“, *Sociologija*, XI (4): 675–98.
- Mitrović, V., 2009. „Studiranje“, u Marija Bogdanović, *Sociologija u Srbiji 1959–2009. Institucionalni razvoj*, str. 59–107. Beograd: Službeni glasnik i Filozofski fakultet u Beogradu.
- Mitrović, V., 2012. „Nano-tehnologije i globalno preživljavanje“, *Sociologija*, LIV, (1): 38–54.
- Mitrović, V., 2012(a) „Mit o moralnom poboljšanju“, *Filozofija i društvo*, XXIII, (2): 111–123.
- Mitrović, V., 2012(b) *Iskorak bioetike: nove biotehnologije i društveni aspekti „poboljšanja“ zdravih*. Beograd: Čigoja štampa i ISI.
- Mitrović, V., 2013. “The Human Enhancement: Toward the Creation of Patterns of Injustice?” in Hannes Nykänen, Ole Preben Riis, Jörg Zeller, *Theoretical and Applied Ethics*, pp. 257–274. Aalborg: Aalborg University Press.
- Mitrović, V., 2013(a). „Socijalna struktura apatije i fenomenologija ‘beperspektivnosti’ među nezaposlenima u Srbiji“, *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, str. 364–382. Beograd: Čigoja štampa i ISI.
- Mitrović, V., 2014. “The Contingency of the ‘Enhancement’ Arguments: The possible transition from ethical debate to social and political programs”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, Vol. 13, issue 37 (Spring 2014): 93–124.
- Mitrović, V., 2014(a). „Prokreativna etika brige u procesu vantelesne oplodnje u Srbiji: Kultura davanja ili kriza altruizma?“, *Teme*, Vol. 37, br. 1, str. 193–211, Niš: Univerzitet u Nišu.
- Mitrović, V., 2015, “Resilience: detecting vulnerability in marginal groups”, *Disaster Prevention and Management*, Vol. 24, Iss 2, pp. 185–200.
- Mojić D., 2012. *Mladi između sela i grada*. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Murray H. Thomas, 2007. “Enhancement“, in Steinbock Bonnie, *The Oxford Handbook of Bioethics*, pp. 491–516. Oxford: Oxford University Press.
- Narodna skupština Republike Srbije, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина.1.html> (pristupljeno 10. 06. 2014 / 23. 01. 2015).
- Obradović, V., 1986. „Društveni položaj omladine u Jugoslaviji“, *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarna analiza rezultata istraživanja*. Beograd: Centar za izdavačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ; Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta.
- O’Mathúna, D. P., Gordijn, B. and Clarke M., 2014. *Disaster Bioethics: Normative Issues When Nothing is Normal*, Public Health Ethics Analysis 2, Dordrecht Heidelberg London New York: Springer.
- Pahuus, M., 2013. “Aspect of morality”, in Hannes Nykänen, Ole Preben Riis, Jörg Zeller (eds.), *Theoretical and Applied Ethics*, pp. 65–73. Aalborg: Aalborg University Press.
- Pallant, J., 2009. *SPSS – Priručnik za preživljavanje*. Beograd: Mikro knjiga.
- Pareto, W., 1991. *The Rise and Fall of Elites: An Application of Theoretical Sociology*, New Jersey: Transaction Publishers.

- Perry, R. W. and Quarantelli, E. L., 2005. *What is a Disaster. New Answers to Old Question*. USA: International Research Committee on Disasters.
- Pešić, J., 2014. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam, *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, str. 165–193. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Petrović I., 2013. „Regionalne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji. Karakteristike nezaposlenosti prema regionima“, *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, str. 157–178. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Poleti, D. i Lazić S., 2014. „Subjektivni činoci delatnog potencijala ekonomske elite“, *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, str. 145–165. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Potter, V. R. and Potter, L., 1995. “Global Bioethics: Converting Sustainable Development to Global Survival”, *Medicine & Global Survival*, Vol. 2, (3): 185–191.
- Potter, Van Ransselaer, 1988. *Global Bioethics-Building on the Leopold Legacy*. Michigan: Michigan State University Press.
- Program Nova Srbija, <http://www.nova-srbija.org/index1.htm> (pristupljeno 10. 06. 2014 / 23.01. 2015).
- Racine et al. 2011. “Perspective of Adolescents and Young Adults with Cerebral Palsy on the Ethical and Social Challenges Encountered in Healthcare Service”, *Narrative Inquiry in Bioethics*, 1 (1): 43–54.
- Radoičić J. M., 2014. „Prilog istraživanju poslovne etike u Srbiji: stavovi menadžera o poslovnom moralu“. M. Lazić (ur), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, str. 219–240. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Sieber J., 1992. *Planning Ethically Responsible Research: A Guide for Students and Internal Review Boards*. Newbury Park: Sage.
- Steinbock, B., 2007. *The Oxford Handbook of Bioethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Službeni glasnik RS*, br. 72/2009. „Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutom oplodjenja“, 03. 09. 2009.
- Stevanović J., Maksić S., Tenjović L., 2009. „O pismenom izražavanju učenika osnovne škole“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, br. 1, god. 41, str. 147–164. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Tham S. J. L. C., 2007. *The Secularization of Bioethics: A Critical History*. https://www.academia.edu/8008282/The_Secularization_of_Bioethics_A_Critical_History (pristupljeno 15. 01. 2015).
- The President's Council on Bioethics: Beyond Therapy*, 2003. Staff Working Paper: “Distinguishing Therapy and Enhancement“. <http://bioethics.georgetown.edu/pcbe/background/workpaper7.html>
- Reghezza-Zitt, M., Rufat, S., Djament-Tran, G., Le Blanc, A. and Lhomme, S., 2012. “What resilience is not: uses and abuses”, *Cybergeo: European Journal of Geography Environment*.
- Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje, 2013. *Statistički godišnji bilten 2012*, Beograd (2013). <http://www.pio.rs/cir/godisnji-bilten.html> (pristupljeno 30. 01. 2013).

- Republički fond za zdravstveno osiguranje – RFZO, „RFZO pravilnik o IVF“. <http://www.rfzo.rs/download/Vantelesna.pdf> (pristupljeno 11. 10. 2013).
- Sudmeier-Rieux, I. K., 2014. “Resilience – an emerging paradigm of danger or of hope?”, *Disaster Prevention and Management*, Vol. 23, No. 1, pp. 67–80.
- Schütz, A., 1967. *The Phenomenology of Social World*. USA: Northwestern University Press.
- Schütz, A., 2011, *Phenomenologica* 205, “Collected Papers V. Phenomenology and the Social Sciences”, Edited by Lester Embree.
- Uprava za biomedicinu – Republika Srbija, Ministarstvo zdravlja, 2014. Podaci o broju i vrsti procedura vantelesne oplodnje dostavljeni na lični zahtev, Veselin Mitrović, br. dokumenta: 500–01–00032/2014–16. 29. 01. 2014, Beograd.
- US Government (2012), “The homeland security blog, discussing policies critical to the nation”, Department of Homeland Security Reorienting Around Resilience, available at: www.thehomelandsecurityblog.com/2010/04/23/dhs-reorienting-around-resilience/ (pristupljeno 02. 05. 2014).
- Valić-Nedeljković D., Kmezić, M., 2012. „Položaj mladih istraživača u Srbiji 2012“, *Istraživanja u oblasti društvenih nauka u Srbiji: pregled stanja, karakteristični problemi i preporuke*, Regional Research, Western Balkans, Beograd, str. 105–115. (Nacrt)
- Vrcan, S., 1986. „Polazišta i ciljevi istraživanja“, *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarna analiza rezultata istraživanja*. Beograd: Centar za izdavačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ; Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta.
- Zack, N., 2006. “Philosophy and Disaster”, *Homeland security Affairs*, 2 (1): 1–13.
- Zack, N., 2009. *Ethics for Disaster*, Rowman and Littlefield, Lanham MD.
- Zack, N., 2009(a). “The Ethics of Disaster Planning: Preparation vs Response”, *Philosophy of Management*, Vol. 8, No. 2, pp. 55–66.
- Zack, N., 2012. “Violence, Poverty, and Disaster: New Orleans, Haiti, and Chile”, *Radical Philosophy Review*, 15 (1): 53–65.
- WHO (2002), Environmental health in emergencies and disasters: a practical guide. http://www.who.int/environmental_health_emergencies/complex_emergencies/en/ (pristupljeno 17. 07. 2014).
- Veenstra, G., 2011. “Race, gender, class and sexual orientation: intersecting axes of inequality and self-rated health in Canada”, *International Journal for Equity in Health*, 10 (3): 1–11, available at: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3032690/> (pristupljeno 17. 06. 2014).
- Waquant, L., 2008. *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge, UK: Polity Press.

Summary

APATHETIC SOCIETY*

“... on their backs one government replaces another,
man is ever more fearful and meek – for how long”

Branko Ćopić

The text before us appears in a specific social context – in which “de-spair” follows more closely than one’s shadow. The complexity of the situation expressed in this last sentence refers to the combination of social and economic factors that gradually but surely broke down, destroyed, and segmented society by interest, thus engendering a certain risk of survival within such a society. Social anxiety refers to a projected point in the future, a meeting point of phenomena described in the study before the reader. This point is where the “apathetic society” runs into an “undesirable situation,” whether those be natural disasters, wars, extreme poverty, illness and epidemics etc. Therefore, in several distinct portions of this book, we follow the genesis of such conditions through their socio-economic status and activity of various social groupings. We look at the social structure of apathy broken down into thematic units, that is, we deal with the lack of prospects, which according to us, is precisely one of the internal factors of weakening resilience. Specifically, this means that we take a phenomenological approach to particular spheres of social life and action, the social mobility of those on the margin, a portion of the expert and elite layer, and attempt to explain the apathy of society and some of the relevant consequences.

In the first part, on a representative nation wide sample of N=2542 examinees, using quantitative methodology, we deal with the link between certain dimensions of social status and social action among the unemployed, generally considered one of the most vulnerable social groups. Still, our research will pose the question whether the unemployment rate is truly the best indicator for vulnerability in a society. In other words, we will explain the way in which the internal process of vulnerability can be researched in order to arrive at results useful for a just rescuing of all those who can be protected, for a regular distribution of potential power, and more broadly, the creation of plans and maps that could allow for specific empowerment actions for various economic forces within a social group and society as a whole.

* This book is dedicated to the generation whose graduation prospects were neither college nor career but war.

The second part of the book refers to research of social mobility of the economic elite, conducted by a quantitative methodology, on a subsample of 163 participants. The research includes an explanation of the generational education profile of their parents, as well as their offspring. In a sense, this study is a criticism of a “loss of faith” in the essential importance of education. Included therein is the conspicuous value of sport and entertainment activities of young children in relation to school and cultural activities over three generations; the parents of the elite, the elite, and children coming from elite circles. Still, it seems that such an utter loss of faith in the education and cultural system within a single generation (among the examined heads of companies), apart from creating “value dissonance” linked to changes in the social system, opens up some other problems. Value dissonance, in the sense of inconsistency in values, allows us not to have to entirely uproot something considered of value, thus avoiding having to make definitive choices, while at the same time not excluding an action aiming for a given goal. Certain values may at the same time be directed in two entirely different directions, and the acceptance of one does not necessitate the rejection of the other. However, what creates good and bad is a matter of a universal and internal moral compass, and not our expectations in a given situation. In that sense, defining what has value, from an evolutionary or universal perspective, assumes an action directed at achieving a goal; while what is defined as not having value, that is, what was considered dangerous or useless for survival in the deep past, is avoided. The question that arises is, in what way can a powerful social group, such as the elite, form a moral signpost not only for its offspring, but for the broader community. Has the essence of education, knowledge and broadly speaking culture, become almost entirely useless and thus something not to be striven for in order to survive and live comfortably? If such a signpost indeed exists, and if it is a turning point in understanding morality from a universal protective social role to a moral commodification of the individual (a morality contingent upon our expectations), what can we expect from such a group and can we consider it a strong leader in the long run?

In the third part of the book, on a subsample of ten participants, using a qualitative methodology, we focus our research attention to a specific group of young experts, about whom we have multiple reasons to believe to possess a strong will to succeed. First, their will to succeed generally derives from certain sacrifices made during their years of training in order to allow them social and economic independence. Second, a specificity of the group studied is a sort of biological characteristic: namely, infertility defined and recognized as an illness by the Serbian medical system. On the other hand, there is also a strong drive to overcome this reduction by seeking to obtain offspring with the help of artificial fertilization. In this way, the mostly undesirable medical

characteristic of parenthood is brought into the sphere of the socially advocated role of parents (often also sought out by the individuals in question). Given that Serbian society has been promoting an altruistic image of itself for years (an image of a caring society), this portion of the study looks at the state sponsored attempts of in vitro fertilization, that is the relations between the freedom and will of the experts on the one hand, and the idea of altruism and altruistic expectations and behaviors on the other. The tension between the cultural ideal of the good life and what is really good in the middle term and long run – such as the dilemmas from the previous two parts of the book – is the key factor in defining relevant characteristics of various social layers and types of survival.

What all these studied strata have in common is a particular position, character, or ethos. Despite this character – or perhaps precisely because of it – having different phenomenologies, it constructs a particular mosaic of social paralysis and apathy. In the mosaic of social roles and actions reflected in functions, we ought never lose sight that a specific function does not necessarily depend on the structure, but more often a specific form or phenomenology (by which we mostly mean the moral quality of homogeneity of structure) impacts its function. With this in mind we have embarked on studying the phenomenology of apathy through the various strata of social structure and actions, wishing to show that in a particular constellation, the form of appearance these actions take endanger the function of society, that is, render life in it unacceptable. Therefore, in the concluding portion of the book, in lieu of the usual resume, we present the possibility of social and practical implications of the obtained results through a theoretical framework of the sociology of disaster.

The results of this study point to the significance of mapping internal characteristics of vulnerability, particularly in light of the discussion of the nature of human actions (taking decisions in rescue situations) tied to the problem of “eugenic choice.” In other words, if help is directed towards those on the margin, without any analysis of resistance from that community, the road is open for rescue and help based on authoritarian eugenics of sustaining the strongest lives. It becomes humanitarian help without an idea or concept of structure of vulnerability within a given marginalized group.

With the proposed model of catastrophe change, we could help a marginalized community by paying special attention and conducting specific actions based on the possibility of profiling. In this way, we could determine the most agile group, what activities are most appropriate for resilience recovery within a particular group or given region, etc.

Based on such profiling, social actors should to be quicker and more efficient in offering assistance to the vulnerable prior to their being hit by dis-

aster. The importance of such national mapping, in particular for developing countries, offers a broader picture and gives precious time for action before, during, and after a calamity.

The latent aspect of knowledge coming out of this study is connected with the ontological and epistemological characteristic of resilience and revolutionary capacities of the lowest strata. This type of research underscores that the state of miserable existence lasting for a lengthy period of time induces apathy and resignation rather than a revolutionary spirit within a community. Further, in the same social space we find forced commodification with unethical practices in the sphere of biological reproduction (IVF experts), as well as educational and cultural reproduction (the elite). The type of unrest expected in such circumstances could be caused precisely by the paternalistically organized daily activities as part of some (new) totalitarian ideology, i.e. a para-military type of organizing quotidian actors. In addition, these conditions also pose a question of survival. Thus, answering the question from the introduction, we can say that the meeting point of an apathetic society and an undesirable situation represents a new challenge in preventing and managing potential and real survival risks.

About the Author

Dr. Veselin L. Mitrović is a Research Associate at the Department of Sociology, Faculty of Philosophy, at the University of Belgrade. Mitrović's research activities are in Sociology of Culture, Social action in different strata (from marginal to elite), and Bioethics and Disaster study. He is working on a project of the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development, "The Challenges of the New Social Integration: Concepts and Agents." His research in disaster studies includes: "Resilience: detecting vulnerability in marginal groups", *Disaster Prevention and Management*, Vol. 24 Iss 2 (2015) pp. 185 – 200) and in progress, "Assisted Reproduction Technologies and the Social and Procreative Altruism in Serbia." Mitrović is inter alia author of books written in Serbian : *The Stride of Bioethics, New Bio-Technologies and Social Aspects of the "Enhancement" of the Healthy* (2012), *Jazz as Socio-Cultural Improvisation – A Qualitative Research of Social Mobility* (2012). In addition, Mitrović has published a number of scientific articles, such as: "The Contingency of the 'Enhancement' Arguments: The Possible Transition From Ethical Debate to Social and Political Programs," *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, vol. 13, issue 37 (Spring 2014): 93-124. SACRI, and has contributed to "Human Enhancement: Toward the Creation of Patterns of Injustice?" to *Theoretical and Applied Ethics*, (Aalborg University Press, 2013).

Dr. Veselin L. Mitrović can be contacted at: mitrove@gmail.com or vmitrovi@f.bg.ac.rs

Izrazi zahvalnosti

Tokom pisanja ove knjige podrške i bodrenja nije manjkalo, niti od strane kolega niti od strane familije i prijatelja. Ovom prilikom im se zahvaljujem.

Zahvalnost dugujem i recenzentima, prof. dr Jovanu Babiću i prof. dr Zoranu Todoroviću.

Veoma sam srećan jer ponovo objavljujem knjigu sa Institutom za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja štampom.

Zahvalan sam Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, koje je finansijski podržalo izdavanje ove knjige.

Posebnu zahvalnost za neprestanu podršku dugujem majci Jovanki, bratu Slaviši, njegovoj supruzi Miluši, njihovim ćerkama Mili i Ivani, koje su svojim osmehom i crtežima ulepšale rad na ovoj studiji.

Sve greške i propusti su moji.

U Beogradu, 14. IX 2015.

Veselin Mitrović

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.48
316.4.063.6
316.344.2

МИТРОВИЋ, Веселин, 1972–

Bezvoljno društvo / Veselin Mitrović. – Beograd : Čigoja štampa :
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2015 (Beograd :
Čigoja štampa). – 138 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Tiraž 500. – About the author: str. 137. – Bibliografija: str. 127–132. –
Summary: Apathetic Society.

ISBN 978-86-531-0167-1 (ČŠ)

a) Друштвена криза b) Економска неједнакост
COBISS.SR-ID 217659148

